

SZERB ANTAL

A VARÁZSLÓ ELTÖRI PÁLCÁJÁT

RÉVAI

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2017
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-615-5572-14-2 (online)
MEK-15037

TARTALOM

ROMANTIKA, Ó!
LÁNGÉSZHEZ MENTEM FELESÉGÜL
A BOLDOG SZIGETEK
A REMÉNYTELEN SZERELEM TÖRTÉNETE
NAGY EMBEREK GYERMEKCIPŐBEN
MIÉRT HALLGAT AZ ANGOL?
UJSÁGÍRÁS ÉS IRODALOM
AZ ÍRÓ ÉS ÉLETRAJZA
APÁK ÉS FIÚK
A NAPKIRÁLY
ÚJ KLASSZICIZMUS?
SORS BONA, NIHIL ALIUD
IRODALMI VEZÉREK
KÖLTŐ HAZÁJA...
ÍRÓK A GÁTON
SZAVAK SORSA
HELÈNE ÉS A HALHATATLANSÁG
KESERŰ POHÁR
HOMO LUDENS
KARJEL, FINOMORSZÁG, ESTHONNYA
A VARÁZSLÓ ELTÖRI PÁLCÁJÁT
DON JUAN TITKA
A TRUBADUR SZERELME
GOETHE FIA
MINDIG LESZNEK SÁRKÁNYOK...
GUZLA ÉS GAZUL
A SZÁZAD BETEGSÉGE
CAGLIOSTRO
A HOLDVILÁG
A MEGÉLEMEDETT HATTYÚ
VÖRÖSMARTY MIHÁLY
HAJDANI HADITUDÓSÍTÓ
„...A HÖLGYBEN ÖSSZPONTOSUL”
A TUDÓS MACSKÁJA
PETRARCÁT KÖLTŐVÉ KOSZORÚZZÁK
A DEKADENSEK
ÉP TESTBEN ÉP LÉLEK?
AZ ELSŐ BENNSZÜLÖTTEK
AZ ÍRÓ ÉS A FOGSÁG
DON QUIJOTE SZERELME
AZ ÍRÓ MINT ÜZLETEMBER
MACCHIAVELLI TÖRTÉNELMI HELYE
A KÉTARCÚ HALLGATÁS
KÖLTŐ, BOSZORKÁNYMESTER ÉS MÉREGKEVERŐ
A SZÁZÉVES LÁNC HÍD
JELLEMESÉK ELŐNYBEN
NYARALÁS A KÖNYVTÁRBAN
HÖLDERLIN
GÖRÖGORSZÁG A GÖRÖGÖK ELŐTT
KÉT CIGARETTA KÖZT

ROMANTIKA, Ó!

Még ma is varázsszó a romantika. Ha kimondom, enyhén gúnyos mosoly vagy ábrándos messzinézés kíséretében, valami ma is megmozdul a lélekben. Csodálatos, bonyolult, meghatározhatatlan fogalom, jelenti a rendbe és törvénybe nem foglalható nyugalanságot, ami az életet kiemeli állott unalmából, jelenti sokszor azt, amiért élni érdemes, jelenti a fiatalságot.

A romantika, mint irodalmi jelenség fél évszázadnyi vajúdság után, azokban a forradalommal és hadjáratokkal terhes esztendőkhöz született meg, amikor a XVIII. század átment a XIX.-be. A szabadságeszme, a romantikus mozgalom politikai tartalma, véresen kelt fel Páris utcáin és véresen hanyatlott alá a napoleoni harcmezőkön. Akkoriban az írókban feltámadt a távolságok szerelme, vadregényes tájakról és exotikus országokról kezdtek mesélni. Lelki szemük előtt újra felvonulnak a nemzeti mult harcos képei, „kacagányos apák és heves ifjú leventék”, gazdagabb és vadabb századok ébrednek a költők szavára. A természet lélekkel telik meg, a sírókkal együtt sír a patak, együtt hervad a törtszívű lánykával a virág, az egész látható világ közelebb jön az emberi szívhez - és ugyanakkor távolságai sejtelmesebbek lesznek, valahol nagy hegy ormán messze-messze, nyílik a csodálatos kék virág. A néplélek fel sem mért mélységei feltáruhnak, a balladák és mesék félhomályos világa: a babona, melyről a XVIII. század filozófusai azt hiszik, hogy végleg kiirtották, most mint irodalmi téma, visszanyeri a réven, amit vesztett a vámon; és az álom, amit bolondságnak tartanak józan emberek, most az írók legkedvesebb elmesélnivalója lesz, a valóságot is az álom színeiben írják le, lesz még idő, mondja a német Novalis, amikor ébren fogunk álmodni és álmunkban ébren leszünk...

De ha közelebről megnézzük a költőket, akik felidéztek a romantika „holdfényes mese-éjjelét”, azt látjuk, hogy nem forradalmak és hadjáratok edzették őket, nem jártak távoli országokban, nem is éltek a természet és a nép körében és életükből általában hiányzott a romantikus nyugalanság. Életük nem volt romantikus, ellenkezőleg...

A romantikus mozgalom igazi bölcselője Németország. Németországnak is egy kis városa, Jéna. Jéna akkoriban nem volt nagyobb, mint Óbuda régi része, volt egy egyeteme, ahol akkoriban Schiller volt a történelem professzora és legfeljebb még arról volt nevezetes, hogy a weimari nagyherceg országához tartozott és a szomszédos Weimarban élt Goethe, akit néha Jéna utcáin is lehetett látni, az ilyen nagy ünnep volt a romantikus iskola tagjai számára. Valamennyien ebben a kis városban éltek életük sorsdöntő éveiben, azokban az években, amikor fél évszázadra megsabták a német és általában az európai irodalom útját. Itt élt a két Schlegel, a romantikus elmélet megteremtői, ide állított be hozzájuk a fiatal és halálosan beteg Novalis, a Kék Virág költője, itt nézett ki az ablakon Hegel, a romantika filozófusa, mikor Napoleon ellovagolt és feljegyezte, milyen nagyszerű, mikor a Világszellem elhalad az ember háza előtt.

De ő maga ülve maradt íróasztala mellett. A romantikusok élete azokban a belülről oly izgatott és termékeny években kívülről nézve sokkal egyszerűbb volt, mint egy mai kispolgár eseménytelen élete. Meglátogatták egymást, teát ittak és szidták Schiller feleségét. Amíg azután egy nap Novalis meghalt és a többiek szétszéledtek.

Hogy mennyire szűkös volt egy ilyen német kisváros világa, ma már el sem tudjuk képzelni. Ma legszürkébb napjaink is tele vannak a távolságok izenetével; vasutak, repülőgépek, telefonok és idegenforgalmi irodák állandóan tudatunkba idézik a föld távoli tájait. Utazni ma olcsó és könnyű - akkor hónapokig tartott, amíg az ember Olaszországba jutott - és aki nem utazik, az is megismeri a nagyvilágot a mozivásznon és hallja a nagyvilág hangját a rádióon. A mi életünk százszor romantikusabb, mint a romantikusoké volt. Tele van újsággal és izgalommal. Utcáinkat hirtelen nőtt újstílusú házak nyugtalanítják, lakásunkba naponta új találmányok

törnek utat, a sajtó naponta új szenzációkkal szórakoztat. A régi német kisváros szűk utcái, egymás felé hajló magas, öreg házai közt más szenzáció nem akadt, mint az ember lelke. Ebben az időben mondta Jean Paul, a német regényíró: az angoloké a tenger, a franciáké a föld, a németeké a levegő.

A század dereka felé közeledve, még inkább növekszik az ellentét a költők romantikus álma és szűkös valósága között. Ez a biedermeier-kor, a nyárspolgárság diadala minden fronton. A kisebb költőkön ebben az időben anakreoni hangulat vesz erőt: *Wein, Weib und Gesang*, éneklük - de bor helyett inkább sört isznak; a nőt energikus feleség formájában ismerik és az éneklést dalárdákban intézik el, rendszeretően és fegyelmezetten. Ez az ellenmondás még a biedermeier-kor nagyjaiban is megvan: legszebb bordalaink költője, Petőfi Sándor, nem ivott sokat, távolról sem volt olyan részeges, mint verseiben.

A vad és színes álmok álmodói igen-igen szelíd életet élnek. Itt van például E. T. A. Hoffmann, a Hoffman meséi Hoffmannja, aki kísértetek és látomások, törpék és „doppelgängerok” seregét szabadította rá az irodalomra: igaz, hogy éjszakánként rengeteget ivott, de reggelre mindig kijózanodott, szigorú, pedáns, poros államhivatalnok volt. Az ő novelláiban meg is találhatjuk a romantika kétarcúságát, a hétköznapi és csoda egybeolvadását: „Kis Zakár”-jában például egy mintaszerűen rendes levéltárnokkal találkozunk, akiről nemsokára kiderül, hogy híres varázsló a magánéletben, elbűvöli és hosszúvá növeszti a városka frakkjait.

Uhland és köre keltette életre a középkori lovagvilágot - tanáros kispolgárságukat nagy ellenfelük, Heine gúnyolta ki. Mörike, a legbensőségesebb német lírikus, falusi protestáns lelkész volt, szelíd életében alig történt valami emlékeztető és közben szötte álmait a magaterepelt szigetről, Orplidről, igazi hazájáról. Minden romantikusnak volt egy ilyen Orplidja, ahová a valóság elől menekült.

Egy másik típus az, amit például Stendhal képvisel: a nagy regényíró, aki Metternich-szerűen ravasz udvaroncok és kérlelhetetlen energiájú fiatal akarnokok sorsát és zordon szerelmeit ábrázolta, Nietzsche előfutárja, az erő és az önzés apostola, olasz városkákban töltött be kis konzuláris hivatalokat, hercegnőkről írt és kocsamárosnéknak udvarolt, nem mindig sikerrel; hiába ismerte a könyörtelen karriercsinálás minden titkát, ő maga sohasem csinált karriert.

Sokat lehetne arról is beszélni, hogy az írók mennyire nem jártak azokon a tájakon, amelyeket leírtak. Közismert, hogy Schiller sosem látta a vierwaldstätti tavat, Wilhelm Telljének színhelyét. A kor költői mind rajongtak Görögországért, de csak egyetlen egy járt ott, Byron, az is csak a széléig ért el, mikor elragadta a halál. A mi irodalmunkban Jókai a nagy példa, aki képzeletében Ázsia legtávolibb pontjait bekalandozta, a sarkvidékre és a tengerek alá is behatolt, nem is beszélve Európa valamennyi országáról.

Még különösebb, hogy milyen kevés elég egy költőnek ahhoz, hogy minden térbeli távolságnál messzebbre: egy távoli korba tegyen kirándulást. Az angol költészetben John Keats volt az, aki a legizibbiban rajongott a görögségért. A Görög Vázához írt ódája talán a legszebb mindazok közt a művek közt, amelyet a görögség a nyugati irodalmakban inspirált. Pedig Keats sosem látott görög vázát, sem más görög műtárgyat, csak egy lexikon tollrajzaiból ismerte a görög művészetet. Görögül nem tudott. Vagy más példa: az olasz renaissance legnagyobb irodalmi felidézője, a svájci C. F. Meyer. Róla Baumgarten Ferenc állapította meg, hogy Olaszországot és az olasz művészet alkotásait elég kevéssé ismerte, az olasz renaissance irodalma pedig egyáltalán nem hatott rá.

És most „álljunk meg a romantika bölcsőjénél”. A romantikus művészet nagy, nyugtalan színességének és gazdagságának forrásait hasztalan keressük a költők élményeiben. A romantikát az élet szürkesége hozza létre. Nem a valóság, hanem az álom. Német kisvárosok szürkeségéből, levegőtlen fülledtségéből, unalmából nőtt ki a messzeségek Kék Virága. Kispolgári

élet és romantikus költészet valahogy összetartoznak. És hogy ma az irodalom kevésbé romantikus, annak bizonyára az is az oka, hogy „akár akarjuk, akár nem”, annyira nem szelíd-szürke, annyira nyugtalan, távlatos, vad erővel körülvett és veszedelmes.

1937

LÁNGÉSZHEZ MENTEM FELESEGÜL

Körülbelül ez a címe annak a könyvnek, amelyet nemrégén írt Freda Strindberg, a nagy drámaíró második felesége. Strindberg első házasságát ismerik, túlságosan is jól, az iszonyodásig ismerik azok, akik elolvasták Strindberg önéletrajzának köteteit. Az irodalomtörténeti pletykatárban feljegyzett, megszámlálhatatlanul sok rossz házasság közül ez volt körülbelül a legrosszabb, a határérték, ameddig egy rossz házasság elmehet. Strindberg egész különös és beteg drámai világképe ezáltal a házasság által alakult ki, itt fejlődött ki benne az a kényszerképzet, hogy a világ élettörténete nem más, mint a gonosz asszonyok harca a jóságos férfiak ellen.

Ő volt az egyetemes irodalom legfanatikusabb nőgyűlölője. Mégis, megnősült másodszor is, sőt harmadszor is. Mert csak az lehet ennyire nőgyűlölő, aki nagyon is szereti a nőket és nem tud náluk nélkül meglegni. A második feleség visszaemlékezései (igaz, hogy negyven év távolán át tekintenek vissza) nem oly drámaiak és kétségbeejtőek, mint Strindberg vallomásai. Nem éltek jól, az kétségtelen. De boldogtalanságuk oka nem az asszony gonoszsága volt és nem is Strindberg örültsége. Józanabb óráiban Strindberg maga is tisztán látta a helyzetet és egy levélben, melyet Freda Strindberg közöl, végérvényesen megfogalmazta saját házasságának a belső tragikumát:

„Szóval nem tudunk egymás nélkül élni, ennyi biztos. Össze vagyunk kötözve és csak arra kell vigyáznunk, hogy meg ne gyűlöljük kötelékünket... te gyakran oly kegyetlen voltál hozzám, mint amilyen csak egy szerető nő tud lenni, aki érzi, hogy őt is szeretik. Mindjárt megvetettél, mihelyt gyenge voltam, vagyis: mihelyt engedtem neked, mint azok szoktak, akik szeretnek. És ha nem engedtem, gyűlöltél. Befolyásolni akartad írásaimat, sőt, gyanakszom, hogy üzleties bohózatíróvá akartál lealacsonyítani. És elhitetted magaddal, hogy buta vagyok, kissé bolond is. De azt is megértem, mert mindent megértetek - hiszen te az énedért harcoltál. Sokkal inkább hatalomra törsz kis dolgokban, mint én. De ne beszéljünk többet róla. Kezdjük előlről, a tapasztalatok által megokosodva.”

És azután egy idő múlva ezt írja. „Freda, próbáljuk meg még egyszer! Gyere és ments meg!”

Az idézett Strindberg-levél minden soráról külön tanulmányt lehetne írni, hiszen úgyszólván minden benne van, ami magas szellemiségű emberek együttélését meg szokta mérgezni, - a kötöttségtől való iszonyodás és egyúttal az elhagyottságtól való iszonyodás megoldhatatlan kettőssége; tiltakozás az asszonyi uralomvágy ellen; a javíthatatlan idealista jogos vagy jogtalan panasza a nők realisabb gondolkozása miatt. De mindennél lényegesebbnek tartom azt, ami csak a sorok közt van talán, de nem lehet ki-nem-olvasni: *Strindberg a magányosságát féltette a feleségétől*. Megnősült és újra és újra megnősült, keresve a „megértő társat”, aki nélkül élete csonka volt: de pánikszerűen és vadul tiltakozott és menekült, ha a társ csakugyan társ akart lenni és „meg akarta váltani” magányosságából. Mert érezte, hogy magányosságával génuszát veszítené el.

És ez körülbelül a rövid summája mindazoknak az irodalomtörténetben feljegyzett házasságoknak, amelyek az alkotó művészt szellemileg hozzá közelálló, „megértő” asszonyokkal kapcsolták össze.

Említsük-e Lord Byront, aki Annabella Millbanke-ot szellemi tulajdonságaiért, nőben különös matematikai érdeklődéséért szerette meg és kérte meg, de már az esküvőre alig lehetett elcipelni és attól kezdve oly szisztematikusan tönkretette kettejük életét, hogy végül is Annabella szülei nem engedték vissza a fiatal asszonyt férjéhez, aki erre kétségbeesett és a csapást egész életén át nem heverte ki?

Említsük-e a szegény Csinszka igen szerencsétlen életét Ady Endre oldalán? Valljuk be, hogy Petőfi házaselete sem volt zavartalan? Mindenki sok példát tud erre, a köztudatban is benne él, minden lányos anya ösztönös bölcseséggel érzi, hogy *a lángész nem jó férjanyag*.

Mindenki tudja, hogy a nagy írók már akkor is elváltak feleségüktől, amikor még százszor súlyosabb volt a válás, mint ma. Milton, a költő, már akkor nagy vitairatban, rengeteg bibliai idézettel alátámasztva bizonyította a válás megengedhetőségét, amikor felfogása még sarkalatos ellentétben állt az egész világ meggyőződésével. Legrégibb személyeshangú lírikusainkat, Balassa Bálintot és Amadé Lászlót éppúgy elhagyta a felesége, mint Miltont. Rájöttek, milyen rettenetes tévedés lángészhez menni feleségül.

Inkább az ellenkezőre szeretnék vigasztaló példákat felhozni, *példákat, amelyek a lángészt kitűnő férjnek és hűséges szerelmesnek mutatják be*.

A legszebb példa talán az angol Browning-házaspáré, kiknek regényét, a szöktetést és a boldog házaseveket annyit ünnepli most az angol színpad- és regényirodalom. Az ő esetükben az az egészen kivételes dolog történt, hogy két egyformán nagyszerű és mély alkotóművész talált egymásra - az asszony semmivel sem volt kisebb költő, mint a férfi, hanem talán nagyobb is. Bizonyára ők ketten igazán megértették és tiszteletben tudták tartani egymás alkotói magányosságát.

Jó férjek voltak azok a költők is, *akik igen korán elveszítették feleségüket*, mint Poe Edgár, aki a csodálatos Annabell Lee című költeményben örököltette meg felesége emlékét és Dante Gabriel Rossetti, a festő-költő, aki elhunyt feleségéhez írt szonettjeit az asszony koporsójába zárta; onnan exhumálták évek múlva és adták át a nyilvánosságnak ezeket a gyönyörű verseket.

Ez az egyik csoportja az írók szerencsés házasságának. De: könnyű jó férjnek lenni, ha a feleség már nem él! Beszéljünk a másik csoportról!

Ennek a másik csoportnak az ismertetőjegyei, sajnos, nem hízelgők sem a költőkre, sem az asszonyokra nézve. Azt találjuk ugyanis, hogy *nagyáltalában nem sikerültek rosszul azok az író-házasságok, amelyekben a költő nem „megértő élettársat” vett nőül, hanem nála szellemileg és sokszor társadalmilag is alacsonyabban álló nőt*. Ezek között a házasságok között elég sok harmonikus akad.

Csak futólag említem a nagyon is közismert példát, Goethét, akinek Christine Vulpiusszal való házassága meglehetősen zavartalan volt. A mi Berzsenyi Dánielünk felesége, bár régi nemesi család sarja volt, lelki-szellemi tekintetben igen egyszerű nő volt és Berzsenyi egy levélben büszkén említi, hogy *vigyázott rá mindig, nehogy eloszlassa felesége tudatlanságát*. Rousseau élettársa, a sokrokonú Thérèse, sosem tudott megtanulni írni-olvasni. És Heine, annyi-annyi nő után, végül is egy kis párisi masamódlányt vett feleségül, aki egy szót sem tudott németül és amikor mondták neki, hogy férje milyen nagy költő, azt felelte:

- Igen, ezt hallottam már máskor is, de sosem vettem rajta észre.

Heine éppen ezért szerette és tréfás büszkeséggel emlegette, hogy felesége őt nem szellemi tulajdonságaiért, hanem egyedül „férfi-szépségeért” szereti.

Érdekes és gyakori eset az irodalomtörténetben, hogy a költő vonzódást érez egy magas szellemiségű nő iránt és azután feleségül veszi annak egy egyszerűbb lelkű nőrokonát. A legnagyobb példa erre Schiller Frigyes, aki nem az okos Carolinet vette el, hanem a melegszívű Charlotte von Lengefeldet, de leveleit mindig kettejükhez írta, éppúgy, mint Swift, feleségéhez Stellához, és annak okos barátnőjéhez. Az egyiknek a szerelmére számított, a másiknak a megértésére. Ez a munkamegosztás a gyakorlatban jól bevált. Dickens házas-

ságában is volt egy ilyen „asszisztensnő”. Poe Edgárhoz, feleségének szép és okos anyja majdnem olyan közel állt, mint a felesége.

Szóval: *vannak vigasztaló példák is*. Nem minden lángeszű alkotó élt szerencsétlen házasságot és tette boldogtalanná a feleségét. De azért fiatal lányok számára mégis ajánlatosabb, hogy olyan derék, tehetséges és jól kereső fiatalemberekhez menjenek feleségül, akikben nem a lángész szikrája izzik.

1937

A BOLDOG SZIGETEK

A boldog szigetet mindenki ismeri. Mikor napi foglalkozásunk egyhangúsága fojtogat, mikor kicsinyes gondok elszűrkitik a látóhatárt, mikor úgy érezzük, nem bírjuk tovább elviselni szomszédainkat és felebarátainkat - a Sziget, távolban lebegve, úszva, mint egykor Délos, a horgonytalan sziget, ahol Apollon született, megjelenik szemünk előtt. „Elmenni egy szigetre, ahol nem lakik senki, vagy legalább is engem nem ismer senki, egy boldog szigetre, ahol csak a fa gyümölcse után kell nyúlnom és másra nincs szükségem” - ennek a szigetnek fáradt vágyódásainkban mindnyájan polgárai vagyunk. De ennél is több a távoli sziget: mindnyájan vágyódunk az ismeretlen, a csodálatos, a kimondhatatlanul messzi után, ami mindenén túl van, óceánok közepén.

A magyar olvasó számára ez a sziget elsősorban a Senki Szigete, ahol Jókai Arany Embere életének boldogabbik részét tölti. A bűbajos Senki Szigete rengeteg irodalmi sziget-ös késői unokája. Valamikor a sziget után való vágyódás is, mint az *emberiség többi álma*, mithoszokban fejeződött ki. A mithikus kép él tovább azután az irodalomban, mert a költők magukat tudatlan megőrzik, újra élnek és újra költik az emberiség mithoszait.

Már a nyugati kultúra kezdete fölött örökös két nagy alkotás, a két homérosi eposz közül is az egyik, az Odysseia, mindvégig távoli boldog szigetek közt játszódik le: Odysseus kiköt a lotoszevők szigetén, amelyet nincs kedve többé elhagyni annak, aki a lotosz húsos levelét ette; egy másik boldog szigeten Kalypso nimfa kilenc évig tartja magánál Odysseust és boldog sziget a phaiakoké is, ahová végre megérkezik. A távol szigetek vágya éppúgy átjárja ezt a csodálatos költeményt, mint a tenger íze és végtelensége. Ezért látják az Odysseiában minden romantikus költészet őst: mert a vágyódás, az elvágyódás és hazavágyódás hőskölteménye ez.

Különösen a kelta mondák világa gazdag boldog szigetekben, az a különös, sejtelmes hangulatú mondavilág, amelynek az európai kultúra a Grál-hagyományt és Arthus király Kerékasztalának emlékét köszönheti. Galahad, a tökéletes lovag, aki azért jön, hogy jóvátégye Lancelot vétkét, a „Távol Szigetek Hercege” szép nevét viseli és Arthus király nem hal meg, hanem visszavonul a „nagy nyugati csata” után a távoli nyugati Avalon szigetére, ahol örök, halálon túli álméletet él.

Az ősi mondák boldog szigetei mindig valahol Nyugaton terülnek el és ez rámutat bizonyos furcsa és mély összefüggésekre. Nyugatra megy a nap, ott hal meg, ott temetik el. A mithoszok távoli boldog szigetei mind halott-szigetek is. Avalon és a görögök Elysiuma nemcsak boldog sziget, hanem a boldog árnyak, a békeséges ősök szigete is. Caesareai Procopius írja, hogy a frank birodalom legészakibb részének, Bretagnének a lakói nem kötelesek adót fizetni a frank királynak, az ő kötelességük az, hogy átszállítsák a halottakat a holtak szigetére. Egy ír munda, Brân királyfi története, arról beszél, hogy a hajósok elértek egy távoli szigetre, majd mikor visszatérésre készültek és hajójukon magukkal akartak vinni néhányat a sziget lakói közül, ámulva látták, hogy a szigetlakók porrá omltak, mikor kiértek a szabad tengerre.

Sziget és halottak a mithoszalkotó képzeletben szorosan összefüggenek egymással. A mithoszalkotó gondolkodás ezzel talán azt akarja kifejezni (mert minden mithosz képekben kifejezett gondolat), hogy a nyugalom, gondtalanság, csendes boldogság, ami után vágyódunk, a halál nyugalma és boldogsága, Elysium.

A középkor is csodálatos szigetekkel népesítette be a nyugati tenger ismeretlen tájait. Dante Purgatóriuma is a Boldog Szigetek egyik változata, a középkor vallásos szellemének megfelelő alakban. A Purgatórium hegye sziget a tengeren, messze nyugaton. Odysseus volt az első élő ember, aki meglátta, de ez volt az utolsó útja, életével lakolt felfedezéséért.

Mikor Marco Polo hazajött keleti útjáról és először hozott hírt Japán kincseiről, a boldog szigetek legendája konkrétebb alapot kapott és az utánuk való vágy még sokkal erősebb lett. A vágy több száz évig növekedett az emberi tudatban, míg végre útnak indította Columbus hajóját. Milyen szimbolumteljes, hogy Columbus, aki pedig a Kelet mesés kincseit kereste, nyugatnak indult, a nap és a legendák útját követve! A fehér ember útja Nyugat felé visz és Columbus is az ősi és természetes gravitációt követte.

Ismét új életre villanyozta a Boldog Sziget legendáját Amerika felfedezése, majd a Csendes-óceán, amint döbönt sejtésekkel tele felcsillant Cortez lábai alatt. Az Amerika felfedezését követő századokban, a XVI.-ban és XVII.-ben a leggazdagabb a boldog szigetekről szóló irodalom. Ebben a korban a Boldog Sziget a költői szempontból legtermékenyebb állapotban volt: csak félig mese, félig pedig valóság. Eldorádó aranyországa csak mese, de Dél-Amerikában csakugyan kimeríthetetlen ezüstbányák tárulnak fel a hódítók előtt.

A távoli sziget a barokk kor valamennyi nagy költőjét foglalkoztatta. Shakespeare utolsó és talán legköltőibb művében, a Viharban adózott a kor szellemének: Prospero meseszigete mindig zenével van tele és a lég szellemei engedelmesen hajolnak meg az ősz varázsló pálcája előtt. Ariosto Örjöngő Lorántja szigetre ér, ahol a nimfa kedveseit fává varázsolta, Tasso pedig Armida tündérpalotáját helyezi távoli szigetre.

Időközben pedig a távoli szigetek egyre közelebb kerültek. A XVIII. század számára az Atlanti-óceán már nem jelentett rejtelmeket, és a képzelet, megkerülve a viharos Horn-fokot, átszállt a Csendes-óceánra, amelyet abban az időben kezdett átkutatni Cook kapitány. A XVIII. század, a felvilágosodás és józan ész százada, józan és rousseauista képeket vetített a Csendes-óceán szigeteire. Itt él a Jámor Bennszülött, mondták, akit még nem fertőzött meg a civilizáció, aki még oly egyszerű, jó és természetes, mint amilyen minden ember volt az emberiség őskorában. Ez a Bennszülött nagyon foglalkoztatta a század közvéleményét. Mit szólna a dolgokhoz, ha egyszer Európába jönne? Az írók meg is írták a Bennszülöttel való képzelgetésüket.

A déltengeri szigetek varázsa a magyar irodalomban is nagyszerű nyomot hagyott: neki köszönhetjük Vörösmarty Mihály oly kevésbé ismert és oly gyönyörű töredékét, a Délszigetet, amelyben költőnk romantikus nyelvpompájába burkolva jelenik meg előttünk a távol sziget és rajta egy magányos gyermek, a természet gyermeke.

A különös az, hogy a Bennszülött legendája nem volt pusztán koholmány. A déltengeri szigetek kedvező éghajlatuk révén is boldog és áldott földek és az ott élő bennszülöttek csakugyan békésebbek és boldogabbak, mint a világ többi tájának lakói. Az óceáni szigetek varázsa a XIX. század végén már nem mint legenda, hanem mint átélt valóság ihlette az irodalmat és művészetet. A század végén egy nagy angol író, Stevenson és egy nagy francia festő, Gauguin, oda menekült betegség, gond és civilizáció elől. Meg is találták ott azt a lotoszevő paradicsomot, amit kerestek és műveikben megörökítették azt.

Az idő múlik és a távoli szigetek mind közelebb jönnek. Akinek sok pénze van, ma már minden nehézség nélkül körülhajózhatja a földet, az óceáni szigeteket útba ejtve. El fog jönni az idő, amikor az emberek olyan természetes érzéssel fognak elutazni Tahitibe és Samoába, mint mi a Balaton mellé. A vakációról hazajövő gyermekek egymásnak déltengeri élményeiket fogják elmesélni. A föld összezsugorodik az ember lába alatt és a megismerés elrontja a távolok ködét. Mindent ismerünk már, az egész földet, elveszték ismeretlen tájait.

Rien que la terre, - csak a föld! kiált fel egy sokat utazó francia író. Nem maradnak ismeretlen tengerek, hogy benépesítsük őket vágyaink és félelmeink szigetével, elmúlik az álom és legenda, nem marad más, mint a valóság: Rien que la terre.

1937

A REMÉNYTELEN SZERELEM TÖRTÉNETE

A reménytelen szerelem története valószínűleg úgy kezdődött, hogy volt egyszer egy ember, aki szerelmes volt egy lányba és az nem szerette őt, vagy volt egy leány, aki szerelmes volt egy legénybe és az nem szerette őt. Fel lehet tételezni, hogy az első reménytelen szerelmes még abban az időben élt, amelyet a tudósok történelemelőttinek neveznek és hogy egyszerű barlanglakó volt az illető. Amivel azt akarom mondani, hogy a reménytelen szerelem valószínűleg olyan öreg, mint az emberiség, avagy annál is öregebb.

Azt is fel lehet tételezni, hogy a költők azóta panaszkodnak a szeretett hölgy kemény szíve miatt, amióta költők vannak a világon. De a költők olyanok, mint azok a papagájok, amelyeket Jean Giraudoux regényének hősnője, egy női Robinson talált egy déltengeri szigeten, ahol csak madarak laktak; ezek a papagájok még sosem láttak embert, ezért nem tudták az emberek hangját utánozni, hanem csak egymást utánozták. A költők is egymást utánozzák, nem az embereket.

A költő, aki reménytelen szerelméről énekel, rendszerint sokat tanult egy régebbi költőtől, aki a reménytelen szerelemről énekelt és aki szintén sokat tanult egy még régebbi költőtől, aki ugyancsak a reménytelen szerelemről énekelt és így tovább. Sőt olyan költő is akad, aki talán nem is volt reménytelenül szerelmes és csak azért énekelt a reménytelen szerelemről, mert így tanulta mestereitől. Így alakult ki lassanként a századok folyamán a reménytelen szerelem költői formatana. Hagyományos és szigorú szabályok írták elő a költőt, amelyre a költőnek szenvedni kellett, legalább is verseiben. A nyugat-európai költészet számos hagyománya közül ez a reménytelen szerelem volt a legerősebb. E hagyomány uralma vagy hétszáz évig tartott és elmúlhatatlanul szép versek őrzik emlékét.

Ha történetét akarjuk nagy vonásokban elmondani, természetesen azzal kell kezdenünk, mint minden ilyen áttekintést: „Már a régi görögök is ismerték...” (Mert mit nem ismertek a régi görögök?) A görögök, mint tudjuk, rendkívül filozófikus hajlamú nép voltak, keresték a dolgok okát és értelmét és többek közt sokat tűnődtek a szerelem mibenlétén is. Görög orvosi körökben erre vonatkozólag az a nézet alakult ki, hogy a szerelem betegség, olyasfajta, mint a ragályos kórok. Infekció történik, mégpedig nyilván a szemén át, mert a szerelem úgy szokott kezdődni, hogy meglátjuk azt, akit szeretünk és már érezzük is, vagy legalább is nemsokára már érezzük a szerelem néven ismert betegség tüneteit. A görögök a látás folyamatát úgy képzeltek el, hogy abból a tárgyból, amit látunk, a tárgy kicsi képecskéi áradnak ki és behatolnak a szembe: például, ha egy rózsát látunk, ez úgy történik, hogy a rózsából egészen apró rózsák áradnak ki és egy ilyen apró rózsza bement a szemünkbe. A szerelmi infekció e szerint úgy megy végbe, hogy a szeretett lény apró képe behatol az ember szemébe és a szemén át a szervezetbe és ott gyulladást, kóros elváltozást idéz elő. Le is írták nagy gonddal a szerelmi betegség ismertető jegeit: a páciens sápadt lesz, nem eszik és nem alszik, kedvetlen és csak akkor vidul fel, ha szerelme tárgyát látja, mindig rágondol, de ha találkozik vele, szótlan és zavart lesz stb. Mit részletezzük? Mi is tudjuk azt, amit a görögök.

Ez a szerelmi kórleírás az, ami köré később a reménytelen szerelem szabálytana kikristályosodott. Az antik világ ugyan jól ismerte a reménytelen szerelmet, de az antik szellemtől távol állt, hogy kultuszt csináljon belőle. A görög és a római érzelmileg azért olyan idegen mitőlünk, mert nem ismerte a szentimentalizmust. Annál jobban megfelelt a reménytelen szerelem hangulata a lemondáshoz, messzire vágyódáshoz, önként vállalt szenvedéshez szokott középkori léleknek. A középkori költők felfedezték a régi görögök kórleírását a szerelemről, és ami a görögök számára kórtünet volt, a középkoriak számára erkölcsi kötelesség lett. Legalább is a költők számára. Ez volt az, amit ők Égi Szerelemnek neveztek.

Az égi szerelem költői attitűdje először Provenceban fejlődött ki és a köztudatban mindmáig összekapcsolódik a provençei költők gyűjtőnévével, a troubadourral. Maguk a troubadourok, Guilhem de Montanhagol, a Dante-megénekelte Sordello és társaik elmerültek a feledésbe. Nem is annyira költészetük volt fontos, mint az a szerelmi illemkódex, amelyet költeményeik által létrehoztak és propagáltak. Ezzel az illemkódexszel már nemcsak a költők foglalkoztak: előkelő hölgyek és urak kedves időtöltése, szellemi sportja lett, hogy összeültek és megbeszélték az Égi, az udvari Szerelem problémáit, megvitatták, adott esetekben hogyan kell egy igaz szerelmesnek és jólnevelt lovagnak viselkednie. Ezeket a sokszor ünnepélyes és színpadias formák közt folytatott megbeszéléseket nevezték Cour d'amournak, a Szerelem Törvényszékének, mert a gyűlés végén az elnöklő hölgy rendszerint döntést, ítéletet hozott.

A provençei szokás és illem lassankint áthatolt más országokba is. Egy francia, André le Chapelain, foglalta össze könyvben a szerelmi törvényszékek kialakult véleményét. A kézirat ráánkmaradt, címe De Arte Honesti Amandi, a Tisztessen Szeretés Művészete. A könyv számos érdekes és nem minden pikantéria nélkül való fejezetet tartalmaz; a legérdekesebb az, amelyben közli a szerelem törvényeit, amelyeket maga Ámor adott át egy breton lovagnak. A szerelemnek Chapelain szerint harmincegy törvénye van; néhányat itt közlünk belőlük:

A házasság nem ment fel a szerelem alól.

Aki nem féltékeny, nem is szerelmes.

A szerelem mindig vagy növekedőben vagy csökkenőben van.

A halott szerelmesnek kétévi gyász jár.

A nyilvánosságra került szerelem ritkán szokott tartós lenni.

Minden szerelmes el szokott sápadni, ha meglátja azt, akit szeret.

Szíve összeszorul, ha meglátja szerelmesét.

Az új szerelem a régit távozásra kényszeríti.

Ha a szerelem csökkenni kezd, hamar vége lesz és ritkán gyógyul meg.

Szerelmes ember mindig félénk.

Az igazi féltékenység csak növeli a szerelmet.

Keveset eszik és alszik, aki szerelmesére gondol.

Az igazi szerelmes csak azt tartja jónak, ami imádottjának tetszését megnyerheti.

A szerelem semmit sem tagadhat meg a szerelemtől.

Az égi szerelem tana nem maradt pusztán írott malaszt, szép szó és költészet. Akadtak kalandos lelkek, akik a szerelmi törvényszékek és a troubadourok magas elveit a gyakorlatban is meg akarták valósítani, megjátszották a boldogtalan lovag szerepét és egész vagyonuk és életük elpazarlása árán valósággá változtatták a költők szerelmi ábrándjait és hóbortjait.

A legérdekesebb, legtanulságosabb Ulrich von Lichtenstein XIII. századi osztrák főúr és költő élettörténete. Ulrich már tizenkét éves korában, mint apród, egy hölgynek ajánlotta fel életét. A hölgy akkor talán még nem is tudott róla, de később sem sokat törődött vele, mikor Ulrichot már lovaggá ütötték. Ulrich lovagi tornákon számos lándzsát tört hölgye tiszteletére, egy ízben egy ujját is átszúrták. De a hölgy kegyetlen szívét ez sem lágyította meg, sőt azzal vádolta Ulrichot, hogy nem is ő érette sebesült meg az ujjá. Erre Ulrich levágatta ujját és egy szép szekrénykében, egy versike kíséretében elküldte a hölgynek. A hölgy nagyon örült a valóban áldozatkész szívről tanúskodó ajándéknak, naponta elővette és nézegette, amit Ulrich

boldogan hallott. De azt is megüzente a hölgy, hogy mégsem fogja meghallgatni, ha ezer évig hűségesen szolgálja is.

Ulrich erre elhatározta, hogy valami egészen nagyszabású lovagi tettet fog végrehajtani, hölgye meghódítása céljából. Harminc kíséreléssel Velencébe ment, mindnyájuk számára nőruhát csináltatott és azután kihirdette Lombardiában, Karintiában, Ausztriában és Csehországban, hogy Vénusz, a szerelem királynője végigvonul ezeken az országokon és viadalra szólít fel minden lovagot. Aki résztvesz a viadalban, csodatévő hatású gyűrűt kap ajándékba. Aki legyőzi Vénuszt, elviheti Vénusz lovait, de akit Vénusz győz le, kénytelen a négy világtáj felé meghajolva tiszteletet tenni egy bizonyos hölgynek. El is indult a Velence melletti Mestreből és állandó lovagi viadalok közt haladt a végállomás, Prága felé. Különös ötletének határozott sikere volt: a hölgy egyre-másra küldte a barátságos üzeneteket, a lovagok mindenfelől özönlöttek, hogy megvívjanak vele, összesen 307 lándzsát tört és 271 gyűrűt ajándékozott el és mikor Bécsbe ért, kísérete már nyolcvan lovagból állt. Útközben találkozott szeretett feleségével (mert az is volt neki, sőt számos gyermeke is) és egy szép napot töltöttek együtt.

A nagy felvonulás a hölgyet is megrendítette. Most már hajlandó volt Ulrichot fogadni, de csak azzal a feltétellel, hogy Ulrich mint belpoklos koldus jelenik meg a várban. Ulrich erre is hajlandó volt és négy napig várt a kastély kapujában a többi koldus közt, míg végre romantikus módon, lepedőben felhúzták a kastélyba. De a hölgy rövidesen ki is dobta, a nélkül, hogy meghallgatta volna.

Erre még Ulrich von Lichtenstein is elkeseredett. Bécsbe ment és szép asszonyokkal szórakozott, itt érte a követ azzal az üzenettel, hogy a hölgy mégis hajlandó kegyeibe fogadni, ha előbb tengerentúli útra megy. Ulrich rögtön készülni is kezdett a nagy útra, de azután hogy-hogy, hogy-hogy-nem, egy szép nap elég volt neki a hölgy kegyetlenségéből, nem ment el tengerentúlra, hanem inkább másik hölgyet választott magának, aki nem volt hozzá ilyen kegyetlen. Ezt nyilván már előbb is megtehetette volna. Mindezt maga meséli el Frauendienst című verseskönyvében.

Vagy egy fél évszázaddal később élt Zürich városában Meister Johannes Hadlaub, aki Ulrich von Lichtenstein utánpótlása akart lenni és paródiája lett. Hadlaub „meister” volt, polgárember és egy nemes hölgyért epekedett. A hölgy, ha meglátta Hadlaubot, undorral fordított hátat, mire Hadlaub még jobban epekedett. Úgy látszik, az egész város nagyon jól szórakozott a költő szomorúságán és az előkelőségek egyre újabb és újabb találkozást szerveztek meg a hölgy és Hadlaub között, hogy legyen min mulatniuk. Volt is min mulatni, mert Hadlaub, mikor a hölgy elfordult tőle, bánatában összeesett és mikor magához tért és a hölgy, az előkelő urak hosszas unszolására, kezet adott Hadlaubnak, Hadlaub örömeiben úgy megszorította a hölgy kezét, hogy az ijedtében beleharapott Hadlaub kezébe.

Lichtenstein, Hadlaub és a sok hozzájuk hasonló lelkes ember volt az Égi Szerelem Don Quijoteja: nem tudtak különbséget tenni költészet és valóság közt és póruljártak, mikor a realitással összeütköztek, mint Don Quijote, mikor rohamot intézett a szélmalomóriás ellen.

Meister Johannes Hadlaub polgárember volt és nem várkastélyban, hanem városban lakott: a középkor későbbi századaiban a költészet a lovagok kezéből lassanként a polgárokéba ment át. Az Égi Szerelem tana elválaszthatatlanul összekapcsolódott a lovagság intézményével és gondolatvilágával; az új, polgári irodalom mégis átvette, utánpótló módon, a régi ideált (amint Hadlaub példáján láthatjuk), sőt tovább is fejlesztette, elmélyítette, igazi költői magasságait csak a polgári költők kezén érte el. Legnagyobb költői nem a provençal és német lovagok voltak, hanem a provençalok olasz tanítványai, pedig Olaszországban a lovagság sosem vert mélyebb gyökeret.

A XIII. század végén néhány firenzei költő elkezdett honi nyelven verselni (eddig latinul költöttek) és megteremtette a *dolce stil nuovo*, az édes új stílust, amelyen az édes új érzést, az Égi Szerelmet énekelték. Az édes új stílus nagymestereinek nevét nem felejtette el, máig is áhítatos megrendüléssel emlegeti az utókor: Dante és Petrarca nevét.

Dante szigorú óriás alakja úgy él bennünk, mint a vándoré, aki bejárta a túlvilág három birodalmát. De ő volt az Égi Szerelem legfőbb költő-megtestesítője is. Beatrice iránt érzett szerelme, amelynek örök emléket állított a *Divina Commediában*, de amelynek történetét részletesen a *Vita Nuova*-ban írta meg, sokkal reménytelenebb szerelem volt, mint a provençal dalkoké, transzcendensen reménytelen szerelem: mert Beatrice meghalt, mielőtt Dante szerelme teljességre érhetett és Dante szíve hölgységét csak a Purgatórium-hegy ormán látta viszont, amikor Beatrice felemelte fátyolát és Dante „a régi vágyak érzé nagy hatalmát”.

De nem a megközelíthetetlen és utánozhatatlan Dante, hanem Petrarca volt az, aki igazán megtanította az utána következő századokat a reménytelen szerelem művészetére, Petrarca teremtette meg a reménytelen szerelem klasszikus versformáját, a szonettet. Tudós költő volt, verseiben régi latin és újabb provençal költők epekedése szólalt meg újra és szebben, összefoglalta és végérvényes formába öntötte elődei keservét. Előtte senki sem tudott oly elegánsan szenvedni megtört szívvel, mint ő. Attól kezdve sok száz éven át minden költő úgy epedett, mint Petrarca és minden megénekelt hölgy vonásai egy kissé Petrarca Laurájára emlékeztettek.

A petrarcai hagyomány, a reménytelen szerelem elegáns költészete, sok-sok közvetítőn át szűrődve, két és fél évszázadnyi irodalmi viszontagságok után, a XVI. század vége felé Magyarországra is elérkezett. A mi Petrarcaunk Balassa Bálint volt, ő volt az, aki „zengő magyar szózat” megénekelte Losonczy Anna kegyetlenségét és ezzel magyar földre hozta a reménytelen szerelem művészetét. Az ő költeményeiből tudta meg először a magyar, hogy a szerelmes szeme két eleven kút, amely sosem szárad ki, a szerelmes szíve égő szén, ő maga pelikán, aki vérével táplálja szenvedélyét, minden állat megszeli, csak a szerelmes hölgy nem, idővel kösziklák és paloták összeomlanak, csak a szerelmes szíve nem változik: a petrarcai szerelem hasonlatfegyvertára vele vonult be a magyar költészetbe.

Az idő múlt, a világ nagyokat változott, és a költők szíve még mindig ugyanarra a dallamra, ugyanazokban a hasonlatokban vérzett, amelyeket az olasz mester megállapított. A magyar költészetben csak a XIX. század elején jött el a két költő, aki a legszebb hangokat találta reménytelen szerelme számára: Kisfaludy Sándor és Csokonai Vitéz Mihály. Bennük, közvetlenül a vég előtt, még egyszer felcsillant és diadalmaskodott a nagy hagyomány.

Az a néhány költő, akiket névszerint említettünk, mind maguk is illusztrációul szolgálhatnak, hogy a reménytelen szerelem nem töltötte be életüket oly teljes szenvedéssel és magánnyal, mint ahogy az ember alkotásuk alapján gondolná. Ulrich von Lichtenstein mellesleg boldog házasságot élt és számos gyermek apja volt. De nyugodt házasságot élt és számos gyermek apja volt Dante, az égi Beatrice szerelmese is, sőt boldog házasságot élt maga Petrarca is. És Balassa Bálint, bár Losonczy Anna iránt érzett szerelme úgyszólván egész életén végigkíséri, közben azért megnősül, számos költeményt ír más hölgyekhez, nem is mindig magas társadalmi állású hölgyekhez, hanem lengyel citerás lányokhoz és könnyűerkölcsű bécsi kisasszonyokhoz is és az sem biztos, hogy Júlia, akihez legszebb verseit intézte, csakugyan azonos-e Losonczy Annával. Kisfaludy Sándor, mialatt Szegedy Rózához küldözgette haza Himfy keserveit, osztrák állomáshelyein mélységes szerelmekbe bonyolódott grófnőkkel és táncosnőkkel, mert nagyon vonzódott a nőkhez és ez a vonzódás kölcsönös volt. Csak az egy Csokonai volt, szegény, akinek az élete beletörött Lilla hűtlenségébe. De Csokonai már egy másik, őszintébb vonalhoz tartozik. A petrarcai hagyomány egyik legfőbb mozzanata éppen

az, hogy *a reménytelen szerelem a költő számára témát jelent*, mint a tavasz vagy a háború, *nem pedig érzelmet*.

De hát ha meg nem érezték őszintén, akkor miért éppen ezt a témát választották évszázadokon át? Miért nem énekeltek inkább például a boldog szerelemről?

A reménytelen szerelem sokkal költőibb, költői feldolgozásra sokkal alkalmasabb, mint a boldog szerelem. A költőt is sokkal jobban ihleti: mert az ihlet legfőbb táplálója a vágy és az ember nem az után vágyódik, aki mellette van, hanem az után, aki messze, elérhetetlenül messze van.

És a hagyomány hatalmával is számolni kell. A költők a reménytelen szerelmet énekelték, mert elődeik is azt énekelték, mert azt tanulták, hogy a reménytelen szerelem a leginkább költői téma, költőknek való érzelm. A költői hagyományok hatalma beláthatatlanul erős - nagy világnézeti és társadalmi átalakulásokra van szükség ahhoz, hogy uralmuk meginogjon.

Ilyen nagy átalakulás következett be a XIX. század folyamán. A nemesi társadalmak összeomlása, a pozitivista világkép, a természettudományok, az ipari civilizáció, a szabadságeszme és ezer más kitevő, a XIX. század teljes nagy fronttámadása kellett ahhoz, hogy a költők leszokjanak Petrarcaról. A XIX. század közepének realizmusa a költészetet is közelebb hozta a hétköznapi valósághoz.

Nálunk ezt a forradalmi újítást Petőfi Sándor neve jelenti. Ő volt az, aki szakított a hagyománnyal és verseiben azt juttatta kifejezésre, amit ő, Petőfi Sándor, érzett, nem pedig azt, amit elődei és Petrarca éreztek vagy úgy tettek, mintha éreznének. A Magas Hölgyet leszállította a piederstálról a „szőke kislány” és „barna kislány” földszintjére, játékos és igaz szerelmi élményeit énekelte meg és nemcsak a távoli hölgyet, hanem a közel levő asszonyt is. Petőfi zsenialitásának sikerült az, ami rajta kívül alig egy-két költőnek a világirodalomban: szép verseket írt a saját feleségéhez. Ez a petrarcai hagyomány végleges bukása, itt kezdődik egy új költészet kora.

1937

NAGY EMBEREK GYERMEKCIPŐBEN

Egy kitűnő angol író, Frank Harris, azt mondja Bernard Shawról írt könyvében, hogy az életrajzoknak csak az elejük érdekes, az a rész, amely a nagy ember gyermekkoráról szól - mert a nagy ember, mikor felnövekszik, nagy ember lesz, és a nagy emberek mind hasonlítanak egymásra.

Frank Harris megállapítása kétségkívül túlzás és tréfa, de annyi bizonyos, hogy az embert különös érdeklődés vonzza például a nagy írók gyermekkora felé. A nagy írók gyermekkorában van valami titokzatos vonás, ami izgatja az ember képzeletét. „A gyermek a férfi apja” - mondta egy angol költő. A nagy író gyermekkorában már ott lappang valamikép az a személyiség, akivé később lesz; titkos jelek mutatkoznak, oroszláncörmek, furcsa játékokban, előreveti fényét a tehetség, furcsa viselkedésben a génusz örökös magányossága és a gyermek sorsában már azok a titkos erők munkálkodnak, amelyek a nagy író sorsát szükségszerűen és ellenállhatatlanul olyanná alakítják, mint amilyen a nagy író sorsa kell, hogy legyen.

A nagy írók gyermekkora általában nem boldog. De ebben nincs semmi meglepő, mert másnak a gyermekkora sem boldog. A boldog gyermekkorról való legendát a felnőttek találták ki, amikor már teljesen elfelejtették gyermek éveiket; és talán még inkább a szülők találták ki, hogy megnyugtassák önmagukat. A lélektan mai művelői inkább abban értenek egyet, hogy a gyermekkor az emberi élet legboldogtalanabb korszaka. Amit nem is lehet csodálni, hiszen nincs még egy időszaka az emberi életnek, amikor olyan védtelenül ki lenne szolgáltatva a külvilágnak, a gonosz idegen hatalmaknak, amikor annyira alá kellene rendelnie magát mások akaratának. Egy gyermekre akkor mondjuk, hogy „gondos nevelésben részesül”, ha sohasem teheti azt, amit szeretne.

És mégis! A költők a gyermekkor mesebeli kertjeiről beszélnek, visszasírják csodálatos napjait és vitába szállnak a végzettel, hogy miért nem maradhattak mindörökre gyermekek.

*Ártatlanságnak kora, kedves vagy te, virágos
Fához az áldásnak völgyében vagy te hasonló.*

Így énekel Vörösmarty. A költők egy része valahogy egész életén át megtartja kapcsolatát gyermekkorával, gyermekkori élményeiből merít, gyermekkori félelmeit vetíti ki az irodalomban. Egy másik része pedig kora ifjúságánál, a „tavasz ébredése” korszakánál állapodik meg. Lelkükben megőriznek valamit a gyermekből vagy a kamasz fiúból - és némelyek szerint éppen ez, a bennük továbbélő gyermek vagy gyermekifjú teszi őket költökké, írókká.

A gyermekkor legnagyobb problémája, amint tudjuk, az, hogy hogyan alakul a gyermek viszonya a szüleihez? Vajon van-e közös vonás az íróknak szüleihez való viszonyában? Talán azt lehetne mondani, hogy a művészek általában anyás természetűek gyermekkorukban. Már az első író is, aki önéletrajzban adott számot gyermekkori élményeiről, már Szent Ágoston is újra és újra megmutatja csodálatos Vallomásaiban, hogyan hatott a Gondviselés anyján, Szent Monicán keresztül, hogy az ezer ösvény közül, amely eléje tárult, az egy igaz ösvényt válassza.

Költők életrajzírói szinte már a hagyomány erejénél fogva is, sokszor talán már az igazság rovására is, de majdnem mindig feljegyzik az íróról, hogy anyjától örökölte meleg kedélyét, képzeletét. Ennek a konvenciónak talán Goethe az oka. Goethe megírta magáról, hogy atyjától

örökölte alakját és komolyságát és anyjától jókedvét és mesemondó hajlamát. Ha az író korán elvesztette anyját, olyan hiány az, amit talán még jobban megérez, mint más ember. A számos példa közül idézzük Jean Jacques Rousseaut, akinek különös és beteg életéhez az szolgáltatja a lélektani kulcsot, hogy minden helyzetben és minden vonatkozásban, a szerelemben és a társadalomban is az elvesztett édesanyját kereste. A magyar irodalom legnagyobb lírikusai mind emléket állítottak anyjuknak, Vörösmarty, Petőfi, Ady Endre. Apjáról sokkal kevesebb költő írt. Nem véletlen, hogy Freud, aki az anyjához való kötöttség kérdésének lélektani vizsgálatát oly központi fontosságúvá tette, éppen egy művészeknek, Leonardo da Vincinek az anyjához való viszonyából indult ki egyik első, alapvető tanulmányában.

Ritkábban olvassuk, hogy a gyermekre apja volt erős hatással. Így volt Rousseau életében, aki anyját, mint említettük, korán elvesztette és apja oldalán nőtt fel. Apja maga is ábrándos, örök-gyermeki természet volt. Órás volt és Rousseau mint órásinas dolgozott mellette, de amikor éppen eszükbe jutott, abbahagyták a munkát, regényeket vettek elő, olvastak és elmesélték egymásnak, hogy mit olvastak.

Nagy általában azt a megállapítást lehetne megkockáztatni, hogy az író fejlődésére káros, ha apja nagyon erős, parancsoló egyéniség. Nagy írók fiaiból ritkán lesz nagy író, még ha tehetségesek is: nem tudnak apjuk művészetének és nagyságának súlyától megszabadulni, példa rá Petőfi Zoltán tragikus élete, vagy szegény Mikszáth Albert. De arra sok példát lehet találni, hogy a középszerű költőnek zseniális alkotó a fia, aki teljesíti apjának szándékait, amint hogy azt mondják, a gyermek általában öröklí szüleinek meg nem valósult álmait. A világirodalomban legnagyobb példa erre Torquato Tasso, akit költő-apja költőnek nevelt és aki megírta mindazt, amit apja nem tudott megírni.

De már Leopardi is azt írja „Gondolatai” között, hogy azok a fiúk, akiket apjuk erős kézzel nevel, önállótlanokká válnak. Ezekből nem is lesznek alkotó művészek. Annál gyakoribb az olyan költő, akit apja erős kézzel fogott ugyan, de aki fellázadt és függetlenítette magát az apai befolyástól.

A kamaszkori lázadás az apai tekintély ellen általános emberi vonás. De íróknál ez a lázadás erősebb szokott lenni és igen mély nyomot szokott hagyni az írók egyéniségén. Hogy a rengeteg példa közül csak néhányat ragadjunk ki: a magyar irodalomban Berzsenyi egész ifjúsága apja ellen való hadakozás; apja nem engedte meg neki, hogy modern verseket olvasson, mert az öreg úr csak a latin költőket szerette; Berzsenyi titokban szerezte meg irodalmi műveltségét és még nagyobb titokban költötte első verseit. Katona József apja, a derék takácsmester és Petőfi Sándor apja, a derék mészáros, kétségbeesve hallotta, hogy fiuk irodalommal foglalkozik. Katona még jogász korában is futva menekült egy ízben szobája másik ajtaján keresztül az ígérkező apai pofonok elől. A magyar irodalom legzordonabb apja kétségkívül az öreg Kisfaludy volt legkisebb fiával, Károlyval szemben. Éveken át húzódó perpatvar, kiutasítások, bocsánatkérések és újabb kegyvesztettség után végül is apja véglegesen kitagadta Kisfaludy Károlyt.

Nem ritka eset, hogy az író olyan ember akar lenni, mint az apja, de még sokkal gyakoribb, hogy éppen az ellenkezője akar lenni annak, mint ami az apja. Jó példa erre Bernard Shaw, akinek az apja részeges és megbízhatatlan ír figura volt. Shaw annyira iparkodott nem-hasonlítani az apjához, hogy a józanság apostola lett, nemcsak antialkoholista és vegetáriánus, hanem életszemlélete is a mámor és a csapongó érzelmesség ellen való harcon, a józanság bálványozó tiszteletén alapul.

A szülői házból a gyermeket első útja az iskolába vezeti. Az iskola két szempontból is fontos a leendő író életében: itt találkozik először a kultúrával és itt találkozik először, kicsinyített alakban, iskolatársai képében a társadalommal.

A kultúra leendő továbbalkotójának találkozása a kultúrával általában harmonikus szokott lenni. A köztudatban az a képzet él, hogy a lángész nem bírja elviselni az iskola szürkeségét, nyűgét, összeütközik kicsinyes tanáraival és nagyon rossz tanuló, rossz diák. Ezzel szemben az igazság az, hogy a legtöbb író kitűnő tanuló. Amit nem is lehet csodálni - a legtöbb író gyorsabb felfogású, nagyobb érdeklődésű, mint az átlagember és minthogy könnyebben tudja kifejezni magát, nem esik nehezére jól felelni, jól levezsgázni. Még Ady Endre is, a dacos és forradalmi vérmérsékletű költő, még ő is kitűnő tanuló volt, iskolájának büszkesége és ő is büszke volt az öreg zilahi kálvinista kollégiumra és sok-sok év múlva versben köszöntötte, átadva neki a visszahozott zászlót.

De az embernek mindig az jut eszébe, hogy Csokonait kicsapták a debreceni kollégiumból és Petőfi megbukott Selmechányán. Ez igaz! De egyikük sem hanyagsága vagy rossz tanulmányi előmenetele miatt szenvedett vereséget a tanárokkal való örök háborúban. Csokonai kitűnő tanuló volt, olyannyira, hogy nem is kellett nyolc órára bemennie az iskolába, mint másnak, megengedték neki, hogy csak kilencre járjon be, mert tudták, hogy szeret későn felkelni. A baj az volt, hogy Csokonai a kelletténél másfélszáz évvel előbb fedezte fel az erdei iskolát és a cserkészetet, a modern pedagógia nagy vívmányait. A gondjára bízott kisebb diákokat kivezette a Nagyerdőre és ott a szabadban taníttatta őket. Mivelhogy a diákok közben néha pipára gyújtottak, továbbá, mivelhogy ilyen alkalmakkor nem mindig hordták a kötelező iskolai nyakkendőt, a tanárok hangulata erősen Csokonai ellen fordult, - ez már az újítók sorsa! Petőfit pedig - amint ismeretes - idegen nemzetiségű tanára buktatta meg történelemből, mert Petrovics létere magyar érzésű volt.

Tehát, amikor Petőfi azt írja magáról:

*Szekundába ponált mégis
Sok számár professzorom*

az igazságnál rosszabb színben tünteti fel magát, éppúgy, mint bordalaiban, melyek alapján azt lehetne hinni, hogy iszákos volt, holott a tejet jobban szerette a bornál.

Ennek a fordítottja Dosztojevszkij esete. Fennmaradt egy diákkori levele, amelyben elpanaszolja, hogy nem tudja tovább elviselni az iskola nyűgét és meg fog szökni. Ötvenéves korában hasonló levelet kapott egy ismeretlen fiatalembertől. Dosztojevszkij erre azt felelte, vegyen példát öröla, ő mindig szorgalmas és kitűnő tanuló volt és sohasem zúgolódott az iskola szigora ellen.

Az iskolába járó nemcsak a kultúrával találkozik ottan, hanem - amint mondtuk - a társadalommal is. Itt felmerül a kérdés, hogy a nagy író gyermekkorában hogyan viszonylik a környezetéhez és hogy leginkább milyen környezetből kerülnek ki nagy írók.

Erre a kérdésre nem lehet egységes feleletet adni. Igen sok példát lehetne felhozni arra, hogy az író rendezetlen, elhanyagolt környezetből fakad. Igen sok író apja tönkrement, mialatt az író gyermekkorát élte: így Petőfi apja, vagy például Daudet apja, amint „A kis Izé” című gyönyörű könyvben olvashatjuk, vagy Dickens apja. Dickens az apját a Copperfield Dávid felejthetetlen Micawber úrában rajzolta meg. A végtelenül könnyelmű, de arany szívű, hosszú megrendítő leveleket író Micawber úr a legnagyobb szerűbb apafigura a világirodalomban. Dickens maga az adósok börtönében nőtt fel és már gyermekkorában munkába állt, hogy családját támogathassa.

Vannak írók, akik alacsony sorból kerültek fel és gyermekkoruk olyan fordulatos, mint egy kalandregény: ilyen volt Mark Twain, aki nyomdászinas, révkalauz és bányamunkás volt; ilyen volt Maxim Gorkij, aki egy szentképfestőnek, azután egy hajószakácsnak az inasa volt, perecet árult, volt favágó, vasúti bakter, hajóvontató, halász, zsákhordó, kikötőmunkás és miegymás. Természetes, hogy az ilyen gyermekkor gazdag élményanyagot nyújt, kincses-bánya a későbbi író számára. Ilyen a ma élő írók közt Knut Hamsun, aki napszámos, hajóinas és amerikai csavargó volt.

A leggyakoribb mégis az, hogy az író rendezett, nagyon is rendes polgári környezetből kerül ki és a benne levő különös képességek, a leendő művészi hajlamok már egészen korán szembeállítják a környezetével: nem tud alkalmazkodni és zendülővé lesz.

De akármilyen környezetből is kerül ki az író, rendszerint nem érzi otthon magát a társadalomban, idegen, nem odavaló az emberek között gyermekkorában. A költő gyermekkorában olyan, mint Andersen csúnya kis kacsája, akit társai elűznek maguk közül és csak sokkal később derül ki, hogy hattyú volt. Baldensperger, a francia irodalomtörténetíró éppen ezt az idegen érzést, az inadaptációt - ahogy ő nevezi - tekinti az író alapvető élményének, úgy gondolja, ez az, amiért az író íróvá lesz. És azt állítja, hogy az inadaptációt valami formában minden nagy író életrajzában meg lehet találni.

Hogy a gyermek, a későbbi író, magányos gyermekkori társai között, annak többször testi okai vannak. Ilyen volt Lord Byron sántasága, Kölcsey félszeműsége, Arany János nagyfokú rövidlátása. Arany maga is úgy gondolta, hogy testi gyengesége miatt nem lett azzá, amivé környezete révén lennie kellett volna, vagyis földművelővé, ezért lett, jobb híján költővé:

*Így - vézna, ügyetlen testi dologra -
Adtam fejem a bölcs tudományokra,
Barázda helyébe szántván sorokat,
- Nem kérkedem ezzel, mert azt se sokat.*

Némely romantikus költő már gyermekkorában éppoly magányos volt, mint később; sokszor megrendítően magányos. Ilyen volt Chateaubriand, akit családjának körülményei is elszigeteltek a világtól: apjával, anyjával és nővérével egy óriási ódon kastélyban lakott, mind a négyen a kastélynak más-más szárnyában, mert apja olyan barátságtalan természetű volt, hogy nem szerette, ha családja melegen összebújik. Csak este jöttek össze, vacsorára, a roppant lovagteremben. A hallgatva elfogyasztott vacsora után leültek a kandalló elé, mialatt apja még mindig hallgatva fel és alá járt az óriási teremben; mikor a terem másik felébe ért, alakja elveszett a sötétségben, mert a gyertyák fénye már nem ért odáig. Amíg apja a teremben volt, nem mert beszélgetni anyjával és nővérével - és így ültek, amíg éjszaka nem lett.

Kölcsey is megírja magáról, hogy már mint gyermek félrehúzódott társainak játékától és míg azok labdáztak és vidámak voltak, ő Akropolisokat épített a homokban. Mörike, mult századbeli német költő képzeletében külön országot teremtett; ezt az országot Orplidnak hívták és Mörike ismerte jól Orplid egész történetét, királyi családját, különös mitológiáját; Orplidban sokkal inkább odahaza volt, mint a földön. Stefan George, a nemrég meghalt nagy német költő, nem is érte be azzal, hogy saját országa volt képzeletében, hanem megteremtette ennek az országnak nyelvét is, egy nyelvet, amelyet ily módon csak egy ember ismert és beszélt, ő maga, és ezen a nyelven írta első költeményeit. Mörike és George szélsőséges példák - de a gyermekkor magányosságát a legtöbb költő ismerte és többé-kevésbé mindegyik elmondhatta magáról Hölderlin szavaival:

*Megértettem, az éther csöndjét,
az emberek szavát nem értettem soha.*

*Engem a zúgó ligetek
zengése nevelt fel
és szeretni a virágok közt
tanultam.
Az istenek karján nőttem fel.*

A legtöbb költő korán megtanulta, hogy egyedül lesz egész életében, a magány lesz legfőbb átka vagy legfőbb vigasztalása, mindenestre legfőbb végzete.

A magányosság oka vagy okozata sokszor az a koraérettség, amelyről annyi költő életrajza beszél. A magyar irodalomban Jókai Mór volt talán a leginkább koraérett író: még csak kilenc éves volt, amikor már két verse megjelent nyomtatásban; tizenhét éves korában már kész ember volt, a komáromi ifjúság vezéralakja - érdekes, hogy éppen Jókai az, aki viszont mindig megőrizte és írásműveiben kifejezésre juttatta gyermeki kedélyét, világszemléletének gyermeki ártatlanságát.

A magyar irodalom másik nagy koraérettje Janus Pannonius, nagy humanista költőnk, aki tizenötödik és huszadik életéve között írta azokat a költeményeit, amelyeknek világhírét köszönhetette, később alig is írt valamit.

De a világirodalomban ismerünk olyan költőt is, aki tizennyolcadik évében nemcsak költői pályafutását, hanem életét is befejezte: ilyen volt a szerencsétlen XVIII. századi angol költő, Chatterton; ez a költő, mint Mörike és mint Stefan George, teljesen konkrét álmvilágot teremtett magának: képzeletében egy Rowley nevű középkori pappal azonosította magát és megírta a sosem élt Rowleynak a költeményeit régies nyelven, úgy, ahogy Rowley korában írtak. De később ki is adta ezeket a verseket, mintha csakugyan régi angol versek lennének. A csalást leleplezték és Chatterton nemsokára megmérgezte magát.

A magányos és koraérett költő-gyermekekben rendszerint igen korán fellépnek a későbbi szélsőségekre hajló költői vérmérséklet jelei. Byron mint gyermek, állandóan dührohamokat kapott; Shelley, a később oly angyalian szelíd költő, tollát beleszúrta egy gúnyolódó iskolatársa kezébe. Blake pedig, az örült, prófétikus festő-költő, mikor festőinas korában a westminsteri apátságban egy állvány tetején másolgatta a falfestményeket, lelökött egy fiút az állvány tetejéről, mert zavarta munkájában.

A búskomorságra való hajlam is igen korán jelentkezik, öngyilkossági tervek alakjában. Ady Lajos megírja, hogy Ady Endre gyermekkorában, egy ízben, mikor édesanyjától valami csinyjéért kikapott, elhatározta, hogy öngyilkos lesz, sőt öccsét, Lajost is megnyerte tervének. Kimentek az istállóba és felakasztották magukat a kötelekre, amelyeken a borjúkat szokták vezetni. De a köteleken lévő hurok a borjúk nyakára volt szabva, úgy hogy az ő nyakukhoz alig ért hozzá a túlságosan bő kötél. Ők mégis úgy tudták, hogy most már felakasztották magukat, levették nyakukról a kötelet és lefeküdtek a szalmára, várva a halált.

Plato azt tanította, hogy mielőtt az ember megszületik, vagyis mielőtt a lelke beleköltözik testébe, a lélek egy világon túli, égen túli térben színről-színre szemléli az ideákat, a dolgok ösképeit. Minden tudásunk csak halvány, bizonytalan visszaemlékezés azokra a képekre, amelyeket az előrelétezés titokzatos korszakában szemléltünk. Plató maga is költő volt. Különös tanát talán saját költő-gyermekkorára építette fel. Mert a költő-gyermek csakugyan mintha emlékeznék homályos ösképekre, lelkébe megmagyarázhatatlan módon sejtelmek hullottak, mintegy a világürből, mint némely természettudós szerint az első élő sejt a földre, a lét legmélyebb titkaira vonatkozólag - és sokszor egész későbbi költészete nem más, mint annak a kimondhatatlan valóságnak a keresése, amely felé a gyermekkori sejtelmek mutattak.

1937

MIÉRT HALLGAT AZ ANGOL?

Egy tudós német hölgy nemrég könyvet írt ezzel a címmel: „Az angliai hallgatás lélektana”. Sietve megrendeltem a könyvet, mert magam is már régóta kíváncsi vagyok rá, miért olyan hallgató az angol, illetve, ha olyan hallgató, akkor miért beszél olyan sokat.

Tudniillik tapasztalataim arra tanítottak, hogy az angol, legalább is bizonyos angol, bizonyos körülmények között, sokkal beszédesebb, mint más nemzet szülötte. Az egyszerűbb angolra gondolok, arra, akit ők sajátos geometrikus kifejezőmódjukkal alsóbb középosztálynak neveznek. Itt meg kell jegyezni, hogy Angliában az egyszerű embert, az alsó középosztályt, az előkelőbb embertől, a felső középosztálytól elválasztó határvonal sokkal magasabban van, mint minálunk. Angliában egyszerűbb ember számába menne a fele azoknak, akik itt nagyon nagy uraknak érzik magukat. Szóval az egyszerűbb angol, úgy vettem észre, egyáltalán nem hallgató, mikor például ebédelőtti vagy vacsorautáni pohár sörét fogyasztja állva a bár-pult előtt. Persze nem valami pesti értelemben vett zenés, hangulatvilágításos bárba kell gondolni, hanem a sarki kis kocsmára, amelyet az angol igen találóan a szegény ember klubjának nevez. Ebben a klubban az angol rendkívül beszédesebbnek mondható. Nagyon szívesen megismerkedik az emberrel és két pohár sör után elmondja egész életrajzát, olyan részletesen, hogy az ember alig tud elmenekülni előle. Hasonlóképpen, ha az ember Angliában harmadik osztályon utazik, elkerülhetetlenül meg kell ismerkednie útítársaival és meg kell hallgatnia családi bajait. Az angol hallgatóság tehát nem vonatkozik az egyszerűbb angol emberre. Az még éppúgy szereti a szavakat és a beszédet, mint őse, aki Shakespeare korában élt.

Mert aki a Shakespeare-drámák bőven ömlő beszédét hallgatja vagy olvassa, az előtt nyilvánvaló, hogy Shakespeare nem volt hallgató nemzet szülötte. A hallgatóság azóta fejlődött ki. Igaz, hogy már Milton panaszkodik egyik prózái írásában, hogy honfitársai nem szeretik a szájukat kinyitni, mert olyan tökéletlen a latin kiejtésük és azt ajánlja, hogy a latin hangok képzésénél az olaszokat tekintsék mintaképüknek. Az angol hallgatóság tehát valahol Shakespeare és Milton közt kezdődhetett el. Kettejük működését csak egy fél század választja el egymástól, de erre a félszázadra esik az angol szellem legnagyobb fordulata, a puritanizmus.

Valószínű, hogy az angol hallgatóság gyökerei a puritanizmusban keresendők. Ismeretes dolog, hogy a puritánok vétkesnek tartották a vidámság minden megnyilvánulását, a hangos nevetést szigorúan üldözték, de a mosolyt is megvetették. Bizonyára ebben az időben erkölcsi aggályok merültek fel a bőbeszédűséggel, a korlát nélkül való önkifejezéssel szemben is. Hiszen a Biblia azt tanítja: „A te beszéded pedig legyen: igen-igen, nem-nem”.

De a hallgatóság csak jóval később vált angol nemzeti jellemvonássá. Az európai tudatba Verne Gyula könyvei vitték bele a hallgató angol képzetét. Mindnyájan emlékszünk gyerekkorunk legendás angoljára: kockás ruhában áll, a hajó korlátjára támaszkodva, fején sport-sapka, szájában rövidszárú pipa, amelyet ritkán vesz ki és akkor is inkább csak ilyeneket mond: well, vagy all right, vagy fogadok, hogy... Képzeletünkben alakja összeolvad egy másik rendkívül népszerű angolnak, Sherlock Holmesnek titokzatos és vonzó alakjával. Sherlock Holmes az igazi angol az európai képzeletben. Flegmatikus, hallgató és detektív.

Verne Gyula és Conan Doyle a múlt század közepének és végének, Viktória királynő korának angolját vitték be az európai köztudatba. Az angol hallgatóság ebben az időben öltött igazi formát, ekkor kristályosodott ki. Azelőtt az angol nem volt annyira hallgató és azóta megint sokat engedett hallgatóságából. Mik voltak azok a szellemi és gyakorlati okok, amelyek az angolt ilyen hallgatóvá nevelték a múlt század folyamán? A szakértők szerint legnagyobb szerepe az angol középiskolának volt. Pontosabban a középiskola egy típusának, az ú. n.

public schoolnak. Ilyen public school Rugby, Eton, Harrow, ezek azok a nagy iskolák, ahol az angol elit utánpótlása nő fel, azok a kisfiúk, akikre felnőtt korukban az a hivatás vár, hogy vezessék Angliát, kormányozzák a Brit Birodalmat, tehát uralkodjanak a világ fölött. Olyan embereket nevelnek itt a múlt század közepe óta, akiknek a jövőben majd távoli földségeken kell megállniuk a helyüket, ahol egyetlen fehér ember lesznek ezer és ezer bennszülött között, egyedül, magános nagyszerűségben kell majd teljesíteniük azt a titokzatos feladatot, amit az angol „a fehér ember terhének” nevez. Természetes, hogy a public schoolok kitűnő tanárai a kis angolokat, a leendő kormányzókat, gyarmati bírókat, tengerész- és katonatiszteket elsősorban arra nevelték, hogy önmagukon tudjanak uralkodni. Mert ha a szahib, a fehér úr, elárulja magát, bizalmasodik színes alárendeltjeivel, fecseg, akkor elveszti titokzatosságának a hatalmát, akkor vége van, akkor nem mentik meg a fegyverek és erőszak, a fehér ember egyetlen nagy fegyvere az önfegyelem, a hallgatás, a titok.

A hallgatás prófétája a nagy megszállott skót író, Thomas Carlyle volt. Rossznyelvű bírálói ugyan szemére vetették, hogy túlságos ékesszólással hirdeti a szótlanság dicséretét, kortársaira mégis óriási hatással volt, ő tudatosította az angolokban a hallgatagságban rejlő erőt és fölényt. Carlyle a hallgatagságot bölcseleti alapon dicsőítette: az embernek önmagába kell mélyednie, el kell szakadnia a fecsegő világtól, ha azt akarja, hogy felébredjen lelkében a nagy látomás, a megváltó gondolat és a sorsdöntő tett. Aki fecseg, legfőbb erejét fecsérli el.

Don't give yourself away: ne add ki magad, - ez lett az angol nemzeti jelmondat. A hallgatás nemcsak a szavakra vonatkozik; a beszéd kísérő jelenségeiben az angol még hallgatagabb. Kézzel gesztikulálni egyike a legnagyobb vétkeknek, amelyet az angol jólneveltség ellen el lehet követni; filmjeiken is megfigyelhetjük, hogy az angolok a kézbeszédet tartják például a franciák vagy az olaszok legmulatságosabb tulajdonságának. De vállat vonni is óriási neveltlenség és az arcjáték majdnem annyira elítélendő, mint a kézbeszéd. Nem illik a szemöldököt felrántani, a száját félrehúzni, a homlokot összeráncolni. A pléarc viselése majdnem kötelező. Ez nagyjából megmagyarázza azt is, miért akad olyan kevés jó színész az angolok között és színjátszásuk miért áll olyan alacsony fokon: az angol szégyel arc- és kézjátékot kifejtetni, még ha színész akkor is, a közönség még a színpadon sem szívesen lát ilyesmit, egész neveltetése arra irányul, hogy elleplezze önmagát - lényegében színpadszerűtlen nemzet.

Miről nem beszél az angol? Mit kell főképpen elhallgatnia?

Az a hallgatási fogadalom, amelyet az angol nem tett ugyan le, de általában szigorúan megtart, elsősorban érzelmi életére vonatkozik. Az angol hallgatagság egyik legfőbb oka az angol jellemben rejlő nagyfokú szemérmesség. Baldwin, a volt miniszterelnök mondta, hogy az igazi angol mindvégig megőrzi a serdülő fiú erős tartózkodását.

- A dolgokról, amelyek a könnyeknél is mélyebben fekszenek, mi nem beszélünk - mondja.

Csakugyan, nálunk tizenhat-tizenhét éves fiúk szégyelik annyira ellágyulásukat és gyengédségüket, mint az angolok felnőtt korukban is.

Az angol kitűnő, hűséges, megbízható barát szokott lenni, de baráti érzelmeit nem mutatja és sosem beszél ilyesmiről. Szörnyű kényelmetlenül érzi magát, mikor látja, hogy nem angol emberek találkozáskor vagy búcsúzáskor megcsókolják egymást. Angliában a fiúk felesleges érzélgősségnek tartják, hogy apjukat megcsókolják. Általában nem szeretnek elköszönni, legszívesebben angolosan távoznak és csak annyit mondanak: „a viszontlátásra”, ha évekre Kanadába, vagy Ausztráliába utaznak. Az angol tanárok évente háromszor fognak egymással kezét, a három nagy szünet előtt, mikor szétválnak. Ezt a szót: „barátom”, még a levélbeli megszólításban is kerülnek.

Tartózkodó és hallgatag az angol még a szerelmesével szemben is. Nem tudom, bár valószínű, hogy az angol csakugyan kevésbé szerelmes természetű, mint más nép, de az biztos, hogy sokkal kevesebbet beszél a szerelemről. A szép szavakkal való udvarlás úgyszólván ismeretlen a számára. Az angol nők meglepett örömmel, boldogan fogadják a leghétköznapiabb bókot is, ilyen szempontból egyáltalán nincsenek elkényeztetve. Igaz, hogy valószínűleg magukban kissé bolondnak tartják a nagy szavakkal udvarló külföldit. Az angol inkább tettekben udvarias.

- Honfitársaim nagyszerűek egy vasúti szerencsétlenségnél, de kevésbé használhatók a bálteremben - mondta egy angol hölgy.

Tartózkodók természetesen a jókedv és a szomorúság kifejezésében is. Már a XVIII. századi Lord Chesterfield is azt tanácsolja híres leveleinek egyikében, hogy gyakran mosolyogjunk, de sose nevéssünk hangosan. A szomorúságot még inkább magánügynek tekintik, mint az örömet. Megdöbrentő mértékig tudják eltitkolni bajaikat, ha rossz hírt kapnak, nem közlik, betegségeikről nem szoktak előadást tartani. Általában nem tartják illő dolognak, hogy személyes dolgaikról beszéljenek.

- Az angol sosem beszél sokat, mert sosem beszél magáról - mondja igen találóan Capek.

És minthogy személyes dolgokról nem illik beszélni, kérdezősködni még kevésbé illik. Ha az ember Pesten egy ismerőssel találkozik, az csupa kedvességből azt kérdi az embertől: Hová mégy? - Angliában az ilyen ember nem tarthat jogot arra, hogy gentlemannek tekintsék. Pesti ismerősem két percen belül azt is megkérdi tőlem, hogy mit csinálok, miből élek, mennyit keresek átlagban havonta és hogy tudok annyiból megélni. Angliában ez elképzelhetetlen, az angol előbb lenyeli a fejét, minthogy ilyesmit kérdezzen. Az ember hetekig együtt élhet egy angollal, a nélkül, hogy megtudná, mi a foglalkozása, van-e családja és mit csinál, ha nem vagyok vele. Ez meglehetősen idegesítő, viszont ő sem kérdez tőlem felesleges dolgokat.

Társaságban nem illik üzleti és foglalkozásszerű dolgokról beszélni. Csak olyasmiről, ami mindenkit érdekel és amihez mindenki egyformán ért. Mert lehet ugyan, hogy például egy orvosnak társaságában elejtett orvosi kijelentései igen tanulságosak, de az orvos azáltal, hogy olyan dolgokról beszél, amihez sokkal jobban ért, mint a többiek, fölébe helyezte magát a társaság többi tagjának és ez a legnagyobb neveletlenség. Ezért nem szabad semmiféle szakszerű beszélgetést sem folytatni. Természetesen az amúgy is unalmas angol társalgás ezáltal még unalmasabbá válik. Ha az ember örül, hogy mondjuk egy kiváló történettudóssal kerül össze, kétségbeesve fogja tapasztalni, hogy a tudós csak a horgászásról hajlandó beszélni, a híres színész pedig csak a délfranciaországi hotelviszonyokról.

Az angol hallgatagság legfurcsább oldala mégis az, hogy nem illik társaságban okosan vagy szellemesen beszélni. Az ok ugyanaz, amiért a szakszerű beszélgetést mellőzni kell: az okos vagy szellemes ember fölényét érezteti a többiekkel szemben és ezáltal azok kényelmetlenül érzik magukat.

Az angolok általában nem sokra becsülik sem az intelligenciát, sem a szellemességet. Bizonyos gyanakvással élnek mindkettővel szemben. Egyik sem egészen gentlemanhez méltó tulajdonság. Az igazi gentleman szellemi szempontból jó átlagember és ha felülemelkedik az átlagon, inkább titkolja azt, mintsem mutogatja. Az angol szellemi hiúsága igen csekély. Sokkal jobban szereti, ha jó bridzs-játékos hírében áll, mintha okos ember hírében. Sforza gróf éppen a szellemi hiúság hiányának tulajdonítja az angol diplomataik sikereit. Az angol diplomata, ha kell, hülyének tettei magát - olasz vagy francia diplomata erre nem képes, szellemi hiúsága nem engedi.

És természetesen mélyen hallgat az angol minden olyan dologról, ami a szemérmeket a legkisebb mértékben sérthetné. Bár manapság már nem annyira szemérmesek, mint Viktória királynő korában voltak, amikor az asztal lábára is kis nadrágokat húztak, hogy ne álljanak olyan meztelenül. Egyébként csak férfiakból álló társaságban az angolok nagyon szabad-szájúak.

Ennyi mindenről nem szabad beszélni - hát miről szabad? A felelet erre a kérdésre nem lehet olyan egyszerű, maguk az angolok sincsenek egészen tisztában vele, legalább is erre lehetne következtetni abból, hogy egy előkelő angol hölgy honfitársai megsegítése céljából nemrégiben könyvet adott ki, amelynek a címe magyarul ez lehetne: „A társalgás kezdete és vége”.

Mert elkezdni egy beszélgetést különösen nehéz. Ilyenkor nagyon jó szolgálatot tesz az időjárás. Angliában nem tekintik a hülyeség biztos jelének, ha valaki az időjárásról kezd beszélni, sőt a kereskedői udvariasság meg is követeli, hogy a vevőt egy-két, az időjárásra vonatkozó kijelentéssel örvendeztessék meg. Igaz, hogy talán sehol sem befolyásolja az időjárás annyira az ember kedélyállapotát, mint az esős Angliában. Azután kitűnő téma a királyi család. A királyi család roppant népszerűségét talán annak is köszönheti, hogy olyan jó és semleges társalgási anyagot szolgáltat. Az biztos, hogy első londoni szállásomról néhány hét után azért szöktem meg, mert nem bírtam tovább elviselni azt a rengeteg részletet, amit ebéd és vacsora közben a királyi család tagjairól megtudtam.

Egyébként minden kezdet nehéz. Ha az ember a vasúton megszólít egy angol gentlemant, az először a világ legtartózkodóbb, leghidegebb hangján azt fogja mondani: pardon? vagyis: tessék? De ha az ember nem ijed meg, hanem tovább beszél, legtöbbször kiderül, hogy az angol nagyon kedves és barátságos ember és boldog, hogy megszólították.

Emlékszem, egyszer Párisban, a könyvtár előtti téren beszélgetésbe kezdtem egy angollal, aki szintén a könyvtárban dolgozott. Az illetőről az első barátságtalan pardon lenyelése után kiderült, hogy tanárkollégám és azóta is nagyon jó barátságban vagyunk. Akkor már három hónapja élt Párisban, a nélkül, hogy valakivel beszélt volna és haza is utazott volna a nélkül, hogy beszélt volna valakivel, ha nem kezdek beszélni hozzá. Nem tudott megbirkózni a kezdet nehézségeivel.

De vajjon van értelme annak, hogy ennyire elzárkózzunk, ennyire ne közöljük személyes életünket, ennyire megfosszuk magunkat az együttörülés, együttbúsulás áldásaitól? Persze, hogy nincs értelme. Az angolok kétségkívül túlzásba viszik a dolgot. Hallgatagságukból sportot és nemzeti erényt csinálnak. Az a gentleman, aki kilép a klubjából, mert valaki azt mondta neki, hogy jóreggelt; vagy az az öreg angol, aki évtizedek óta ugyanabban a klubkarosszékbén ül ugyanamellét a másik öreg angol mellett, a nélkül, hogy valaha szóltak volna egymáshoz, kétségkívül furcsa és bolondos örömet talál hallgatagságának ebben a rekordteljesítményében. Hogy túlzásba viszik, azt az okosabb angolok maguk is érzik.

- Az angolok olyan merevek, - mondta valaki - mint a kályhapiszkálóvas, a nélkül, hogy időnként felmelegednének, mint az.

Hasonlóképp sportot űz az angol félénkségéből is. Meggyőződése szerint minden rendes ember félénk. Bizonyos enyhe dadogás a jómodor jele. Nem illik határozottan tudni vagy állítani. Ezért van annyi letompító kifejezés az angol nyelvhasználatban: I should think, I suppose, I am afraid, sort of... in a way, somehow. Minden mondatot jóformán azzal kezdenek, hogy „azt hiszem”.

Ide tartozik valahogy az is, hogy mi például mindig valamivel többet mondunk, mint amennyi igaz, az angol pedig valamivel kevesebbet. Mi azt mondjuk szívünk hölgyének: Imádlak, - az angol azt mondja:

- I rather like you - meglehetősen kedvelem önt.

Ez a szerelemvallás általánosan használatban levő módja.

Mi egy kétszobás kutyaólt villának hívunk, ők kastélyaikat falusi háznak. Mi a dunai csónakot hajónak hívjuk, ők a hajót, amelyen átkelnek a La Manche-csatornán, csónaknak nevezik. Nagy különbség.

De hát mindez ízlés dolga. Azt hiszem most már énám is rámfér egy kis angolos hallgatótagság.

1938

UJSÁGÍRÁS ÉS IRODALOM

Az ujságírás, azt mondják, nem irodalom, mert pusztán mulandó napi igényeket elégít ki, *hiányzik belőle a maradandóság kritériuma*, eleve lemond a halhatatlanságról, nem tarthat tehát arra sem igényt, hogy az irodalomtörténész, az irodalmi halhatatlanság ügyvivője, számontartsa és a jövőendő részére konzerválja.

Vasárnap délelőtt, mikor a nagy pesti hagyományokhoz híven, a kávéházban végigolvasom mind a lapokat, amelyeket a pincér figyelme elém hordott, olyan melankólia fog el, mint ugyancsak vasárnap délelőttökint, tavasz vége felé, mikor kint sétálok a szabadban és látom, hogy hullatják el a gyümölcsfák rövidéletű, szép virágukat. Nincs az az őszi szőlőhegyen, vagy az az etruszk temetőváros Itáliában, amely annyira az enyészetet juttatná eszembe, mint a vasárnapi ujságok. Mennyi gondolat, ötlet, tudás, mennyi szerencsésen megfogalmazott ritka mondat tűnik itt a semmibe - mert hétfőn ez a sok tudás és művészet már a kutyának se kell.

A színész és a táncos művészetében van valami olyan tragikusan mulandó, mint az ujságíróéban. De íme: a színész és a táncos művészetének művészet-voltát senki sem vonta kétségbe azért, mert alkotása nem maradandó, még annyira sem, mint az ujságíróé, akinek munkáit a kutató mégis megtalálhatja, bár nagyon poros állapotban, a könyvtárakban; - sőt az újabban komoly tudománnyá fejlődött színház-történet gondoskodik róla, hogy a színház nagyaiból mentse, ami menthető az utókor számára. Senki sem fogja kétségbevonni, hogy az a megborzongás, az a „thrill”, amely a nagy színészek játékanak élvezése közben átfut rajtunk, embervoltunk legértékesebb megrendülései közé tartozik, jóllehet csak pillanatnyi és többé talán meg nem ismételhető jelenség volt, ami kiváltotta, egy hanghordozás, egy mozdulat. De pillanatnyisága és azután teljes elmúlása csak mélyíti az élmény kontúrjait. Hát akkor mi jogon bánunk mostohán az ujság-cikkkel, amely aktualitása pillanatában esetleg éppoly megrendülést vált ki belőlünk?

És ehhez gondoljuk hozzá még azt is, hogy minálunk az ujságírásnak kiváltképpen fontos irodalmi szerepe és hagyománya van, sokkal inkább, mint a legtöbb külföldi országban. Legnagyobb neveink és történelmünk legnagyobb eseményei összefüggnek valahogy az ujságírással. Az időszaki sajtó megteremtése nálunk II. Rákóczi Ferenc nevéhez fűződik, az ő hadjáratainak eseményeit volt hivatva mindenkinek tudtára adni Esterházy Antal kuruc tábornok Mercurius Hungaricus 1705-ben. A XVIII. század végén, mikor a magyar szellem hosszú álmából új életre ébredt, az akkor keletkező magyar lapok, Ráth Mátyás, Kultsár István és társaik ujságjai igen nagy, egészében még fel nem mért szerepet játszottak a nemzeti eszmélkedésben. A XIX. században jóformán minden nagy emberünk ujságírással is foglalkozott: Kossuth Lajos legjobb írásai a Pesti Hírlapban megjelent cikkei, Széchenyi István gróf a napisajtó hasábjain hadakozott Kossuth Lajos ellen, Arany János a nép számára való lapot szerkesztett, Kemény Zsigmond a szabadságharc után, mint a Pesti Napló szerkesztője önt lelket a nemzet passzív ellenállásába, ujságírók legnagyobb elbeszélőink, Jókai Mór és Mikszáth Kálmán és azóta Ambrus Zoltán, Herczeg Ferenc, Móra Ferenc, Kosztolányi Dezső, Márai Sándor és annyi más, legjobb neveink.

Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a magyar ujság - ezt igazán minden nemzeti elfogultság nélkül megállapíthatjuk - irodalmi szempontból magasabb nívójú, mint az angol, francia, olasz, amerikai. Amivel nem azt akarjuk mondani, hogy a magyar ujság, *mint ujság* jobb a nyugatiaknál. Lehet, hogy hírszolgáltatása kevésbé fürge, külpolitikai és közgazdasági tájékozottsága nem olyan messzemenő, mint az övék. De a magyar sajtó a külföldi lapok mennyi rossz tulajdonságától ment! A francia ujságok, az előkelő kitűnő reggeli lapokat nem

számítva, jóformán csak reportaget tartalmaznak, külpolitikai részük elfogult, sokszor hisztérikus, akármiről van szó, mindig éppen uszít valami ellen, a tömegszenvédeleyeket szolgálja ki. Még különösebb érzés olasz ujságot olvasni. Végére mi magyarok is tüzesvérűek vagyunk vagy mi; de hol van a mi tüzes vérünk egy olasz ujságíróétól? Az olasz ujságíró mindig eksztázisban ujjong és mindig van oka rá. De mindez semmi az angol ujságokhoz képest. Az angol ujságok nagyrésze óriásira duzzadt vasárnapi gyermekmelléklet. Közli a királyi család minden egyes tagjának minden egyes mozdulatát, közli a társaság fontosabb eseményeit, közli, hogy miben volt a menyasszony és mit érzett a vőlegény. Néha nagy emberekről, művészekről és tudósokról is ír, de csak „emberi érdekességű” (human interest) dolgokat, tehát hogy hogyan golfozik és mit szeret reggelizni. Közölnek azonkívül beküldött leveleket is, amelyekben az előfizető megkérdi, vajjon másnak a kiskutyája is szokott-e fütyülni, mint az övé - a világeseményeket pedig néhány sorban intézik el.

Nálunk minden valahogy irodalmibb. Jellemző, hogy a magyar lapokban mennyivel több névvel jelzett cikk van, ami már magában is a lap, az ujságírók és a közönség nagyobb irodalmi becsvágyát mutatja. A magyar ujság szépirodalmi anyagban, tárcában, krokiban, színes, lírai elmefuttatásban, versben még az olasz ujságnál is gazdagabb, pedig az olasz lapok a politikai diszkusszió hiánya miatt kénytelenek nagymennyiségű irodalmi anyagot hozni.

Annyira irodalmiak a mi lapjaink, hogy szinte már veszedelmesek is a könyvirodalom számára.

Nem tudjuk tehát elfogadni azt az álláspontot, amely az ujságírást kirekeszti az irodalom történetéből. Az esztétikai értékelés szempontjából sem fogadhatjuk el, mert az ujságírás bizonyos területein a múltban is és napjainkban is feltétlen íróművészetet láthatunk munkában. És nem fogadhatjuk el azért sem, mert az irodalomtörténésznek az irodalmon keresztül a magyar társadalom tudattartalmát és szellemi életét kell megrajzolnia és ábrázolásában kevés jelen-ségre építhet annyira, mint az élet minden mozdulását hűségesen nyomon követő és sok tekintetben irányító ujságírássra.

1938

AZ ÍRÓ ÉS ÉLETRAJZA

Annak, aki irodalomtörténettel foglalkozik, elkerülhetetlenül szembe kell néznie ezzel a nagy kérdéssel: *mi fontosabb, az író élete vagy műve?*

Az eredeti és természetesebb felfogás szerint az író élete fontosabb, a mű csak az író megnyilatkozása, másodlagos jelenség. „Én voltam az Úr, a Vers csak cifra szolgálja” - vallotta Ady Endre. Nagyon sokáig az író személye állt az irodalmi vizsgálódás előterében. A kritikus a műből az emberre következtetett és a művön keresztül az embert mérlegelte. Ezt az eljárást követték a mult század legünnepeltebb kritikusai, Sainte-Beuve, Faguet vagy nálunk Gyulai Pál. Kritikai működésük nagyszerű író-portrék megrajzolásában csúcsosodott ki. Az iskolában tanított irodalomtörténet mindmáig az életrajzot állítja előtérbe.

Ezt a módszert megerősítette egyes, nagyon nagy alkotók példája, akiknél élet és mű elválaszthatatlan egységbe forrt össze. Ilyen elsősorban Goethe: legnagyobb írásai életével a legszorosabb összefüggésben vannak, valamennyien „egy egyetemes gyónás töredékei”, ahogy ő mondja, nem is érti meg az ember igazán, ha nem ismeri életrajzi hátterüket. Másképp olvassuk a Werthert, ha ismerjük Goethe wetzlari élményét, másképp olvassuk a Faustot, ha sejtjük, ki volt Gretchen és ki állt modellt Mephistopheleshez. A magyar irodalomban ugyanilyen Petőfi Sándor: minden élménye azonnal versbe kívánczolt, költészetében egész életrajza előttünk áll, élete teljes egészében él a magyar tudatban és művétől nem lehet elválasztani.

Az irodalomtörténet módszere akkor változott meg, amikor Taine fellépett (Az angol irodalom története, 1865) és az irodalomtörténeti érdeklődést az író lelki életéről áttérte a társadalomra, amelynek kifejezője az író; eddig a lélektan volt az irodalomtörténész segédtudománya, ettől kezdve az, amit később szociológiának neveztek. A Taine-féle „pozitivizmust” később felváltotta a szellemtörténeti iskola, mely figyelmét még inkább a műre irányította az életrajz helyett, a benne megnyilvánuló nagy egyén-fölötti erőkre: eszmeáramlatokra, stílustörekvésekre, vallásos érzületre stb.

Ez a fajta irodalomtörténet - vagy inkább *irodalomtudomány* - már csak szakemberek számára készül, alig veszi tekintetbe a laikust, az olvasót, a közönséget. Mert az olvasót - vagy mondjuk az embert általában - hiába, minden remek szellemtörténeti elemzésnél jobban érdekli kedves írójának magánélete. Lehet, hogy ez teljesen ostoba érzés, de az ember nem tud segíteni magán, mindig arra kíváncsi, hogy „mi igaz” abból az érdekes történetből, amelyet olvasott, „mennyire őszinte” az a költő, akinek verse megrendítette, szóval, tudományosabban kifejezve, ösztönösen keresi a mű élményalapját - s az irodalomtörténettől erre vonatkozó felvilágosításokat vár.

Mondtuk, lehet, hogy teljesen ostoba ez az érzés, akármilyen ősi és természetes is. A legtöbb ember egészen naiv módon azonosítja a szerzőt az írásával. A legrégebbi irodalomtörténeti életrajz szerzője, Boccaccio, feljegyzi Dante életéről szóló művében, hogy amikor Dante, miután megírta a Divina Commediát, végigment Ravenna utcáin, az emberek ujjal mutogattak rá: - „Íme az ember, aki a poklokat megjárta”, - mondták és borzadva szemlélték sötét hajfűrtjeit, mert azt hitték, hogy a pokol korma festette meg azokat.

Úgy tapasztaltam, hogy sok „nyájas olvasó” ma sem sokkal kevésbé naiv. Szentül hisz benne, hogy a regényíróval nagyobbára megtörtént az a dolog, amiről ír, a hős ő maga, a hősnő a felesége, - és ha alkalma nyílik, meg is kérdi az író, hogy „mi igaz belőle?”. Fantasztikus regények írói csodákat mesélhetnek arról, miket hisznek el róluk olvasóik.

Pedig hát egy regény egészen másképp igaz, mint ahogy ők elképzelik. Az bizonyos, hogy mindennek van valami alapja, rendes író semmit sem szop a kisujjából. Alakjait és eseményeit „az életből meríti”; de nem olyan egyszerűen történik az, hogy vesz egy ismerőst és leírja, amit tud róla, vagy hogy elmond egy vele csakugyan megtörtént esetet. Az élet úgy, ahogy van, a legritkább esetben használható fel művészi célokra. Egy regényalak nagyon sok ismerős ember vonásaiból tevődik össze, az író egyik barátja fejét felragasztja egy másik barátja vállára és ráadja egy harmadik kalapját és egy negyedik modorát. Egy regénybeli esemény nagyon sok megtörtént és csak álmodott és könyvben olvasott esemény összetalálkozása, az írói képzelet csodálatos szövőszék, amely rengeteg sokféle, sokszínű szálát sző össze és az eljárással maga az író van legkevésbé tisztában. És az is biztos, hogy ebben a titokzatos műhelymunkában az író olvasmányai legalább akkora szerepet játszanak, mint személyes tapasztalatai; minden irodalom utánzás.

Goethe és Petőfi kivételek. Nagyon ritka az olyan író, akinél életrajz és mű ennyire egybefonódnának. Általában igen nagy a távolság a kettő közt. Az élmény nem fejeződik ki közvetlenül. Még akkor sem, ha az író önéletrajzot ír. Nem hiába adta Goethe - pedig az ő írásában a legkisebb a távolság élet és mű között - önéletrajzának ezt a címet: *Dichtung und Wahrheit*, költészet és valóság. Minden önéletrajz kissé *Dichtung*, költészet. Még a világ-irodalom leghíresebb önéletrajza, Casanováé is. A tudósok azt is kétségbevonják, hogy csakugyan a velencei ólomkamrák foglya volt. (Casanova t. i. az onnan való szökésére sokkal büszkébb volt, mint megszámíthatatlan szerelmi sikerére.) Annyi biztos, hogy egy másik nagy önéletrajzíró, Ligne herceg, feljegyezte táviratstílusban azokat a nagyszerű kalandokat, amelyeket Casanova elmesélt neki. Ezek közül jóformán egyet sem találunk meg Casanova emlékirataiban. És Strindberg önéletrajza? Az ember nyugodtan mérget vehet rá, hogy minden másképp történt. Például leírja, hogy egyszer, egy élc lapban meglátta a saját karikatúráját, szarvval a fején. Felháborodva mutogatta a képet feleségének és barátainak; de azok összebeszéltek és mind azt mondták, hogy nincs is ott szarv, ahol ő látja. Higgyük el neki a szarvakat?

A legtöbb író a könyvében valahogy éppen az ellenkezője akar lenni annak, ami a valóságban. Mintha az alkotásban akarná kárpótolni magát azért, ami a valóságban elmaradt.

Stendhal íásaiban a nagy karrieristát rajzolja, akinek minden gondolata az érvényesülés, aki fáradhatatlan energiákat tud célja szolgálatába állítani és az embereket bábuként kezel; legfelsőbb ideálja Napoleon. De ő maga mindvégig csak elméleti stréber maradt, nem vitte semmire, kis olasz városokban tétlenül tengette életét és mint író is csak sok-sok évtizeddel halála után lett híressé.

Vagy például Kierkegaard, a nagy dán filozófus: egyetlen regényében *Egy Csábító Naplóját* hozta nyilvánosság elé, egész rendszert állít fel, hogyan kell egy leányt elcsábítani, azután otthagyni. A valóság pedig az, hogy Kierkegaard csakugyan szakított menyasszonyával, akit imádott, de csak azért, mert attól félt, hogy nagyon is komoly, filozófusi lénye mellett a leány boldogtalan lenne. A regényt azért írta, hogy a leánynak megmutassa, milyen nagy gazember ő és ezzel megvigasztalja az elmaradt házasságért; ő maga azonban mindhalálig hűséget fogadott egykori menyasszonyának.

Egy századvégi angol költő, Lionel Johnson, a Rend, az aszkézis költője volt. Barátai úgyszólván csak akkor jöttek rá titkos szenvedélyére, amikor az alkohol már teljesen aláásta szervezetét és sírba vitte. Ő elméleti józan volt, ellentétben Petőfivel, a nagyszerű bordalok szerzőjével, aki elméleti iszákos volt csak. Csokonai Vitéz Mihály a legszörnyűbb sorscsapások között könnyedén és vidáman énekelt; ő szegény elméleti boldog volt.

A legismertebbek és legfrappánsabbak azok a példák, amelyek azt mutatják, hogy egy írónak nem kell látnia azt a vidéket, amelyet nagyszerűen leír: Schiller sosem volt Svájcban. Jókai nem volt az északi póluson, Mayról vagy Vernéről nem is beszélve.

És mi mégis azt hisszük, hogy az életrajz beletartozik az irodalomtörténetbe, nem lehet és nem is szabad kiküszöbölni. Nemcsak azért, mert az alkotás mélyebb megértésére vezet, sőt elsősorban nem is azért. Hiszen a felsorolt példákon láttuk, hogy sokszor csak annyiban segít, mert *éppen az ellenkezője igaz*. De vannak fontosabb okok is. Megint csak Goethére és Petőfire kell utalnunk. Az ő életrajzuk nemcsak költészetüket magyarázza meg, hanem attól függetlenül is része a nemzeti kultúrának. Példájuk mutatja, hogy a nagy alkotó *elsősorban mint ember* értékes és jelentős a közösség számára. Az igazán nagy író valahogy mintaszerű. Nem erkölcsi értelemben, hiszen Goethén erkölcsi szempontból elég kifogásolni valót lehetne találni. Mintaszerű abban az értelemben, hogy nagy ember.

- Voilà un homme! - kiáltott fel Napóleon, mikor Goethe kiment a teremből.

- Íme, egy ember: az ilyen ember, mint Goethe vagy Petőfi, hosszú vagy túlságosan rövid életén át magában hordozza emberi létünk minden lehetőségét, minden fájdalmát és minden örömét, teljesebb, mint más ember, emberebb, mint más, mintaszerűen ember és ez a nagy bennük és ezért tér vissza az ember újra és újra mintaszerű életükhöz. „Alles geben die Götter, die unendlichen, ihren Lieblingen, ganz”, mondta Goethe. Hogy ők átélték, egészen, létünk minden fázisát, az mélyebb és vigasztalóbb értelmet ad a mi töredékesebb életünknek is.

1938

APÁK ÉS FIÚK

A mai angol, amint tudjuk, hidegvérű, flegmatikus. Londonban: siető embert ritkán látni. Az angol civilizáció egyik legnagyobb vívmánya az angol ember csodálatos időérzéke. A nélkül, hogy sietne; sőt a lehető legkényelmesebb életmód mellett, mindig pontos tud lenni. Ha vacsorára hívják meg, percnyi pontossággal akkor jelenik meg, amikor a meghívás szól. Egyébként a meghívó percnyi pontossággal meg is jelöli, hogy mikor kell megjelennie, például 8 óra 20 perckor. Ha egy angolnak elmesélném, hogy Magyarországon, ha az embert este fél kilencre hívják meg, nevetlenség tíz óra előtt megérkezni, nem is hinné el.

De az angol flegma nemcsak a nemsietésre vonatkozik. Az angolt valóban nehéz kihozni a sodrából. Megdöbbenő türelemmel tud félnapig egyhelyben állni, ha valami látványosság ígérkezik, például a király hazajön valahonnan, vagy a lordmayor teljes díszben végigvonul a városon. Egy nevezetesebb színházi premier előtt már előtte való este sorbaállnak olcsó helyekért és egész éjjel és egész nap ott állnak, illetve ülnek, kis zsámolyokon, amelyeket magukkal hoznak. A franciák is nagyszerű sorbaállók, de az angolok el sem tudják képzelni az életet sorbaállítás nélkül.

És sosem vesztik el a fejüket. Ezért olyan kiválóak hajótörésben, áruházak és színházak égésénél és amikor egy ingadozó világbirodalmat kell megőrizniük. Dühbe gurulni nem szoktak. Rendkívül tisztelik azokat, akik társadalmilag felettük állnak, a sznobizmus talán sehol sem olyan erős, mint Angliában, de azért, ha személyesen kell érintkezniük a magasrangúakkal, megőrzik méltóságteljes nyugalmodat, sosem válnak ijedtükben alázatosakká vagy szolgálaiakká. A moziból ismeretes angol komornyik az iskolapéldája ennek. Valóban, csak a művészi ábrázolás eszközeivel lehetne érzékeltetni azt a nyugodtságot, ahogy, mondjuk, egy hotelportás beszél az emberrel. Minden mozdulata tisztelettudó elismerése annak, hogy az ő legfőbb kötelessége az, hogy szolgálatomra álljon, de ugyanakkor nyugalomával kifejezi azt is, hogy ő is ad emberi méltóságára és elvárja, hogy én se feledkezzem meg arról.

Mindez így van ma.

De 1725-ben, amikor a svájci Béat de Muralt könyvet írt az angolok és franciák jellemének különbségéről, még úgy látta, hogy a franciák civilizált kimértségével szemben Anglia a szenvedélyek és katasztrófák hazája. El is hihetjük neki. Elég, ha felületesen ismerjük az angol történelmet és az angol irodalmat. A piros és fehér rózsa Angliája, a feleség- és szerzetesgyilkoló VIII. Henrik és a bosszúálló Véres Mária birodalma, az ország, ahol Cromwell „vasoldalú” katonái oly kéjjel és oly soká irtogatták a gavallérokat, amíg a kocka nem fordult és a gavallérok nem kezdték irtogatni ellenfeleiket - ez az ország nem volt a hidegvér hazája.

Az angol történelem a legszenvedélyesebb történelem és egyáltalán nem volt igaza Heinének, amikor azt mondta, hogy a sors iróniája, hogy Shakespeare angolnak született. Shakespeare-nek és kortársainak drámája csak Angliában születhetett meg, a szenvedélyek és katasztrófák hazájában, ahol a Shakespearet ihlető krónikák még őrizték az ősi szenvedélyeket és a napi események az új szenvedélyek pusztító hatalmáról beszéltek. A mai hidegvérű angol még csak játszani sem tudja a Shakespeare-drámákat. Láttam egy Othello-előadást Londonban: Othello még eléggé meggyőzően játszott, mert nem volt angol, hanem igazi néger, - de már Desdemona jólnevelt angol úrihölgy volt és aprókat sikongatva, kecsesen dobálta magát az ágyban, mialatt férje megfojtotta.

Ha a világirodalom egészét nézzük a nemzeti jelleg szempontjából, talán azt mondhatjuk, hogy minden nagy nemzetnek egy bizonyos lényegbevágó emberi vonás kifejezése jutott osztályrészül: a franciának az ész és a törvény; a spanyolnak a hit és az örület; az olasznak a

ragyogó égi látomás; a németnek a homályos sejtés a lét végső titkairól; az oroszoknak a lélek mélyei... az angolnak pedig, régi irodalmában, az volt rendeltetése, hogy *a szenvedélyeket tanítsa meg beszélni*.

Es a régi angol szerző egy vele rokonlelkű színházi közönséghez beszélt, ami természetes is. Az angol színház története viharosság, szenvedélyesség szempontjából semmiféle más nemzet színház-történetével nem hasonlítható össze. Hiszen sokszor már az is kaland volt, ha a Shakespeare-kor közönsége el akart jutni a színházba, mert a színházak a Themze déli partján álltak, már Middlesex grófság területén, ahová nem ért el a színészgyűlölő puritán londoni városi hatóság hatalma. A közönségnek tehát át kellett kelnie az esetleg nyugtalan Themzén és még veszedelmesebb volt a hazajövetel, mert addigra a délután éjszakába fordult és London környéke annyira tele volt útonállókkal, hogy ha valaki akárcsak Islingtonba akart eljutni (ma már a város közepén van ez a negyed), jobbnak látta megvárni, amíg egy tizenöt-húsz tagyi csoport verődik össze és haranggal jelt adnak az indulásra.

Magában a színházban a verekedések napirenden voltak. A rossz közönség akkoriban a földszinten foglalt helyet és igazán rossz közönség volt. Shakespeare nem hiába beszél hagymaszagokról, hiszen előadás alatt is folyton ettek-ittak és mindent elkövettek hagymaszaguk fokozására. A helyekért közelharcot vívtak, már csak virtusból is. De szenvedélyességük nem is annyira egymás ellen irányult, mint inkább a színpad ellen.

Egy színpadi bukás akkoriban meglehetősen zajosan ment végbe és nem minden tűzészeti manőver nélkül. Narancsot, söröskorsót, szafaládét, ami éppen a kezükbe akadt, mindent feldobáltak a színpadra. Az angol színház-történet számos esetről tud, amikor a közönség megostromolta a színpadot, amelyet pedig az előrelátó színházépítők olykor tüskékkel kirakott kerítéssel védtek a közönség túlságos érzelmmegnyilvánulásaitól. Volt rá eset, hogy a cumberlandi herceg, a királyi család egy tagja vezette a csalódott nézők rohamcsapatát. A felháborodott közönség több ízben összezúzta a színház bútorzatát, egy ízben felgyújtották a színházat, megtörtént, hogy a színészek kardot rántottak a maguk védelmére és háború tört ki. Ezért később, a XVIII. század második felében, királyi rendelet alapján két alabárdos katona őrködött a színpad feljáratánál.

Erre az intézkedésre más ok is vezetett. Az angol színészek ugyanis Shakespeare korában egy-egy magasállású úr pártfogását élvezték, Shakespeare társulata például a Lord Chamberlain szolgáinak nevezte magát. Természetesen, ha a magas pártfogó eljött a színházba, magán a színpadon foglalt helyet, esetleg kíséretével együtt. Ez a dolog a XVIII. században már odáig fajult, hogy az előkelő világ tagjai általában a színpadon ültek és az előadástól nem zavartatva folytatták magántermészetű beszélgetéseiket. A színészek nem fogadták ezt osztatlan lelkesedéssel. Történt egyszer, hogy Quin, a század egyik legnagyobb színésze Shakespeare Macbeth-jében lépett fel és éppen azt a hátorzongató jelenetet játszotta, amikor egy tör jelenik meg előtte és vonzza mágneses erővel a gyilkosság felé. Ekkor a színpad egyik oldalán megjelent egy nemesember, leült, körülnézett és a színpad másik oldalán nagy öröme felfedezte egy jóbarátját. Mindjárt fel is kelt és keresztülsétált a színpadon, hogy barátját üdvözlhesse. Quint, akinek nagy monológját így tönkretették, annyira kihozta ez a sodrából, hogy a kezében tartott törrel nekirohant a nemesembernek. Nagy dulakodás támadt, az áldozatok számára most már nem emlékszem, elég az hozzá, hogy ettől kezdve senkinek sem engedték meg, hogy fent üljön a színpadon.

Hát ilyenek voltak a régi angol színházlátogatók. Annál nagyobb csendben vannak a maiak. Tapsolni sem szeretnek.

A mai angolról alkotott képnek egyik legfontosabb, az angolok által is leginkább kiemelt vonása a humanitás. Az angol emberséges, igyekszik segíteni a szenvedőkön, szereti a békés megoldásokat, nem bántja azt, aki bajba került stb. Jósága és emberségessége az állatokra is

kiterjed, hatalmas szervezet tiltakozik Angliában a viviszekció ellen, sőt a mai angolra semmi sem olyan jellemző, mint a kutyák és lovak mérhetetlen szeretete.

Anglia a kutyák paradicsoma. Az igazi angol nő, ha külföldön van, állandóan gyanakodva kémlel maga körül, vajjon nem bántják-e a bennszülöttek a lovakat és ha ilyesmi mégis előfordulna, képes lenne száz aljas külföldivel is szembeszállni a ló védelmében. Egy hollandi író azt írja, hogy kísérletképpen megkérdezt számos angolt, hogy vajjon ha egy égő házban egy kutya és egy beteg ember volna, melyiket mentené meg előbb, az embert, vagy a kutyát? Az angolok valamennyien habozás nélkül a kutya javára nyilatkoztak. A kutyák számára gázálarcokat is csináltatnak és hetenkint meghal egy öreg úr vagy öreg hölgy, aki vagyona jelentékeny részét kutyakórházakra és egyéb kutyanépjóléti intézményekre hagyja.

Ezzel szemben az angolok dédapjai egyáltalán nem voltak ilyen emberségesek az állatokkal szemben. Az angolok nemzeti szórakozása évszázadokon át az állathecc, egyidőben komoly vetélytársa volt a színpadnak. Különösen a kakasviadalt szerették, egy-egy nevezetesebb csata-kakas olyan népszerű volt, mint mainapság egy futballista. A kakasviadal még emberséges szórakozás volt a medveheccéhez képest, amikor a gyakran megvadított medvére kutyákat eresztettek, vagy más állatokat kombináltak össze. Fogadási szenvedélyük sem maradt mindig a humanitás határain belül. A XVIII. században ha valaki összeesett egy londoni utcán, a járókelők körülállták és fogadtak, hogy meghal-e vagy sem és sokszor órákig türelmesen álltak körülötte és várták az eredményt. Akik halálára fogadtak, természetesen nem engedték meg, hogy orvost hívjanak, mert az már sportszerűtlen beleavatkozás lett volna.

A mai angol nagy nőtisztelő - talán csak Amerikában tartják a nőket még nagyobb tiszteletben. Különösen az öreg nőknek van nagy becsületük; öregasszonyok és kisasszonyok sehol a világon nem játszanak akkora szerepet a társadalom, az ízlés, sőt a politika irányításában, mint ott. Tisztelik a nőket, de nem szeretik. Ebben minden angolszakértő egyetért. Más országban kevésbé tisztelik a nőket, de jobban szeretik. Az angolok azzal a nagy szereppel, amit a nőknek juttatnak, ösztönösen kárpótolni akarják őket azért, hogy kevesebb szeretetet és szenvedélyt adnak nekik, mint a kontinens férfiai. Az angol hidegvérű, hidegvérű a nőkkel szemben is. Az átlagangol csak férfitársaságban érzi igazán jól magát.

Ez ma így van; a dédapák korában ez is egészen máskép volt. A régi angol nem volt hidegvérű a nőkkel szemben és nem is tisztelte őket túlságosan. Ha hihetünk a régi vígjátékoknak, amelyek a XVII. és XVIII. századi Anglia erkölcsait festik, azt kell gondolnunk, hogy a férfiak sehol sem voltak oly felelőtlenül gonoszak és kegyetlenek a nőkkel szemben, mint Angliában. A sportiv angol szellem, úgy látszik, akkor abban nyilvánult meg, hogy sportszerűen rontottak meg és hagytak cserben fiatal lányokat, főképp számszerű eredményekre törekedve.

A mai angol, amint mindenki tudja, ízig-vérig sportember. A nagy futball- és rugby-mérkőzések egész Angliát mozgásba hozzák, az Anglia-Skócia mérkőzésre ötvenezer skót jön kedvezményes jeggyel Londonba, még nagyobb nemzeti esemény a két nagy egyetem evezősversenye és főképp a nagy lóverseny, a Derby, amikor a bankok becsuknak és minden élet megáll Angliában, ez a legnagyobb nemzeti ünnep. Minden valamirevaló angol úriember teniszezik vagy golfozik szabad idejében és golfjeljesítményeire sokkal büszkébb, mint arra, hogy esetleg jó orvos, ügyvéd vagy mérnök. Ezek ismeretes dolgok.

A dédapák nem voltak ilyen sportszerűek. Legfeljebb a rókavadászatot üzték, azt is csak az előkelők és akkor is elsősorban a róka sportolt. Az angolok ugyanis azt mondják, ha szemükre vetik a rókavadászat kegyetlenségét, amit oly nehéz összeegyeztetni egyébkor megnyilvánuló nagy állatszeretetükkel, hogy a róka is szereti a sportot, örül, ha egy kicsit kiszaladhatja magát. A régi angol nem sportolt, ellenkezőleg, nagyon is ülő életmódot folytatott. A mai angol a legnagyobb gonddal vigyáz az alakjára, kövérnek lenni Angliában sokkal

kellemetlenebb, mint például hülyének lenni. Ezzel szemben a régi angol rettenetesen kövér volt, elég, ha egy pillantást vetünk a hercegekre és generálisokra, akiket Reynolds és Gainsborough és kortársaik festettek. A nők is kövérek voltak, a híres Lady Hamilton, Lord Nelson utolsó szerelme, sem volt sovány. Kövérek és köszvényesek voltak, állítólag a portói bor mértéktelen élvezésétől, és mert köszvényesek voltak, még kevésbé voltak hajlandóak mozogni.

Viszont kétségtelen, hogy a régi Londonban sokkal jobban lehetett szórakozni, mint a maiban és ezzel nem mondtunk sokat. A mai Londonban, ha az ember el akar menni este egy hölgyismerőseivel vacsorázni és egy kicsit táncolni, öt font kell, hogy legyen a zsebében, vagyis körülbelül száz pengő. És a vacsora nem lesz olyan jó, mint amilyent Pesten öt-hat pengőért ennének és táncolni egy füstös night-clubban fognak. A mai Londonban nincsenek kávéházak. Szeszest italt csak bizonyos előírt órákban, délfelé és estefelé, tizenegy óráig mérnek ki, akkor is méregdrágán. Tizenegy óra után már csak a megfizethetetlen night-clubok vannak nyitva és a szörnyen sivár Lyon's Corner House nevű étkeztetési és zeneélvezeti nagyruházak. A diákhotellak halljában még szórakozhatsz a barátaiddal éjfélkor, éjfélkor bejön a háziasszony, jóéjszakát kíván és eloltja a villanyt.

Milyen más volt London hajdanában, mondjuk Casanova idejében, másfélszáz évvel ezelőtt. A régi Londonnak nagyobb „kávéház-kultúrája” volt még a mai Pestnél is. Az egész élet a kávéházakban zajlott le, amelyek szakmák szerint oszlottak meg. Külön kávéház szolgált a politika, a sport, a tengerészet, az irodalom, a hamiskártyázás stb. céljaira. Óriási nagy mulatóparkok álltak az emberek rendelkezésére, mint Vauxhall és Ranelagh; minden városrész vásárt tartott az év bizonyos napján és akkor messze földről odacsődült mindenki, aki szórakozni akart.

Amikor a régi írókat olvassuk, mondjuk éppen Casanovát, aki leírja, hogyan sétálgatott a Vauxhall útjain, jobbra-balra köszöngetve ismerőseinek és féltékenyen keresve azt a kis francia táncosnőt, aki oly szörnyen meggyötörte őt, bosszút állva az egész női nemért, - azt kell gondolnunk, hogy London akkoriban jó néhány délkörrel lejjebb délfelé feküdt, mint ma, sokkal napfényesebb és melegebb lehetett ott. Hiszen a szórakozások nagyrésze szabad ég alatt folyt le, az angolok az utcán éltek, mint az olaszok; a ködről alig hallani.

Igaz viszont, hogy amikor a XIX. század íróit olvassuk, mondjuk Dickenset, az az érzésünk, hogy az ő idejünkben pedig London jó néhány délkörrel feljebb fektetett észak felé, mert a XIX. században mindig tél volt, a városban mindig barna köd borongott, mindig este volt, a nap sohasem sütött. Dickens idejében London csakugyan sokkal ködösebb volt, mint ma. A köd ugyanis a Themze mocsaraiból szállt fel, amióta a mocsarakat kiszárították, az igazi nagy barna londoni köd nagyon ritka, alig egyszer-kétszer jelenik meg egy esztendőben.

Mert íme, még az éghajlat sem állandó, az is alakul, változik, fejlődik a történelem folyamán, alkalmazkodik az emberekhez és a körülményekhez. Akkor azon sem csodálkozhatunk, hogy az emberek és a nemzetek jelleme is sokszor és sokat változik.

1938

A NAPKIRÁLY

Ezen az őszön háromszáz éve, hogy megszületett XIV. Lajos, a Napkirály. Alakja határozottabb körvonalakkal él bennünk, mint a legtöbb nagy történelmi fejedelemé. Ha nevét kimondom, mindenkinek nagy parkok, nyírt fák, fehér istenszobrok jutnak eszébe, a park útjain gáláns udvari nép, etikett és paróka; azonkívül mindenki tudja róla, hogy nagyon fogékony volt a női szépség iránt. A legtöbb ember Pompadourra is gondol vele kapcsolatban, még egy igen komoly napilapunk igen komoly cikkírójával is megtörtént a napokban, hogy a jubileumi cikkben Pompadourt, mint XIV. Lajos kegyencnőjét emlegette. Pedig Pompadour XV. Lajos kegyencnője volt. XIV. Lajos végzete az, hogy képe az utókor emlékezetében összerosódik frivol és semmittevő utódjával, XV. Lajossal.

XIV. Lajossal általában igazságtalan az utókor, a történetírás is, különösen a mult század fanatikusan köztársasági érzelmű francia történetírói; nincs rá példa, hogy egy nemzet ily kevés kegyelettel emlékezzék meg egyik legdicőségesebb alakjáról. A mai franciák igyekeznek jóvátenni ezt a hibát. Most már felismerik, hogy XIV. Lajos történelmük legfőbb büszkesége és általában a világ egyik legnagyobb fejedelme volt.

XIV. Lajos minden elődjénél komolyabban vette a királyi „métier”-t, ahogy ő nevezte, a királyi mesterséget. Már gyermekkorában, mikor a régi francia *roi fainéant*-okról, a naplopó királyokról tanult, megfogadta magában, hogy ő nem lesz ilyen. Rengeteget dolgozott, ezt nem mindenki tudja róla. Naponta kétszer is tartott minisztertanácsot, minden fontosabb kérdésben maga döntött, országának legfőbb hivatalnoka volt. Mellette nem állt mindenható miniszter, mint apja, XIII. Lajos mellett a híres Richelieu kardinális. Irtózott attól, hogy valaki irányítsa, az önállóság fanatikusa volt; inkább maga volt önmaga miniszterelnöke és vállalta a rettenetes munkát, ami ezzel együttjárt. A legnagyobb mértékben, vallásosan felelősnek érezte magát Franciaország sorsáért. Ha valóban mondta volna, hogy *l'état c'est moi* (de valószínűleg sose mondta) - akkor is úgy értette volna, hogy egész személye az államé, nem pedig úgy, hogy az állam az övé. De ezt csakugyan mondta és igazat mondott vele: *je suis seul à aimer l'état*, én egyedül szeretem az államot: mert a kisebb emberek önérdeküket tartották szem előtt (a hazaszeretet és a közösségtudat akkoriban még kevésbé volt kifejlődve), csak a király hivatása és sorsa volt, hogy az állam, Franciaország érdekét tekintse mindenekelőtt.

Általában úgy képzeljük, hogy élete nagy kastélyainak valamelyikében telt el: a párisi Louvreban (pedig ezt elhagyta egészségtelen levegője, a benne felhalmozódott piszok és a párisi csöcselék kellemetlen közelsége miatt), vagy Fontainebleauban, Saint Germainben, Versaillesben, vagy Marlyban, amelyet ő építtetett. De szó sincs róla! XIV. Lajos állandóan úton volt. „Személyesen” megismerkedett Franciaország valamennyi tájával és amíg egészsége megengedte, maga vezette hadjáratait, megosztva katonáival a fáradságot. Ha odahaza volt, sem volt mindig otthon, napirendjének, igen fontos pontja lévén a vadászat. Mert ez a király, akit mi márványos, tükrös, ezer gyertyától fényes dísztermekben képzelünk el, csak a szabadban érezte jól magát; ezért volt a vadászaton kívül legfőbb szenvedélye a kert, a park.

A gáláns, pompakedvelő uralkodó alapvető tulajdonsága a mélységes, ünnepélyes komolyság volt. A könnyelmű és heves, vidám és megbízhatatlan, „gall szellemű” franciákat ő tanította meg a római komolyságra, az ő egyénisége alakította át az egész XVII. századot, a franciák *nagy századát*, az emberi méltóság nagy századává. A számtalan udvari ünnepély, az udvari etikett kicsinyességeibe való látszólagos elmerülés, a fejedelmi szerelmek nem titkolt kalandos sorozata, sokszor ügyes diplomáciai fortély volt: a király, akinek nemes arcvonásai leginkább mégis a rókára emlékeztettek, így ringatta biztonságba Franciaország ellenségeit, ugyanakkor, amikor titokban (mert mérhetetlenül titoktartó volt), előkészítette a rájuk mérén-

dő döntő csapást. A páratlan fejedelmi pompa, kincseinek közszemlére tétele, a király és Franciaország dicsőségének szünet nélkül való hirdetése és felemlegetése sem volt „öncélú”: a király azért „organizálta a dicsőséget”, hogy uralkodói fényével az egész ellenséges Európát elkápráztassa és megfélemlítse.

És a kegyencnők? Vajjon azokat is főképp diplomáciai célokból tartotta? Nem. XIV. Lajos valóban lobbánékony szívű volt. De igazán csak két nőt szeretett életében, anyját és Maria Mancinit, és ez a két nő nem volt jó hozzá: anyja elhanyagolta, mint gyermeket és idegen maradt az ifjúval szemben; első szerelme pedig, a csúnya, de okos és szenvedélyes Maria Mancini, Mazarin bíbornok unokahúga, csak addig szerette, amíg azt hitte, hogy királyné lesz; de Lajos rettenetes belső harcok után lemondott erről, nehogy az ország nyugalma felkavarja.

Azután következtek a híres kegyencnők. XIV. Lajos egyikben sem találta meg azt, akit keresett. La Vallière szép volt, de ostoba és műveletlen. Utódja, Mme de Montespan szép is volt, okos is, de mérhetetlenül aljas és gonosz; a méregkeveréstől sem riadt vissza, hogy vetélytársnőitől megszabaduljon, végül magát a királyt is meg akarta mérgezni, úgy hogy XIV. Lajos iszonyodva fordult el tőle. Utoljára jött Mme de Maintenon, a király öregkori szerelme, majd titkos felesége, akinek egyetlen gondja volt, hogy megmentse a király lelkét az örök üdvösség számára; sokkal kispolgáribb lélek volt, semhogy megérthette volna az uralkodó magas művészségét, amely Versailles és Marly szépségében tükröződött, és a dicsőség királyi szomját, amely ugyan végnélküli, vérrel pazarló háborúba sodorta az országot, de megszerezte Franciaország természetes határait és végleges egységét. A királynét, Mária Terézia infánsnőt Lajos sosem szerette, már csak azért sem, mert a gyűlölt spanyol Habsburgokból való volt, csak politikai kényszerből vette el, mikor a szíve még Maria Manciniért vérzett; a beteges, csúnya és jelentéktelen nő még csak egészséges utódokkal sem tudta megajándékozni; Lajos mégis mindvégig a legmélyebb udvariassággal vette körül, ha szeretni nem is tudta. Általában szerelmeiben igyekezett mindig megőrizni az illemnek és a tisztességnek legalább a külső formáit. Utódját inti emlékirataiban, hogy legyen erős és ne tartson kegyencnőt; *de ha mégis tartana*, két elv legyen mindig a szeme előtt: a szerelem miatt ne hanyagolja el a közügyeket és ne engedje meg, hogy a kegyencnő beleszóljon a kormányzás dolgaiba.

Szerette a művészeteket és pártfogolta az irodalmat. A nagy században, a francia nyelvi kultúra fénykorában ő beszélt legszebben franciául, *a nyelv királyának nevezték*. Megépítette Marlyt és Versailles-t, a kastélyt és a parkot, amely sokunk szemében mindmáig a nyugati kultúra legnagyobb térbeli megjelenése, olyan, mint az antik kultúrában az athéni Akropolisz. De ő maga is művész volt, a „királyi mesterség” legnagyobb művésze mindazok közt, akik ezt a mesterséget eddig gyakorolták.

Ő volt a legkirályibb király. Napjának minden percét, testének minden mozdulatát, életének minden mozzanatát a királyiság magaslatára tudta emelni. Minden lépését önmaga által alkotott ünnepélyes és szép szabályok irányították; semmi sem történt körülötte véletlenül, minden csupa törvény és példaadás volt; amit tett, rögtön törvénné vált. A királyiság csodálatos mesterműve volt élete; egy egész évszázadot megtanított arra, hogy vannak fényes magasságok az élet fölött, hogy az ember több, mint amit hétköznapijai folyamán magából megmutat.

Egy évszázadon át ő volt a Vasárnap, a közvetítő égiek és földiek között.

1938

ÚJ KLASSZICIZMUS?

A század huszas évei még nagyon közel vannak ahhoz, hogy szellemi jelenségeit egységbe lássuk, hogy azt mondhassuk valamire: ez a huszas évek stílusa. Általában, úgylátszik, harminc-negyven évnek kell elmúlnia, hogy egy korszak egységes stílus benyomását tegye az utókorra. Így pl. most kezdjük meglátni a közös vonásokat a késői Ferenc József-kor megnyilatkozásaiban. De a huszas évek valószínűleg az átlagnál hamarabb fognak stílussá válni; bizonyos jellemző vonások már most is erősen kiütkeznek, ha visszatekintünk.

Különösen a szépirodalomban, a regényírás területén. Akkoriban úgy látszott, a regényírásnak, vagy talán az egész irodalomnak új fejezete kezdődik. A képzelet, az álom, a nosztalgias elvágódás kezdte kiszorítani a pontos lélek- és társadalomrajzot, amelyre az előző korszak oly büszke volt.

Először is arra az újításra gondolunk, amely James Joyce nevéhez fűződik. Proust mellett kétségkívül Joyce volt a legfontosabb regényíró; távolról sem a legjobb, de hatásában a legjelentékenyebb. Joyce, amint tudjuk, kikapcsolta regényeiből a logikát. Mondatait, gondolatait, képeit nem az okság és célszerűség sorrendje köti össze, hanem az asszociációk törvényei: a rokonhangzás és az egyszerre való beidegzés vonzza egyik gondolatot a másik után.

Egy másik fontos kezdemény volt a fantasztikum megnövekedett szerepe. Ami azelőtt az exotikus és ifjúsági regények sajátja volt, most a magas irodalomban hódított mind nagyobb tért. Különösen az angol irodalomban, az angol nép és irodalom hagyományainak megfelelően.

Harmadik jellemző vonása e kornak a nagyvárosias, kozmopolita szellem. Valéry Larbaud már a világháború előtt versben zengte a nagy európai expresszvonatokat, de a világháborút követő években mintha az egész francia irodalom expresszvonatra ült volna: a diplomata-regényírók, Giraudoux és Paul Morand felfedezték Európát, az európaiságot a franciák és az irodalom számára.

Mindez valahogy nagy fellélekzést jelentett. A regény mintha megszabadult volna a tompa kispolgári atmoszférától. Most a regény egyszerre megint előkelő, úri műfaj lett, hálókocsiban utaztak szereplői elegáns világtájak felé. Kicsit bolondos volt az egész műfaj, igaz és volt benne valami olyanféle fiatalosság, amiről érezte az ember, hogy előbb-utóbb ki fogják nőni. De kétségtelen, hogy a huszas évek regénye érdekes lektűr volt. Tele volt izgalmakkal, meglepetésekkel, a nélkül, hogy a giccs-irodalom vagy az átlagos izgalomregény, a thriller trükkjeit használta volna fel. Sőt a giccs tanult a fantasztikumot kedvelő magasabb irodalomtól, aminthogy ez a helyes és szabályos processzus, a „gesunkenes Kulturgut” ősi útja. Dékobra pl., a Morand-iskola népszerűsítője; a La Madonne des sleepings egy elárúsítólányok számára készült és regénnyé nyújtott Morand-novella.

Ezek a tendenciák annyira egyidejűleg és annyi felé léptek fel, hogy az ember azt gondolhatta, egy új romantika van születőben. Az írók mintha megint egy emelettel mélyebbre ásták volna le az irodalom alapjait a tudatalattiba, akárcsak a nagyromantika korában. A történetfilozófus hajlandó volt azt hinni, hogy itt valami törvényszerűség bontakozik ki: nagy háborúk után romantikus ízlés következik, így történt a napoleoni háborúk után, így történik a világháború után is.

De azután egy nagy decrescendo következett, amelynek még nem vagyunk teljesen a tudatában, mert benne vagyunk. A történetfilozófus, úgy látszik, tévedett; a harmincas években a koráramlat teljesen megfordult. A fantasztikus és újszerű kezdemények kimentek a divatból.

A harmincas évek nem is a kiábrándulás, mint inkább a kijózanodás jegyében állnak. Keserű józanság ez, amely nem vár semmit a saját józanságától.

Az irodalomban mindenekelőtt feltűnik a szociális felelősségtudat növekvő hangsúlyozása. A huszas évek játékos, fantasztikus irányától már azért is elfordulnak, mert felelőtlennek találják, minthogy nem foglalkozik a kor problémáival. Mint a kilencvenes években, a naturalizmus nagykorában, ma újra megkövetelik az íróktól, hogy egyéni sorsokon túl egy társadalmi osztály helyzetét ábrázolja és szándékait tolmácsolja.

A regény általában véve veszített fontosságából és olvasottságából. Megint olyan kort élünk, amikor az olvasók iszonyodnak a szép hazugságtól, igazat akarnak olvasni. Ezért fordulnak az életrajz felé, amely azt az illúziót kelti fel bennük, hogy csakugyan megtörtént dolgokról szól. Felvirágzik a történelmi regény, az amerikai best-sellerek egy idő óta mind történelmi regények. Mert hogy a történelmi regény épp annyira „fikció”, kitalált történet, akár Gulliver utazásai, azt jóformán csak az tudja, aki megpróbált már történelmi regényt írni és tapasztalta, milyen lehetetlen feladat egy elmúlt kort „valóságként” rekonstruálni.

A regényektől megkövetelik, hogy bizonyos dokumentumértékük legyen. Szeretik az olyan regényeket, amelyek burkolt önéletrajzot adnak és érezni rajtuk az „átélt” jelleget. Újra divatba jöttek a nagy családtörténetek, az utóbbi hónapok legjobb angol regénye, Phyllis Bentley „Sleep In Peace”-e is az. A Nobel-bizottság valóban a kor nevében ítelt, amikor a nagydíjat Roger Martin Du Gard-nak adta. Martin Du Gard főműve, mint hajdan a Buddenbrooks vagy a Forsyte-Saga, egy nagypolgári család széles epikájú tablója, rengeteg szereplővel, egyenletes, szenvtelen előadással - minden tekintetben teljes visszakanyarodás a regényírás régebbi módszerei felé.

Jellemző tünet, hogy újra előtérbe nyomulnak a skandinávok, akik a huszas évek romantikájában, a romantikus Sigrid Undsetet kivéve, nagyon háttérbe szorultak. Új skandináv neveket kell megtanulnunk, Duun, Gustaf Janson nevét, - az amerikai irodalomban óriási sikert ért el a finn (ill. finnországi svéd) Saari Salminen, aki állítólag szakácsnő volt, mielőtt nagy regényét megírta volna. Mindezek a régi és egyszer már divatját múlt skandináv hagyományt folytatják: Salminen Katrinájában a Björnson-típusú falu-regény újul fel, a többiek a skandináv köd- és homály-kultusszal foglalkoznak, a nagy elhallgatásokkal, a szimbólumokkal, a sötétben ülő rettegéssel.

Más jellemző tünet, hogy a harmincas években egyáltalán nincs avantgarde irodalom. Duhamel is megállapítja új könyvében, amelyet „az irodalom védelmében” írt, hogy elmúltak azok az idők, amikor minden hat hónapban új folyóirat jelent meg, új programmal, új neveikkel. A szürrealizmus óta nincs többé izmus. Az új alakulások legfeljebb politikai eszmékben különböznek egymástól, nem stílári és művészi szándékukban.

Az írók mostanában egyformán írnak; nemcsak nálunk, külföldön is. Az egyénieskedő stílus kiment a divatból, az írók ma olyanok, mint az igazán jóízű emberek, akik egyéniségüket ruházatuknak csak egy-két alig észrevehető, az általános divattól alig eltérő vonásán hangsúlyozzák. Ez nagyon szép, nagyon előkelő lelkületre vall, sokkal nemesebb, mint az egyéniség vásári kihangsúlyozása, - de ha mindenki ilyen nemes és elegáns, az összkép bizony nagyon monoton, aminthogy ma az elegáns férfiak gyülekezete is unalmas látvány, akár csak a századvég gavallérjainak színpompájához képest.

Az építészet az a művészet, amely általában legerősebben magán viseli a kor stílusjegyeit; annyira, hogy most már az irodalmi stílusokat is az építészeti stílusok után nevezzük gótikusnak, barokknak stb. A huszas években az építészet terén még döntőbb fontosságú fordulat állott be, mint a regényírás terén: végre sikerült új stílust találni, egy stílust, amely immár nem régebbi stílusok másolása volt, mint a historikus stílusok, nem is merült ki pusz-

tán dekoratív motívumokban, mint a szecesszió, hanem igazán új stílus, a modern épületek tektonikus szükségszerűségének megfelelő. A húszas években az új stílus még merész és vad volt; bár általában tárgyilagosságra törekedett, olykor mégis fantasztikus lendületet vett és szokatlan, meglepő, nyugtalanító volt. A harmincas években az új építészet meghódította az egész világot, egyeduralkodóvá lett; de ugyanakkor elveszített minden fantasztikus elemet. A román stílus óta nem volt stílus, amely ennyire szigorú lett volna; de a román stílus távolról sem ilyen monoton. A most épülő házak alig különböznek egymástól és ha különböznek, rendszerint abban sincs öröm. Az új stílus bámulatosan rövid idő alatt klasszicizálódott. Jellemző, hogy a párisi világkiállítás épületein megint feltűnt a klasszicizáló stílusok legfőbb jegye, az oszlop, amelyet az új stílus a húszas években még oly göggel tagadott meg.

Új klasszicizmus felé megyünk? Vagy csak új unalom felé? Lehiggadt a művészi ízlés? Vagy csak kimerült, elvesztette az alkotó játékos kedvet? Ki tudná ma, amikor egyáltalán semmit sem lehet tudni...

A húszas évek új Kunstwollenját a Régiben való kételkedés, az általános bizonytalanság váltotta ki, úgy érezték, semmi sem biztos, azért játszottak művészeink. Ma már ott tartunk, hogy még abban sem vagyunk biztosak, hogy semmi sem biztos. Most, amikor a skandinávok megint divatba jönnek, az embernek eszébe jutnak ezek a csodálatos szavak Ibsen „Trónkövetelők”-jéből: „Kit nevezel beteges kételkedőnek?” kérdi Skule király Jatgejrtől, a költőtől. „Azt, aki saját kételkedésében kételkedik”. „Azt hiszem”, feleli a király lassan, „ez a halál”. „Annál is rosszabb”, mondja a költő, „ez a féligélet”.

A növekvő új-naturalizmus, új-klasszicizmus, új-unalom, bizonytalanság és kételyben is kételkedés, szomorú szellemi atmoszférájában egyedül vigasztaló mozzanat az, hogy az a metafizikai nyugtalanság, mely a húszas évek különcködései mögött ott állt, nem múlt el egészen. Joyce és iskolája kiment a divatból, de nem ment ki a divatból Mauriac és Bernanos. Sőt mintha az ő vetésük most kezdene megérni, itt minálunk is. Talán a klasszicizálódás egyúttal a magábaszálló elkomolyodás jele is és előjele talán egy mélyebben átélt, metafizikai tartalommal jobban átitatott irodalomnak, mint amilyen a mult századi volt. De erről beszélni ma még felelőtlen jóvendülés lenne.

1938

SORS BONA, NIHIL ALIUD

Sors bona, nihil aliud. Csak jó szerencse, semmi más. Ez volt a jelszava Zrinyi Miklós grófnak, annak a magyar hadvezérnek és államférfiúnak, akinél pedig senki sem bízott jobban a maga és nemzete akaratában. De nemcsak a sorsával játszó katonának és politikusnak van szüksége jószerencsére, hanem még a tudósnak is. Jószerencse nélkül munkálkodása elsüllyed, hírnevét más nyeri el, eredményei soha vagy csak a halála után kezdenek hatni a világban, őt magát elfelejtik. Nagyon sok tudós volt, akinek mindent megadott a Gondviselés ahhoz, hogy híres tudós legyen, csak a jószerencse ajándékát vonta meg tőle. Egy ilyen, félig elfelejtett magyar tudós tragikus emlékét idézzük fel most, nyelvtudományunk egyik legnagyobb alakját, Reguly Antalét.

Reguly Antal 1818-ban született. Iskolái elvégzése után külföldi tanulmányútra ment, mégpedig Németországba, majd északra, Skandináviába, mert az északi világ gyermekkorától titokzatos módon vonzotta; rendeltetése hívta, még maga sem tudta, hová. A skandináv tudósok figyelmeztették az akkor még kevésbé ismeretes finn-magyar nyelvrokonságra és a fiatal Reguly egyszer csak megérezte: ez az! Ez az, amiért északra jöttem, ez az, amiért a világra jöttem.

Akkori szellemi nemzedék képzeletvilágát kevés dolog foglalkoztatta annyira, mint a magyarok őshazája. A francia forradalmakon kívül ez érdekelte őket legjobban. Még emlékeztek Horvát Istvánra, aki ábrándos fejtegetéseiben bebizonyította, hogy valamikor az egész világ magyar volt, vagy legalább is palóc. Tanításait már megmosolyogták, de tisztelettel gondoltak alakjára, mert egy idegenimádó korban a magyar öntudat legfőbb erősítői közé tartozott. Eleven volt Kőrösi Csoma Sándor híre, aki ábrándozás helyett útnak indult a magyar őshaza felé, ismeretlen földeket fedezett fel, mígnem meghalt távoli nagy hegyek alján. Elmenni az őshazába, Vörösmarty Mihály is ez után vágyódott, mikor időnként elviselhetetlenül sívár volt élete és a messzeség vonzását hallgatta.

Ennek a vonzásnak sodrába került Reguly is. Ha nem is az őshazát, legalább az ősi rokonokat akarta felkeresni; a keleti finn-ugor népeket, amelyek elveszve, végtelen messzeségben éltek az Ural-vidék steppéin és még sosem járt közöttük magyar ember. Reguly nem maradt meg a puszta ábrándok mellett. Először Finnországba ment, hogy a nyelvvel tisztába jöjjön, azután tovább, vadabb, romantikusabb vidékekre, a nyelvrokonság nyomán. Bejárta a fagyos Kárelíát, meglátogatta a nomád lappokat, rénszarvas-szánokon járva ősi babonákat hallgatta; azután megtanult az észtek közt észtil, végre Szentpétervárra ment, hogy felkészüljön keleti utazására.

Az utazásnak igen nagy anyagi nehézségei voltak. Toldy Ferenc, a magyar nyelv- és irodalomtudomány csodálatos agilitású mestere és szervezője, tudott Regulyról, küldetett is neki hazulról 200 forintot és felszólította, hogy tegyen jelentést az Akadémiának. Reguly nehezen írt, de lassankint mégis elkészült és lelkes szavakkal fejtette ki szándékát: kikutatni, „...ha valóban árván és rokontalanul állunk itt a nagy világ terén, egyes maradéka egy elveszett nemzedéknek vagy hogy élnek-e még az ösmeretlen rokonok?”

Az Akadémia elismeréssel fogadta a jelentést, de pénzsűkében lévén, nem tudott Regulynak segítséget küldeni. Az érzékeny lelkű és szervezetű Regulyt a csalódás ideglázba döntötte. Ekkor egy orosz tudós cikket írt, szemére hányta a magyaroknak, hogy Kőrösi Csomának angol, Regulynak orosz pénzen kell kutatnia, holott elég sok gazdag úr él Magyarországon. Erre Széchenyi István gróf vette kezébe az ügyet és az Akadémia rövidesen talált is 1000 forintot Reguly számára. Reguly a hírre felgyógyult és 1843 végén útnak indult.

Hosszabb ideig tartózkodott Kazánban, majd Permben, annak a vidéknek rokonnépeit tanulmányozva, majd átkelt az Urál-hegységen és ott volt a titokzatos legközelebbi rokonnépek, a vogulok és osztjákok területén. Sokáig élt és bolyongott itt, sikerült megnyernie a félvad törzsek bizalmát, csak egyszer akarták osztják asszonyok késeikkel apróra felvágni, de általában nagyon jól megértették egymást, a vogulok és osztjákok szívesen eldalolták előtte hősi és „medve”-énekeiket (mert a medve szent állat arrafelé), - és Reguly mindent szorgalmasan feljegyzett.

Majd anyagi és egészségi okokból Kazánba kellett visszatérnie, éppen amikor a legnagyobb felfedezést tette, az osztjákok epikus költészetének nyomára bukkant, amely egészen magában álló a finn-ugor népek közt. Sokáig betegen feküdt egy orosz kolostorban, majd nagy-lassan hazafelé indult kincseivel, hogy beszámoljon kiküldőinek. De hazaérve megbetegedett, egy évig Gräfenbergben kellett üdülnie.

Szerencsétlen időben ért haza. 1849: „ne felejtsd a mezőt, ahol ők elestek...” Akik élve maradtak, bújdostak, vagy tompa kétségbeesésben vetettek számot lelkiismeretükkel. Kik érdekelnék a rokonnépek, amikor a magunk népe elveszett? Regulyt még Eötvös, az első magyar kultusz-miniszter kinevezte az Egyetemi Könyvtár első őrének, az oszttrákok megerősítették állásában. Ez volt minden, amit elért.

Hosszú ideig betegsége és az általános kedvetlenség nem engedte meg, hogy jegyzeteit feldolgozhassa. Azután múltak az évek és Reguly még mindig hallgatott. Az Akadémia, a magyar tudósok kezdtek nyugtalankodni. Hunfalvy Pál, a nyelvész, nem bírta tovább és nyomozni kezdte, miért nem adja ki Reguly a gyűjtött anyagot. Reguly betegségére hivatkozott. Nyilván nemcsak testileg törte össze a vad tájakon kiállott sok nélkülözés, hanem az idők folyamán lelkileg is összetört. Eötvös József emlékbeszédében Reguly „kedélyének nemes gyöngeségéről” beszél. Pedig az tartotta életben szenvedései közt, hogy remélte, egykor mégis a világ elé léphet, felfedezéseivel gazdaggá teszi a magyar tudományt, maga pedig elnyeri végre a tudományos hírnevet, amelyre fiatalakora óta szomjazott. „Nem ismertem senkit”, mondja Eötvös, „ki a dicsőség élvezetére fogékonyabb vala: honszeretetén kívül ez volt szívének legerősebb, talán egyedüli szenvedélye.”

Végre 1857-ben engedett Hunfalvy unszolásának és ketten együtt nekiültek a jegyzeteknek. És ekkor derült ki a tragikus valóság: Reguly közben mindent elfelejtett. Testi és lelki szenvedései tönkretették szellemi erejét. Kétségbeesve lapozgatott jegyzeteinek mérhetetlen tömegében és már nem ismerte ki magát közöttük. Ott volt a vogul és osztják szöveg, de Reguly nem emlékezett már az értelmére. Minthogy sebtiben, hallomás után jegyzett, a szótárak sem segítettek. Hunfalvy a jegyzeteknek csak igen kis részét tudta magyarra fordítani, Reguly megint megbetegedett és 1858-ban meghalt, negyvenéves korában.

Ugyanebben az évben Ahlquist finn tudós, Reguly Oroszországban kiadott földrajzi beszámolója alapján felkereste a vogul és osztják népeket, de semmit sem hallott a csodálatos énekekből, amelyeket Reguly feljegyzett. Talán a nehézkes északi ember nem tudott kapcsolatot teremteni a puszta fiaival, talán már meghaltak azok, akik a dalokat ismerték... Reguly a kincset az utolsó pillanatban mentette meg, de nem volt ereje, hogy továbbadja.

A kincs mégsem vészett el. Magyar tudósok, Munkácsi Bernát és Pápay József felkeresték a vogulokat és osztjákokat, a század végén, amikor az expedíció már nem járt annyi nehézséggel. A helyszínen szerzett nyelv- és népismeretük segítségével sikerült kibogozniok Reguly jegyzeteinek a titkát, ki is adták ezeket a gyűjteményeket, ma már mindenki olvashatja. Olvashatunk a furcsa ősi vogul fejedelemlépekről, kik közül egyet úgy hívtak: „Pikkelyes-cirbolyatoboz-mogyorófehér-bele”, fivérét pedig: „Nap-hevü-holdvilág-hevü-szent-kard”, másik fivérét pedig: „Tóbaszállott-tóbeli-hét-sirállyal-teli-sapka”. Különös világ tárul elénk az

énekekben, egy teljes, gazdag mitológia, sajátos, más nép hitregéitől eltérő barbár és mégis megejtő hangulattal.

De Reguly műveinek irodalmi továbbélését is balszerencse kíséri. Ha Reguly nem fekszik betegen az orosz kolostorban és Gräfenbergben, ha még a szabadságharc előtt hazatér és mindjárt ki is adja gyűjteményét, felfedezése még beleömlik a népies-romantikus irodalom folyamába és azt gazdagítja. Talán Arany Jánosnak megtetszenek a rokonnépek dalai és ihletet merít belőlük. Ha nem is Arany, valamelyik követője; az akkori korszellemnek ezek a dalok kedvencei lehettek volna, és az egész magyar irodalom útját befolyásolhatták volna, egy mélyebb népiesség felé. De a XIX. század végén, a XX. század elején, amikor végre napvilágot láttak, az irodalom egészen más irányban haladt. Távoli nomád népek dalaira csak a szaktudósok figyeltek fel. Reguly kincsei nem hatottak az irodalomra, a nagyközönség elé pedig sosem kerültek. Sors bona, nihil aliud.

1939

IRODALMI VEZÉREK

Mikor a fiatal Goethe gyalog és váltott postakocsikon bejárta a díszes kicsi fejedelmi udvarokból és komoly, hálósipkás kisvárosokból álló rokokó Németországot, útjában meglátogatta a német irodalomnak három vezérét is. Az egyik Klopstock, a Messiás inkább köztiszteletben, mint közszeretetben álló szerzője volt, Goethe feljegyzései szerint méltóságteljes és magaslatos jelenség, mintha az égi dolgok földi ügyvivője volna. A másik Gottsched, a lipcsei irodalmi diktátor. Goethe tévedésből egy perccel előbb lépett be Gottsched szobájába, mint kellett volna: Gottsched még kopaszon állt a szoba közepén. Egy szolga berohant és átnyújtotta Gottschednak az óriási, tudóshoz illő parókát. A hatalmastermetű Gottsched, aki csak szökéssel tudott megmenekülni az elől, hogy Nagy Frigyes gránátosai közé ne sorozzák, ünnepélyesen fejére tette a parókát, az elkéső szolgát úgy pofonvágtá, hogy elesett, majd mosolyogva Goethe üdvözlésére sietett. A harmadik vezér, Gottsched egykori ellenfele, Klopstock egykori mestere, a zürichi Bodmer, már nagyon öreg volt, és azzal fogadta Goethét, hogy Isten különös kegyelmének tekinti, hogy megélheti a napot, amikor Goethével megismerkedhetik. Goethét ez nagyon megindította, de később megtudta, hogy Bodmer minden fiatal költőt ezekkel a szavakkal fogad.

Goethe bizonyos enyhe iróniával beszél a német irodalom vezéereiről; teheti, hiszen mikor meglátogatta őket, már rég elvesztették a valóságos hatalmat és éppen Goethe volt az, aki a helyükre állt. Akkor már megírta a Götzöt és a Werthert, ő volt a német irodalom nagy reménysége - és ami oly ritkán esik meg, sokkal többet adott, mint amennyit kortársai vártak tőle, oly sokat, hogy a kortársak riadtan fordultak el géniuszának érett teljességétől és csak az utókor tudta azt felmérni.

A fiatal Goethével egyidejűleg tehát vele együtt négy irodalmi vezér élt akkor Németországban. A XVIII. század és az azt megelőző az irodalmi vezérek fénykora. Vagyis az a kor, amikor a klasszikus ízlés uralkodott. A klasszikus ízlés mindenben a szabályokat keresi, az alkotásból ki akarja kapcsolni az egyéni szeszélyt, a szélsőséget, túlzást, „általános emberi” dolgokról beszél, minden művelt ember számára egyformán érthető formanyelven.

Az irodalom szabályok közé szorítása nem ment könnyen. A klasszicizmust megelőző vérbő és harsány századok a gazdag, szertelen, vadul csapongó képzelet alkotásait szerették. A renaissance költői nem sokat törődtek a nyelv tisztaságával, mindent elöntő, bőséges áradatban törtek ki belőlük a szavak, köztük idegen szavak, műszavak, tájszavak, minél ritkább volt egy szó, annál jobban szerették, minél meglepőbb egy hasonlat, annál büszkébbek voltak rá, szándékosan keresték a túlzást képeikben. Gondoljunk csak Shakespeare:

*Szerettem Ophéliát: negyvenezer
Testvér szerelme, összefogva, nem
Ér fel az enyimmel.*

Végre megjelentek a színen az első klasszicisták és elkezdtek az erdőt irtani. Az erdőirtás eleinte testületek útján történt, közülük legnevezetesebb a francia Akadémia, a nyelv és a műfajok szabályainak hivatalos őre. A francia Akadémia mindvégig meg is őrizte ízlésszabályozó szerepét.

De más országokban, például Angliában nem alakultak mindenható ízlésszabályozó testületek, itt egyes írók tekintélye döntött a nyelv és az írásművészet vitás kérdéseiben. Anglia az irodalmi vezérek igazi hazája. Köztük az első Ben Jonson, a drámaíró, Shakespeare barátja és legkomolyabb vetélytársa. Shakespearenek bizonyára sok rossz percet szerzett Jonson pedáns, szabályokat emlegető, szárazon okos bírálata és gúnyolódása, amelyet olykor a színpadról is

hallatott. „Sufflaminandus erat”, lángját lohasztani kellett, - mondta később Jonson Shakespeareról. A klasszikus ízlés nem tud mit kezdeni a géniusz szertelenségével, túlzásait nyesegetni akarja.

A következő nemzedék vezére, John Dryden, már egy kávéházból intézte az irodalom ügyeit, a XVII. század közepén! Igen nagy tekintélye volt, dilettáns főurak alázkodtak előtte egy elismerő szóért, mégis oly szegény volt, hogy halála után csak sok nappal tudták összeszedni a temetésére szükséges pénzt.

A XVIII. században Samuel Johnson, a híres Doctor Johnson volt az angol irodalom vezére. A Cheshire Cheese nevű kocsmá, ahol irodalmi udvarával trónolt, ma is London nevezetességei közé tartozik. Különös, medveszerű, elhanyagolt külsejű ember, írni általában lusta volt, de őt tartották a század legjobb társalgójának és akkoriban a beszélgetés művészetét az írásnál többre becsülték. Johnson beszélgetéseit csatlósa, Boswell híven feljegyezte és az angolok mindmáig élvezik furcsa vélekedéseit. Ünnepestes stílusáról egy barátja azt mondta: „Uram, mikor ön kis halakról beszél, az olvasó azt hiszi, hogy bálnákról van szó”.

A mi irodalmunkban elkésve, a XVIII. század legvégén jelenik meg a klasszicisztikus törekvés és vele a vezéri szerep. Kazinczy Ferenc kora ifjúságától kezdve tudatosan és gondosan készült rá. Olvasott, külföldi tanulmányútra ment, összeköttetéseket szerzett, szétnézett a megújulásnak induló magyar irodalomban. Az irodalom telefonközpontja akart lenni, amint Németh László írja róla: azt akarta, hogy a magyar író-társadalom rajta keresztül, az ő közvetítésével érintkezzék egymással. Mert a magyar irodalom akkoriban jóformán megannyi remetéből állt: földesurakból, akik az ország távoli sarkain, birtokuk magányában áldoztak a műsáknak.

Vezéri szerepe az volt, mint az angol és német irodalmi vezéreké: a nyelv tisztaságára ügyelt, a stílus csiszoltságára, nyesegette a szertelenséget, üldözte a pórias hangot, magyar szalonok még nem voltak, de az irodalmat már szalonképessé akarta tenni. Csak a forma érdekelte, eszmék iránt közömbös volt.

Az öregedő Goethe Weimarban kissé únottan fogadta a fiatalok hódoló látogatását. Fukar elismerése az istenek közé emelte őket, közönye a legmélyebb elkeseredésbe sujtotta. Hölderlin hanyatt-homlok menekült Weimarból, olyan súllyal nehezedett rá Goethe közelsége. Grillparzer, amikor Goethehez bebocsátották, zokogásba tört ki és nem tudott egy szót sem szólni. Kleist öngyilkos lett Goethe lesújtó bírálata miatt. Csak Heine mert szemtelenkedni vele. Amikor Goethe megkérdezte tőle, hogy min dolgozik, azt felelte, hogy egy Faust-drámán. Erre Goethe kidobta. De lehet, hogy az egész történetet Heine találta ki.

Kazinczy is nagy hatalom volt. Kölcsey és Berzsenyi az ő buzdításán nevelődtek, Kisfaludy Sándor évekig szenvedett gáncsai miatt. De öregkorára nem dicsőült meg, mint Goethe. Öregkora a csatavesztések és megalkuvások hosszú sorozata. Az új nemzedék, Kisfaludy Károly és Vörösmarty nemzedéke fellázadt ellene, és Kazinczy hiábavaló küzdelmek után Pestre jött, hogy békét kössön velük. A jelenetet, amint kezét szorít Kisfaludy Károllyal, az egykorúak oly fontos irodalmi eseménynek tartották, hogy metszeten örökítették meg. A béke mégsem tartott soká. Kazinczyt egy újabb nagy irodalmi per közepén ragadta el a halál, hetvenkét éves korában, abban a végzetes pillanatban, amikor kezdett ő is félretett vezér lenni, mint Goethe élve mumiává lett elődei, Gottsched és Klopstock.

1939

KÖLTŐ HAZÁJA...

Újra olvasom Dantét. Az Isteni Színjáték, Babits Mihály fordításában, már nem is „világirodalom”, hanem itthoni költészetünk egyik legnagyobb alkotása, hozzánk tartozik, akár a Buda Halála. Valahányszor olvastam, természetesen mindig új és új csodálatossága tárult fel előttem. Először maga a mese és a pokoli táj; azután a furcsa skolasztikus világrend, Dante éles esze, amellyel minden dolgot el tud helyezni a másvilág geometrikus pontosságú földrajzában; azután a Paradicsom angyali muzsikája, fénylő félhomálya, egymásba futó sugarai. És most, hogy két rádió-híradás és a déli és esti napilap közt olvasom, leginkább az üt meg, mekkora szerepet játszik ebben a másvilági utazásban a nagyon is evilági politika. A Pokolban Dante politikai ellenfelei főnek és fagynak, a Paradicsomban Dante politikai eszményképei nyerik el örök jutalmukat. A legfőbb bűnösök az árulók és ezek közt is legkivált a politikai árulók. A három legnagyobb bűnöst maga a Sátán rágja három szájában mindörökre: Júdást, Brutust és Cassiust. Közülük is kettő politikai áruló: Brutus és Cassius, Dante szemében a legnagyobb árulók, elárulták a Caesart, a ghibellineket, a császárgondolatot.

Micsoda politikai szenvedély fűti át a halhatatlan terzinákat! A másvilági lelkek elfelejtik minden kínjukat és örömeiket, amikor eszükbe jut Itália. Jósolnak, javulásra intenek, ostromznak és átkozódnak, mint az Őszövetség prófétái.

Nem tudok szabadulni attól az érzéstől, hogy Dante számára a politikai részek voltak a legfontosabbak. A *Commediát* azért kezdte írni, hogy örök dicsőséget fonjon Beatrice köré; de azután a *Nagy Száműzött* művében örök időkre szóló bosszút állt politikai ellenfelein és kiöntötte minden keserűen aktuális mondanivalóját.

Az időközben, mialatt nem a német és francia harctéri jelentéseket hallgatom, a guelfek és a ghibellinek harcolják előttem százados harcukat. Nem tudok ellenállni a kísértésnek és azon tűnődöm, hogyan felel meg a két párt a mai világnézeti állásfoglalásoknak. Melyik a szabadság, melyik a tekintély pártja? Nem lehet eldönteni. Mind a kettő a tekintély pártja, hiszen a középkor a tekintély kora. A guelfek a pápa, a ghibellinek pedig a császár feltétlen, Istentől eredő tekintélyét hirdetik. A ghibellin Dante az idegen császárt várja, hogy vonuljon be seregével Itáliába, kardja erejével teremtsen rendet és vigye őt vissza Firenzébe. A guelfek egy másik idegennek, a franciának az erejében bíznak. De ugyanakkor mindkettő a szabadság pártja is: a ghibellinek az Egyház gyámsága alól kinőve, autonóm világi rend szabadságáért küzdenek, a guelfek pedig a városi, polgári szabadságot védik a császár és a hűbériség ellen. Dante maga eleinte guelf, mert a guelf-párt a nép pártja; csak amikor a guelfek közül a hitványak kerülnek uralomra, megy át csalódottan a császár pártjára. De végeredményben mindig csak Firenzéről van szó. Költeményét „firenzei” nyelven írja. A haza, amelyért Dante szíve ver, Firenze. A gyűlölt és imádott város, amelyet a legsúlyosabb szavakkal bírál és ostromoz és ahová örökké, kétségbeesetten visszavágyik. A száműzött politikai szenvedélye mögött egy melegebb és halkabb humánus húzódik meg: a nosztalgia.

Mikor először jártam Firenzében, legfőbb élményem az volt, hogy milyen kicsi ez a város. Megdöbbenett, hogy ekkora helyen fért el az az egész világ, ami Firenze. Most, Dante olvasása közben, megint ezt érzem. Milyen kis helyen elfért Dante egész világa! Dante poklot-mennyeket egybefogó haragja és szenvedélye mögött kicsi, municipális torzsalkodások, apró városkák egymásközi féltékenykedése áll, mint realitás. Dante világa Toszkána, Umbria, a Markák és már mint távoli dolgok, a lombard síkság és Róma. Dante világa: Arezzo, kicsiny hegyi város, félóra alatt körüljárhatod az egészet; Pistoia, a nagy, gyönyörű hegyek reggelente lehajtják ködös fejüket a várfalak fölé, ott vannak egészen közel; Lucca, négy isteni román templom köré felzsúfolódó kedves sikátorok; Siena, rózsaszínű vidám gyermekkori elkép-

zelés egy városról, játékosan csillagalakú domb tetején, ha eltévedsz, már kint is vagy a városból, lent a völgyben és kapaszkodhatsz fel a meredeken, vissza a kicsi rózsaszín utcába, ahol Szent Katalin háza áll. Toszkána az európai kultúra csodálatos japáni kertje; oly kicsi benne mindaz, ami oly nagy, mint történelem. Autóval félóra alatt bejárhatod az évezredek, Empoli ősi pinea-erdejétől le Orvieto etruszk sírjáig: San Gimignano-ban, ahol Dante mint követ járt hajdanán, tizenhárom bárói torony áll akkora helyen, mint egy tornaterem. Milyen kicsi Dante világa a térben! És ebbe a kicsi világba belefért minden emberi örvény és minden emberi magasság, belefért az a totalitás, amelynek neve Dante.

Igazán olyan különös ez? Vajjon összefügg az emberi nagyság a térbeli kiterjedéssel, a nagy számokkal és azzal, hogy hány milliós a nép, amelyhez az ember tartozik? Azt hiszem, inkább az ellenkezője az igaz. Shakespeare Angliája kicsi, falusias, periferiális ország volt, Goethe hazája, Weimar és a magyar költők hazája Magyarország. A patriotizmus is akkor ereszt legmélyebb gyökereket az emberi lélekben, amikor szűk, egymással személyesen összeforrt közösségről van szó. Athén polgárai talán mind ismerték egymást, mégsem volt nagyobb dolog a világon azóta sem, mint athéninek lenni. Az ember kis szobában otthonosabbnak érzi magát, mint tátongó nagy termekben; határa van annak is, hogy mekkora közösséget tud az ember élményszerűen magával egynek érezni. És csak azt szerethetjük igazán, azt a teret, azt a népet, amelyet átéltünk, amelynek a velünk való közösségét érezni tudjuk. Ne irigyeljük a nagy birodalmakat és értsük meg szűkös magyar voltunk nagy emberi értékeit.

1939

ÍRÓK A GÁTON

A napokban olvastam a Havas-iroda jelentésében, hogy az angol blokádügyi minisztérium mellé húsztagú francia összekötő képvisellet osztoztak be, Paul Morand vezetésével. A hírnek nem háborús jelentősége vonta magára a figyelmemet, hanem az, hogy a franciák éppen Paul Morand-t jelölték ki, a bizottság vezetésére. Paul Morand nevét eddig csak mint íróét ismertem. Mint íróét láttam egyszer Párisban. Néhány évvel a világháború befejezése után egy magyar diákegyesület tanulmányi kirándulást rendezett Párisba. Egy kissé azzal az érzéssel jártunk a nemrég még ellenséges Páris utcáin, mintahogy a kálvinista Szenci-Molnár Albert lépkedhetett a barokk Róma kövein. A diákegyesület estélyt is rendezett a kultúrkapcsolatok elmélyítésére és Paul Morand eljött és felolvasta egy novelláját. Érdekelték a magyarok, egy furcsa novellát is írt: *La Nuit du Budapest*, címmel.

Már ott mondták nekem, hogy Morand diplomata: de számomra mégis csak kitűnő regény- és novellaíró maradt, az az ember, akit maguk a párisiak is a legszellemesebb párisinak tekintenek. Úgy képzeltem, hogy mint diplomatát senki sem veszi komolyan, a szellemes embereket általában gyanakvással szokták fogadni és a novellaírás sem az a mesterség, amely művelőjét felelősségteljes állások betöltésére minősíti. Ezért nagyon meglepett, hogy Morand ilyen nagyfontosságú megbízást kapott. De azután eszembe jutott, hogy Jean Giraudoux, a Morandnál is sokkal különös és újszerű író, ebben a percben Franciaország propaganda-ügyeit vezeti, hogy Paul Claudel, a nagy újkatolikus költő és drámaíró milyen nagyköveti állásokat töltött be, hogy volt tanárunk a budapesti egyetemen, Jean Mistler d'Auriol, miután mulatságos regényt írt Pestről, igen magas állami funkciót végez. Morand „carrierje” nyilván nem elszigetelt jelenség. Franciaországban a regényeket és novellákat „betudják” az embernek, a jó könyv az állami tisztviselők minősítési lapján nyilván mint előnyös bejegyzés szerepel, és az előmenetelnél a nemíróval szemben az író javára billenti a mérleget. Ott az író nagyon fontos személy. Nemcsak írásai révén, nemcsak azért, mert a nagy politikai küzdelmeket ott a szépirodalmi fegyverek teljes felvonultatásakor szokás megvívni. Az író fontos ember olyankor is, amikor nem ír, írónak lenni annyit jelent, mint a társadalom vezetőrétegéhez tartozni, ahhoz a réteghez, amelyből az ország első embereit szemelik ki. Ennek már több mint százéves hagyománya van. „Franciaországban a Bourbonok elűzése után, helyüket az hommes de lettres, az irodalmárok foglalták el,” panasolja egy royalista szerző.

Giraudoux, vagy Morand pályafutása más országban valószínűtlen. Az angolok is kitűnően mulatnak írók ötletein, és fejedelmi honoráriumokkal jutalmazzák kedvenceiket, de mégcsak egy vezércikk megírását sem bíznák rájuk, nemhogy politikai vagy diplomáciai feladatokat. Körülbelül ez a helyzet nálunk is. Kiválóbb szépíróinkat, ha világképük egyezik a többség állásfoglalásával, nagyon megbecsüljük, de a közéletben legfeljebb díszhelyeket juttatunk nekik, ahonnan hangjuk szépen cseng, de nem irányíthatja a dolgok alakulását. Nálunk ez a hagyomány. Jókai és Mikszáth képviselők lettek, de szelíd, megértő, mindent megbocsátó személyiségük előre kezeskedett arról, hogy nem fognak nagy viharokat kavarni a házban. Petőfi Sándort viszont, minden idők legcsodálatosabb politikai költőjét, megbuktatták a képviselőválasztáson, pedig Petőfi abból az anyagból teremtetett, mint a nép nagy vezérei. Ha a március 15-i nagy frontáttörés után nem teszik félre a hivatásos politikusok, talán ő lesz a választott ember, aki a magyar szabadságharcot a magyar nép szabadságharcává tudja tenni.

A szabály alól akad természetesen kivétel is: Eötvös József. Egyik tankönyvünk (nem Pintér Jenőé!) megállapítja róla, hogy ő első miniszterünk, aki mint író is kiváló volt. Eötvös előbb volt író, mint miniszter, az ember általában előbb író, mint valami más, az íráság rendszerint igen korán kezdődik, de a tankönyvíró megfogalmazása mindenestre rendkívül jellemző a

magyar közfelfogásra, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy egy miniszter író legyen, mint-hogy egy író miniszter.

Bajcsy Zsilinszky Endre, a Független Magyarországra írt cikkében nemrég erősen megbírált egy sok port felvert új könyvet, mert abban szenved, amit ő „pánlitterárizmusnak” nevez. Túlságos fontosságot tulajdonít az irodalmi életnek, a nemzet egésze szempontjából. Bajcsy Zsilinszky Endrének az adott esetben feltétlen igazat kell adnunk. Valóban naivitas a szóban-forgó könyv legtöbb állítása, mint pld. az, hogy Kemény Zsigmond maga elé tolta Deák Ferencet, holott neki kellett volna vezető helyet elfoglalnia, a kiegyezést megelőző időkben. Csakugyan naiv az a törekvés, amellyel a mű egyes jó és kevésbé jó írók mellőztetését úgy mutatja be, mint a nemzet tragikus lejtőre jutását, végzetes kisiklását. Bajcsy Zsilinszky Endre sokkal jobban ismeri a magyar realitást, mint a mű könyvek között élő szerzője. Tudja, hogy a magyar társadalomban milyen keveset jelent az író és az író sorsa, tudja, hogy a magyar politikai génusz más területeken sokkal gáttalanabban érvényesülhet, mint az irodalomban.

Csak abban nem tudunk vele egyetérteni, hogy olyan fenntartás nélkül örül ennek, sőt még kárhoztatja is a naiv lelkeket, akik a pánlitterárizmus vétkébe esnek és számonkérlik a történelmen az írókat, az írókon a történelmet. Hivatkozom a francia példára: Vajjon csakugyan olyan fejetetejére állított dolog, ha az írókon több mint irodalmi felelősség nyugszik, ha az írókat, a nemzet öntudatának hivatott kifejezőit odaállítják azokra a helyekre, ahol a nemzet „örlelkének örködni kell”. Vajjon szégyenére vált-e Franciaországnak tizenkilencedik százada, amikor az hommes de lettres átvették a Bourbonok örökét? Vagy a magyar példa mellett maradva: ártott az országnak, hogy Eötvös miniszter volt és vajjon nem ártott, hogy Petőfi nem lett képviselő? A Bajcsy Zsilinszky Endre által bírált könyv történet szemlélete teljesen hamis, magyar viszonyokra alkalmazva, de eléggé sajnálatos, hogy az ilyen történet-szemlélet nálunk a priori hamis kell, hogy legyen.

Amivel természetesen egyáltalában nem kívánjuk azt mondani, hogy üdvös lenne, ha politikusaink között sok lenne az író. A legtöbb írónak sokkal jobb, ha megmarad az irodalom mellett, mind az irodalom, mind a politika szempontjából. A jó író legtöbbszor kár elvonni az alkotástól, a középszerű író pedig az irodalomban kevesebbet árt középszerűségével, mint a politikában. Nem is vagyok semmiféle pánlitterárizmus híve. De igen is hiszem azt, hogy a magyar kiválóan litteráris nemzet, legalább annyira, mint a francia. Van nemzet, amelynek a zene és a filozófia az elsődleges kifejezési formája: ilyen a német, más a képzőművészetben talál magára, mint az olasz. A magyar számára az irodalom a központi szellemi élmény. Történelmünk legnagyobb fordulatát a tizenkilencedik századeleji felelősséget költők álmodták ki, teremtették meg a semmiből. A magyar génusz minden szellemi létforma közül a lírában érte el a legnagyobb magasságokat, lírikusaink azok, akik a világ egyetemes lírájában az elsők közé sorolandók. Nemzeti bűnünk, azt lehetne mondani, a szó, a szép és nemes szavak, az irodalomba futó szavak, szinte morfinista szeretete. Nemzeti bűnünk, hogy nálunk mindenből irodalom lesz.

Éppen ezért különös - tulajdonképpen csak azt szerettem volna szövegezni -, hogy az író közéleti szerepe nálunk mennyire nincs arányban szellemi fontosságával. Petőfi és Ady ritmusa minden magyar gondolatban ott lüktet, nincs nép, amely a magyarnál hűségesebb lenne költőikhez, és az élő költő a társadalomban mégiscsak valami jobb fajta csepűragó igris, szórakoztató, komolytalan elem, senki sem bízna rá „pénzt, paripát, feleséget” - hivatala.

1939

SZAVAK SORSA

Az utóbbi esztendőkből mind általánosabbá lesz és lassanként minden szellemi területen megnyilvánul az a törekvés, hogy a magyarság sajátos vonásait módszeresen megismerjük, ösztönösből tudatossá tegyük. Ez a törekvés jelentékeny hatással van a magyar nyelv fejlődésére is. A nyelvvédő mozgalom, amint ismeretes, a közönség széles rétegeit ráébresztette arra, hogy nyelvünk elhagyott állapotban van, idegen szavak, idegen mondatformák, idegen hanglejtések tömege lopakodott be a nyelv bástyái közé, itt-ott azzal a veszéllyel fenyegetve, hogyha nem vigyázunk, a nyelv elveszti eredeti ízét és méltóságát. A kitűnő nyelvvédő könyvek és a rádió népszerű előadásai meglepően nagyarányú érdeklődést és rokonszenvet váltottak ki az elvont dolgok iránt egyébként kevésbé fogékony társadalmi rétegekből is. A mozgalom egyre nagyobb hullámgyűrűket vet s a középiskolai oktatásban is egyre közép-pontibb szerepet kap.

A közönség figyelmének ráirányulása a magyar nyelv ügyére, természetesen senkinek sem okoz akkora örömet, mint az írónak, akinek szerelme és kenyeré, ihletője és nyersanyaga a magyar nyelv. De éppen azért, mert a nyelvvédelem ilyen arányokban halad előre és mert már nem fenyeget az a veszedelem, hogy szalmalángnak bizonyul a lelkesedés, itt az ideje, hogy az ember megkockáztassa egy-két aggályának kifejezését, felhívja a figyelmet egy-két veszedelemre. Mert ilyenek kétségkívül vannak, éppen az író számára.

A közönség körében elterjedt nyelvhelyességi mozgalom félelmes beleszólási lehetőséget ad a laikus kezébe. Írni és beszélni nem mindenki tud, de a „helyes nyelvhasználatot” vagy azt, amit annak hisz, mindenki megtanulhatja, akinek ideje van rá. Ez a tény az íróknak és az előadónak sok kényelmetlenséget okoz. A közönség a népszerű nyelvhelyességi könyvecskéivel a kezében, okosabbnak érzi magát az írónál. Javít és kifogásol, kritizál és közben elveszti önkritikáját. Ismerek egy tanárnőt, aki növendékeit úgy tanítja helyes magyarságra, hogy elővesz egy Jókai-regényt és rámutat nagy mesemondónk magyartalanságaira. A magyartalanságot irtani kell, mondja és ha Jókai követte el, annál rosszabb Jókaira nézve. Az eset tipikus: a nyelvvédelem a nem-íróknak akkora önbizalmat ad, hogy elveszítik az alkotó művészet iránti köteles alázatot. Szabályokra hivatkoznak: és ha az ember valamelyik nagyképű szabály cáfolatául Arany János egy sorát idézi, azt felelik, hogy Arany János is tévedhet. Lehet: de akkor ki az, aki biztosan tudja, hogyan kell mondani?

A laikusnak ez a furcsa ellenőrzése leginkább az idegen szavak körül nyilvánul meg. A sokkal fontosabb mondattani magyartalanságokat kevésbé kifogásolják, mert az több hozzáértést és intenzívebb nyelvérzékelt követelne. Az idegen szavakhoz mindenki hozzá tud szólni. Ez a legtágabb terület a kicsinyes akadémizmus és a dilettáns nyelvújító játékok számára.

Ezért különös örömmel és megnyugvással olvastam Zolnai Béla szegedi egyetemi tanár legújabb tanulmányait. Ez a kiváló képzettségű nyelvész és irodalomtudós tudományos szakismeretének és kitűnő írói készségének jogán fel meri emelni szavát a legnépszerűtlenebb ügy, az idegen szavak védelmében.

Egyik új tanulmányának címe: Szóhangulat és kifejező hangulatváltozás. A cím olyan, mintha a dolog csak szakembereket érdekelné - pedig e száznyolcvan oldalas mű a magyar nyelv esztétikájának teljes összefoglalása. Érint benne minden problémát, amely a nyelv kifejezési eszközei és a művészi hatás közötti viszony vizsgálatánál felmerül. Így ér el az idegen szavak esztétikai jelentőségéhez.

„Az idegenszerűség keresése - mondja - igen fontos tényező a nyelvfejlődésben és az expresszivitásra való ösztönös törekvésben. Elsősorban stilisztikai probléma ez: az író, a

beszélő tudatosan változtat a nyelv megszokott hangkarakterén, hogy színesítse a meglévő akusztikai készletet. Az akusztikai idegenszerűségek végeredményben gazdagítják a nyelvet. Csak egy irodalmi példát idézünk, az Énekek énekének fordítását, amely nyilván néphez szóló szöveg akar lenni és amelynek idegen szépségeit barbár dolog lenne kiírtani... mirhától és tömjéntől illatos... a patikárusnak minden jóillatú porától... és a te beszéded kedves, mint a „pómagránátnak darabja.”

Ezzel a nyelvészeti alapvetéssel csaknem egyidejűleg jelent meg a Minerva tudományos folyóiratban Zolnai Béla két tanulmánya a magyar nyelv mibenlétéről „Szavak sorsa” és „Magyar gondolatformák” címen. A „Szavak sorsa”-ban a magyar szókincs keletkezését vizsgálja. A honfoglalás utáni századokban, mondja, „valóban szentistváni kép tárul elénk: a magyar nyelv széttárja kapuit, fonetizmusát idegenszerű hangzatokkal, új szótagkombinációkkal gazdagítja, mindenfajta jövevényt - szlávot, németet, latint, még egy-egy franciát is - befogad és magyarrá nemesít... Legmagyarabb, legszebb, legköltőibb, leginkább hagyományt lehelő szavai éppen azok, amik idegenből jöttek, míg az ugor szavakat megtartotta pregnáns erő kifejező rétegnek.”

Néhány meglepő példát idéz a szláv szavak asszimilációjára. Ki gondolná, hogy a csárda, a népies magyarságnak ez a romantikus szimbóluma: perzsára visszavezethető szó és csak a tizennyolcadik században terjedt el nálunk, mégpedig szláv közvetítésre. A suba, amit irodalmi szemléletünk szimbólumaként akaszt a magyar paraszt alakjára: arab eredetű keleteurópai vándorszó. A pusztá, melyen uralkodnak a szelek, a viharok, a zivatarok, ez utóbbiakkal és parasztjaival együtt szláv szó: de szláv eredetije nem bír semmi jelentőséggel, míg a magyar pusztá európai fogalommal lett és a magyar táj lelkét szimbolizálja. Közbevetőleg szólva: szerencsések vagyunk, hogy a magyar nép zivataros, himnuszos századaiban még nem működtek nyelvtisztogató társaságok, mert akkor most szegényebbek lennénk a zivatar szóval is, a Délsziget bűvös sípjá, fölkapva a szónak zengő-expresszív lehetőségeit, nem zúgta volna Vörösmarty ihletével: „Hej, ziv, ziv, zivatar vagyok én, fia a zivatarnak.”

Ha a régi magyarok is olyan bizalmatlanul fogadták volna a jövevényiszavakat, mint kortársaink, a magyar nyelv kifejezőképessége olyan szegényes lenne, mint amilyen csodálatosan gazdag napjainkban. A magyar nyelvet, mondja Zolnai, nem kell módfelett féltetni, hiszen természete, agglutinációs volta következtében az idegen szó előbb-utóbb hangzásban is teljesen megmagyarosodik azáltal, hogy magyar ragokat és képzőket vesz fel és magyar szavakkal együtt alkot összetett szavakat. „Inkább bízzunk a nyelv átalakító, magyarrá formáló képességében, mint az erőszakos szógyártásban. Nyelvünk fölénye - mondja - életreleveníítő képessége az ilyen asszimilációkban mutatkozik legjobban: milyen szürke szó a német Vorteil és milyen gazdag, sokszínű a fortély!” „A háború utáni neo-purizmus német mintára borúlátóval akarja helyettesíteni a pesszimistát, derűlátóval az optimistát. Ez az összetétel a lelkiélet szavát visszasüllyeszti a konkrét érzékelések nivójára és nem válik hasznára sem a derűnek, sem a látónak, mert új jelentésekkel terheli őket. Különben is a derűlátó, az esernyős városi ember szemléletét tükrözi, mert az optimista gazda többnyire borút remél...”

„Ne mondj le semmiről. Minden lemondás egy kis halál.” Ezt tanultuk Babits Mihálytól. Kerüljük a felesleges idegen szavakat, beszéljünk magyarul: de azért ne mondjunk le semmiről. Ne mondjunk le azokról a finomabb jelentésárnyalatokról, amelyeket csak idegen szóval tudunk kifejezni, ne mondjunk le arról a stilisztikai hatásról, amelyet nemescsengésű, régi idegen szavak váltanak ki, ne bántsuk a poétát, tiszteljük melankóliáját, hadd keresse fel a Múzsát, amikor az extázis nagy perce ráköszönt... és főképp, ó nyájas olvasó, ne akarj okosabb lenni az írónál, amikor az író szíve-véréről, szavakról beszél.

1939

HELÈNE ÉS A HALHATATLANSÁG

Mikor Pierre de Ronsard, a régi francia költő megöregedett, beleszeretett a szép és fiatal Helène du Surgères-be. Helène az anyakirálynő, Medici Katalin legerkölcösebb és legtudósabb udvarhölgye volt; az udvar Minervájának nevezték. Medici Katalin maga szólította fel Ronsard-t, hogy verseket írjon Helène tiszteletére.

A költő eleinte csak *par élection* ünnepelte Helènet, őt választotta ki annyi sok közül. Dícsérte erényét, révedező és melankolikus természetét, vonzódását a magányos élethez. Otthonában, Croixvalban fenyőfát ültetett Helène tiszteletére s egy tiszta forrást nevezett el róla. De lassankint mind komolyabban vette a játékot és végül is viharvert szívében kivirágzott a szerelem.

Helène távoli és hideg maradt; hogy észretérítse az ötvenéves udvarlót, úgy tett, mint akit csak a szellem örömei érdekelnek. Ekkor írta meg Ronsard legszebb költeményét, a verset, amelyet Franciaországban mindenki kívülről tud és megindultan mondogat magában, mint mi a *Szeptember végén*-t:

*Ha már öreg lesz Ön s este, gyertyája égvén,
Tűz mellett ül, sodorva meg bontva a fonalt,
Dúdolva verseim, mélázón mondja majd:
Ronsard dícsért így egykor, mikor még szép valék én.*

*S ha hallja ezt cselédje, kit már a munka végén
El-elnyom a buzgóság s főt bóbiskolva hajt,
Nevemre fölnezel s Önre áldást sóhajt,
Aki nek munkálkodtam örökös dicsőségén.*

A gondolkodó és büszke Helène előtt megcsillogtatja lényének legfőbb értékét, a legnagyobbat, amit adni tud: a költői halhatatlanságot. Mi ehhez képest az, hogy ő már ötven éves és Helène fiatal? A női szépség elmúlik, az életkedv is elmúlik, de él a vers, a tiszta forma, és dacol a tovatűnő idővel.

Az irodalomtörténet passzív szereplői közt - tehát nem a költők, hanem azok közt, akikhez költöttek - nagyon sok a Helène; az egész irodalomtörténet Helènek sorozata. Laura nem hallgatta meg Petrarcát, Losonczy Anna kétszer is kikosarazta Balassa Bálintot, Mednyánszky Berta Petőfi Sándort; még Goethét is kikosarazták, még hozzá az a lány, akihez talán a legszebb költeményét írta, a *Trilogie der Leidenschaft*ot. Igaz, hogy Goethe már hetven éves volt, amikor megszerette az egészen fiatal Ulrike von Levezow-t. Goethe ura és barátja: Károly Ágost, a weimari nagyherceg hiába öltötte magára díszruháját, a szülők a lány óhajára a házassági ajánlatot visszautasították.

Helène de Surgères nő volt és a nők nem érzéketlenek az ajándékok iránt. A figyelmesség és gavallérosság, azt mondják, csodákat tett már hidegszívű szépeknél. Vajjon ha Helène valami hirtelen vízióban meglátja az utókort, amely Ronsard jóvoltából szépségét emlegeti, amíg csak franciák lesznek a földön, továbbra is hideg és büszke marad? Nem lágyítja meg ez a mindennél csodálatosabb ajándék?

Úgy képzelem, meglágyítja. Helène, az udvar Minervája, bizonyára nem tartozott azok közé a gyakorlatiasan gondolkozó nők közé, akik egy autót vagy bundát többre becsülnék a költői hírnév és halhatatlanság minden fájánál. Ha Ronsard egy mai rajongója az időgépen visszaszáll Medici Katalin udvarába, felkeresi Helènet és bemutatja neki, mennyi könyvben szerepel

azóta neve, mennyi nyelven szavalják a róla írt költeményt - még magyarul is, messze-messze, a világ végén! - remélem, Helène nem tud ellenállni.

De az is lehet, hogy Helène de Surgères így gondolkozott:

- Ronsard örök hírnevem azzal alapítja meg, hogy kegyetlenségemet énekli. Különben is, a versek már készen vannak - maradjunk tehát a kegyetlenség mellett.

Ebben az esetben Ronsard volt a hibás. Azt kellett volna mondania:

- Kedves Helène, ha meghallgat, olyan verseket írok Önről, hogy szolgálói, szolgálóinak unokái és azoknak egészen késői dédükéi is áldani fogják nevét, amiért engem ezekre a versekre ihletett, - de ha nem hallgat meg, nem írok Önről egy árva sort sem. Vagy úgy teszek, mint angol kollégám: Shakespeare, aki nemsokára meg fog születni és amikor felnő, az enyémhez hasonlóan halhatatlan szonetteket fog írni egy bizonyos Fekete Hölgyhöz, de sosem fogja néven nevezni az illetőt és az utókor megszámlálhatatlan angol, francia, hindu s egyéb Shakespeare-kutatója hasztalan töri a fejét, hogy ki is lehetett az a nő, aki Shakespearet nem hallgatta meg.

Ulrike von Levezow kilencven éves korában halt meg. Nem ment sohasem férjhez. Furcsa módon örökre hű maradt a meg nem hallgatott költőhöz. Hogy Helène de Surgères-rel mi történt, miután elhagyta az udvart, nem tudom. De úgy képzelem, öregkorában, „este, gyertyája égvén”, sokszor fülébe csengtek költőjének szavai:

Én föld alatt leszek már s merő árny, csonttalan,

Mirtusok árnya közt nyujtózom gondtalan,

Ön meg anyóka lesz, tűzhelynél görnyedő,

S majd bánja már szerelmem s lenéző gőgje olvad, -

Óh, higgyen hát nekem, tán késő lesz már holnap,

Éljen, tépje a rózsát, ma még van rá idő!

(Tóth Árpád fordítása)

1939

KESERŰ POHÁR

Ezekben a szörnyű órákban, amikor a nemzetek megméretnek és senki sem tudja, melyik fog könnyűnek találtatni, álmatlan éjszakákon keressük a Súlyt, amely lefelé nyomhatja, népünk javára, a mérleg serpenyőjét; keressük a fegyverek erejében, kincseink hatalmában, földünk fekvésének sorsszerűségében és akinek a szó és a gondolat a mestersége, keresi a szavak és gondolatok arzenáljában.

Az irodalom a lélek válasza a sorsra. A magyar irodalmon végighúzódik gerinc gyanánt, férfias felelet gyanánt egy királyi gondolat. Nem is gondolat, kevesebb vagy több annál: a gondolkodásnak, a világ tudatosításának egy alapformája, egy lelki kiállás a dolgokkal szemben, ami speciálisan magyar. Ez adott erőt régi nagy nemzedékeknek a maihoz hasonlóan súlyos, a nemzet létét mérlegelő éjszakákon. Úgy nevezhetném: az „és mégis” világnézete.

A magyar nemzeti eszme, minden emberit magábaölelő teljességében, a mult század elején tudatosodott, a nagy romantikusok, *Széchenyi*, *Kölcsey* és *Vörösmarty* műveiben. Ők is egy rettentő végzetérzés súlya alatt tűnődtek magyar voltukon, borzongva szemlélték a „sírt, hol nemzet sülyed el”, a máskeblű népet, mely majd a négy folyam partjára áll; a magyarság legsötétebb jóslatait ők hallatták, az örület felé görnyedve a felelősség súlya alatt.

Egy ilyen pillanatban írhatta Vörösmarty *Keserű Pohár*-ját, amelyet mindmáig énekelünk: „gondold meg és ígyál...” A pohár csakugyan keserű; ennél tragikusabb bordal nincs a világirodalomban. A költő arról beszél, akit minden eszménye elhagyott: csalódnia kellett nőben, barátban, társadalomban. Nincs más vigasztalása, mint a boradta feledés, a mámoros feloldódás abban a tudatban, hogy egyszer úgyis mindennek vége lesz. De íme az utolsó versszakban egyszerre megfordul a vers, tragikus ihlete férfias bizakodásba megy át:

*Gondolj merészet és nagyot
És tedd rá éltedet:
Nincs veszve bármi sors alatt,
Ki el nem csüggedett.*

Az irodalomtörténetíró hajlandó ezt a váratlan fordulatot bizonyos külső adottságokkal megmagyarázni: a vers bordal, nem végződhet egészen komor hangokon, a műfaj szabályai nem engedik; Vörösmarty e verset a biedermeier-kor békésen beletörődő, a tragikus megoldásoktól irtózó levegőjében írta, nem is fejezhette be másképpen. Nem lehet ebből következtetni Vörösmarty gondolkodásformájára.

De mit mondjunk, ha ugyanezt a struktúrát találjuk Vörösmartynak két legkomolyabb, legmélyebből szakadt versében is? A *Gondolatok a könyvtárban* Vörösmarty filozófiai szempontból legtudatosabb, legkidolgozottabb költeménye, világszemléletének summája: a *Vén cigány* pedig az elborult Vörösmarty látnoki, megszállott, már szinte emberi méreteken túli halálos feljajdulása. Ezeket a verseket nem köti semmiféle műfajszabály, semmi közülük a jámbor biedermeier szellemhez - itt végleges, legtisztább formában maga Vörösmarty beszél. Mindkét költemény a reménytelenség ódája: a *Gondolatok a könyvtárban* a gondolat nyugodt, világos nyelvén, a *Vén cigány* vad víziókban, a rémület paroxysmusában mondja el a költő kétségbeesését: „Irtózatossá hazugság mindenütt!” „Az Isten képét szíjjal ostorozzák!” „Odalett az emberek vetése!” S mindkét vers végén megint megfordul a hangulat, a kétségek és zengő zivatarok után derűs hangok szimfóniájában úszik a gondolat és a látomás boldogabb partok felé, ahol „kihallhatók az angyalok zenéjét”, Noé bárkája egy új világot hordozva tűnik fel a vizeken.

De Vörösmarty csak *egy* költő; amit mond, talán csak őrá magára vonatkozik; talán elhamarkodott volna ebből a magyarság gondolatformájára következtetni. Menjünk hát vissza a gyökerekig. Nézzük, mit mond Zrinyi, „dicsőségünk, végső daliája nevünknek?” Vegyük elő a Török Áfiumot. Vegyük elő azért is, mert kevés ilyen aktuális könyvet találunk. A költő-hadvezér nehezen görgő, de annál szuggesztívebb mondatokban tárja fel a magyarság rettentő helyzetét a fenyegető sárkány torkában, a török halálveszedelemben. Megmenekülésére nincsen remény; sorra veszi a külföldi hatalmakat és bebizonyítja, hogy a magyarság azoktól semmi jót nem várhat, „akinek nem bornya, nem nyalja”. Azután keserű önszemlélettel fordul a nemzet felé: a régi erő kiveszett, csak „innya”, restség és tudatlanság mindenfelé. És ekkor így kiált fel:

„Oh egek! Oh Isten! Mért hoztál ki minket Scitiából, holott ottan avagy nem bomlottunk volna meg ennyire... avagy ha bomlottunk volna is, nem látott volna ennyi világ minket magunk rosszasága miatt veszni. De ha nincs haszon a panaszolkodásban és a haszontalan való foházkodásban, nyúljanak az remediumokhoz, ha vagyon; s vagyon is penig, ha akarunk! Mert noha a mi magunk népét, amint mostan vagyon, jól leábrázoltam... mindazonáltal ha kérde: kit kívánok s micsoda nemzetet akarok oltalomra, azt mondom: *a magyart kívánom*. Miért? *azért, mert ez a legalkalmasabb, legerősebb, leggyorsabb és, ha akarja, legvitézesebb nemzetség*. Kétszáz esztendeje leszen immár, hogy a magyar törzsekkel harcol,... de mégis Isten nem hagyott mindnyájunkat elveszni... Azért magyart kívánok oltalomra, nem indust, nem garamantát, sem olaszt, sem németet, sem spanyort.”

És harmadikul kérdezzük meg *Madách* Imrét, a magyar gondolatvilág legfőbb megfogalmazóját, akit mindegyre idézni szoktunk problémátikus helyzetekben. *Madách* is ugyanazt mondja, amit Zrinyi és Vörösmarty, nem annyira idézhető szentencia alakjában, mint inkább nagy művének struktúrája által, ugyanazzal a váratlan átfordulással, mint Zrinyi és Vörösmarty. A költők legfontosabb mondanivalói nem azok, amiket elmondanak, hanem ami alkotásuk belső formájában fejeződik ki.

Az ember tragédiájának optimista befejezésén sokat tündöttek az irodalomtudósok. A rettentő látások után, amelyek Ádámot gyötörték, felfedve előtte az emberiség reménytelen jövőjét egészen az eszkimó-szín iszonyatáig, logikusan minden inkább következik, mint a „küzdj és bízva bízzál”. Hogy ezt az ellentmondást megmagyarázzák, egyesek azt mondták, hogy a történelmi színek csak ördögi káprázatok; más szerint az eszkimó-szín nem fejezi ki *Madách* véleményét; ismét más szerint *Az ember tragédiája* misztérium-dráma, ezért áll a végén, kissé szervetlenül, a műfajhoz hozzátartozó mennyei vigasztalás. A magyarázók tehát, hogy megszabaduljanak az ellentmondástól, zárójelbe akarják tenni vagy a történelmi színeket vagy az eszkimó-jelenetet vagy a befejező szavakat; ami annyit jelentene, hogy *Madách* nem gondolta nagy művének minden egyes részét egyformán komolyan. Ezt pedig éppen *Madáchról*, legabszolútabb szellemünkéről nem lehet feltételezni. E magyarázók tekinteten kívül hagyják a költemény belső formáját. Ezt talán nem is lehet a költeményből magából megérteni; de ha együtt látjuk a magyar irodalom egészével, ha felismerjük belső formájában ugyanazt a törvényt, amely Zrinyit és Vörösmartyt vezette, a titok megvilágosodik.

És itt, a *Tragédiában* fejeződik ki végérvényesen az, amire gondolunk. A Tragédia három főszereplője közül ketten vereséget szenvednek: Ádám öngyilkos akar lenni, Lucifer pedig görnyedezve, átkot kiált, mikor az Úr megjelenik. Csak Éva az, aki diadalmasan mosolyog: a történelem szörnyű víziói őt nem rendítették meg - talán nem is látta őket, a költő efelől kétségben hagy - csak egyet tud: hogy anya lesz, hogy általa az élet diadalmaskodik az elmúláson. A gondolat csődöt mondott, Ádám idealista, építő gondolata éppúgy, mint Lucifer materialista, romboló gondolata; de az élet erősebb a gondolatnál. A gondolat logikája szerint, Ádám és Lucifer szerint le kell bukni öngyilkosan az örvénybe, ez az egyetlen észszerű válasz

az emberi sors kérlelhetetlenségére; de Éva szerint, az élet princípiuma szerint csak egy igaz gesztio van:

*Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál?
Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt.*

A német *Vaihinger*, Kant könyveit kommentálva, kidolgozta a német léleknek annyira megfelelő „Philosophie des Als Ob”-ot, a „mintha” filozófiáját: „Tégy úgy, mintha...” A magyar filozófusnak Madách alapján ki kellene építeni az „és mégis” filozófiáját: „Tégy úgy, hogy mégis...” lesz még egyszer ünnep a világon. Tanának igazolására sietne az egész magyar történelem. A magyar, megdöbbentő történetének számtalan halálkanyarjában, hányszor ért már arra a pontra, ahol minden racionálisabb nép behúnyta volna a szemét és lezuhant volna! A három idézett költő közül kettő ilyen halálkanyarban szólalt meg: Zrinyi a török torkában, Madách a szabadságharc utáni letargiában. Zrinyi, ha Nyugaton születik, összeszorított fogakkal, hallgatva esik el: Madách keserű lesz, mint Schopenhauer. De mert itt születtek, magyar szögben lehulló napsugarak alatt, kétségbeesésükből az „és mégis” *reményen túli reménykedése nőtt ki.*

Mert itt nem a ráció számít. *Ráció szerint már rég elpusztultunk volna. Akik Magyarországon logikusan gondolkodtak, mindíg kétségbeestek. Itt a remény a reménytelenségben van.* Abban, hogy a végső órákon, amikor a nemzet sorsán örködő riadtan takarja el szemét, amint az örvény felé közeledünk - hirtelen titkos erőtartalékok nyílnak fel a lélekben. Erőtartalékok, amelyek túl vannak minden ésszel, akarattal elérhető dolog határán; erők, amelyek kegyelem-szerűen jönnek, amikor már mindenről le kell mondanunk. Mint a halálos veszedelemben levőnek egyszerre megszázszorozódik a lélekjelenléte és sohasem sejtett erő száll a karjába, a szemébe, egész élete, elmúlt és eljövendő esztendei mind kapaszkodó kezébe tolulnak - úgy törnek fel olykor a nemzet életében a titkos erők, amelyeket felhalmoztak a századok. Mint mikor a görög hajósnak, a vihar szörnyű tetőfokán, gyilkos hullámok fölött, megjelent az árbóc ormán fényben a Fehér Istennő Leukothea.

Ki tudja, mi rejlik a költő öntudatlan műhelyében, ki tudja, micsoda titkos sugallatokat ad neki a közösség, amelynek szócsöve? A nagy magyar költők talán ösztönösen azért engedték művükbe a kétségbeesés látomásait, hogy „a lét és nemlét határán”, a kétségbeesésen is túl megtalálják *ezt az irracionális vigasztalást, reményentúli reményt, az „és mégis” mágiáját.* És talán ezzel a varázslattal, az utolsó pillanat megidézésével akarták kifakasztani a nemzetben alvó kiszámíthatatlan erőforrásokat.

Az erőforrások még nem apadhattak el. Költők, kiáltsatok! A Fehér Istennő még megjelenhet.

1939

HOMO LUDENS

Az emberfajt, mikor el kellett helyezni az élőlények rendszerében, ahol minden egyéb fajtnak már két neve volt, az optimista XVIII. század Homo Sapiensnek nevezte el. Később a tudósokban jogos kétségek merültek fel az ember *sapiens*, bölcs voltára vonatkozóan s egyesek azt indítványozták, nevezzék el az embert arról a tulajdonságáról, amely leginkább megkülönbözteti az állattól, Homo *Fabernek*, eszközökkel dolgozó, fűrő-faragó embernek. *Huizinga*, a nálunk is jól ismert nagy hollandi kultúrtörténész legújabb művében felveti a *Homo Ludens*, a játszó ember fogalmát. Szerinte az ember legjellemzőbb vonása játékos hajlama, minden kulturális tevékenység a játékból sarjad ki.

Tétele első pillanatra talán meglepő, sőt „játékos”, - de a vastag kötetben felhalmozott példák és fejtegetések elgondolkodásra bírják az olvasót. A játék bizonyos szabályokhoz kötött, öncélú tevékenység, amelyet semmiféle gyakorlati, hasznossági elv nem vezérel. Az emberiség ősi korában ilyen játék minden, ami nem közvetlenül az élet fenntartására szükséges - így elsősorban az egész élet középpontjában álló vallási szertartás. *Huizinga* hivatkozik a mi kiváló antik vallástörténészünknek, *Kerényi Károlynak* egy tanulmányára, amelyben őt megelőzően az „ünnepből”, a hétköznapiak rendjéből kiemelkedő, magasabb hangulatból vezeti le az ősi népek vallásosságát, tehát a kultúra kezdetét. Az ősi ember ünnepe játék: álarcot ölt magára és megjátssza, hogy egy isten szállt belé, eltáncolja az ősök és a totem-állatok cselekedeteit - néger, indiánok és más primitív népek mindmáig ilyen ünnepekben és ilyen ünnepekért élnek le életüket, valószínűleg meg az örök dolgokkal való kapcsolatukat. Ez a játék természetesen a játszó szemében éppolyan komoly, mint a gyermekek játékai.

A primitív ember nem tesz még különbséget játék és „komoly dolog” között. A „komoly dolog” fogalma csak később fejlődik ki, a játék negációja gyanánt. Kezdetben vala a játék...

Az archaikus népek legtöbb játéka verseny-jellegű. A kezdetleges társadalom általában antitétikus felépítésű: a törzsön belül két altörzs van és azok állandóan versenyeznek egymással. A nagy *Burckhardt* a görög kultúra jellemző vonásának tartotta az „agonális”, versenyző jelleget - azóta tudjuk, hogy minden ősi kultúra agonális természetű. Nemcsak a vallási szertartások, ünnepi táncok és erőpróbák, hanem sokszor a primitív törzs egész társadalmi és gazdasági élete is. Vannak indián törzsek, amelyeknél az ú. n. *Potlatch* szertartása dívik: az egyik törzs időnkint meglátogatja a másikat, s a vendéglátó törzs kötelességének tartja, hogy minden értéktárgyat, esetleg feleségeit és gyermekeit is odaajándékozza a vendégeknek. De egy idő múlva a vendéglátó törzs visszaadja a látogatást és most a volt vendégeken van a sor: nemcsak viszonzniuk kell a vendégszeretetet, hanem a törzs becsülete azon fordul meg, vajjon felül tudja-e múlni volt vendéglátóit bőkezűségben, pazar ajándékokban.

Két egyiptomi cigány, írja *Huizinga*, egy hírlapi beszámoló nyomán, egyszer összeveszett. Egybehívták tehát az egész törzset és annak jelenétében mindegyik megölte valamennyi birkáját, majd mikor ezzel nem tudta a másikat lefőzni, elégette valamennyi bankjegyét. Az, aki kevesebb áldozatot tudott hozni, nehogy alulmaradjon, eladta hat szamarát, hogy az így szerzett pénz elégetésével fölényben legyen. Mikor hazament a szamarakért, felesége tiltakozni próbált, mire leszúrta az asszonyt. Az *agonális hajlam*, az ember vágya, hogy felülmaradjon ellenfelén a küzdelemben, ennyivel erősebb minden „gazdasági szükségyszerűségénél”.

A jog, az igazságszolgáltatás gyakorlata is agonális, játékgyökerű. Legősibb formája a versengés, a párbaj, az istenítet.

Az egész lovagi társadalom, lovagi becsület, lovagi élet grandiózus társasjáték, kiemelkedés az anyagi szürkeségből a *Kerényi* módra értelmezett ünnepség szférájába.

Hasonló meglepő példákkal és meglepő ügyességgel bizonyítja, hogy a költészet, a művészet, a zene, a filozófia és a tudomány, sőt még bizonyos fokig a gazdasági élet is az ember ősi játékos magatartásából keletkezett. Azután végigmegy az emberi kultúra korszakain és kimutatja, mekkora szerepet játszott bennük a játékos elem. Különösen a nyugati kultúra fénykorában, a barokkban és a rokokóban erős a játékosság: a ruházkodás, a paróka, a szalon-élet legjellegzetesebb hordozói. Csak egy „komoly” század volt, a XIX. század. Ez tette általánossá az élet „komoly felfogását”: a hasznossági elvet és annak szörnyű gazdasági és társadalmi következményeit.

És ma? Huizinga úgy találja, hogy a látszat szerint a játék-elem ma megint erősödőben van.

De a mai sport, professzionistáival, rekordhajszolásával, túlságosan „komoly dolog”; különben is elvesztette minden kapcsolatát a szertartással, melynek része volt a görög időkben.

1939

KARJEL, FINOMORSZÁG, ESTHONNYA

1769-ben egész Európa lázasan figyelt egy eseményt, amely Európától igen messze ment végbe: az égbolton. A csillagászok kiszámították, hogy ez lesz az esztendő, amikor a Vénusz bolygó átmegy a Nap előtt. Expedíciókat szerveztek a földkerekség legtávolabbi pontjaira, ahonnan a nevezetes kozmikus eseményt a legjobban lehetett megfigyelni. Egy ilyen expedícióval indult el James Cook kapitány is az *Endeavour* fedélzetén s útja idővel hatalmas felfedező utazássá bővült, a csendesóceáni szigeteknek és a titokzatos kontinensnek, Ausztráliának tudományos megismerésével gazdagította Európát. Útja az irodalmat is megihlette: a sziget, ahol csillagászati megfigyeléseit végezte, Tahiti, mítosszá növekedett a XVIII. századi írók kezében, könyveikben itt él a *Boldog Bennszülött*, akit még nem rontott meg a civilizáció s akinek életét és véleményeit annyiszor idézi a preromantikus kor Európa-fáradt költője és gondolkozója.

Különös véletlen folytán a Vénusz átmenetele a magyar szellemi életben is a boldog ősvilág képzetét idézte fel és a magyar irodalmat egy külön magyar Tahitivel ajándékozta meg. E példa azt bizonyítja, hogy valóban a csillagok irányítják az emberek útját - igaz, hogy ez az egyetlen példa rá az egész irodalomtörténetben.

Történt ugyanis, hogy VII. Keresztély, Dánia és Norvégia királya is expedíciót küldött a Vénusz átmenetelének megfigyelésére, országainak legészakibb pontjára, a norvégiai Vardöhusba. Az expedíció vezetésére Hell Miksát, a magyar származású bécsi jezsuita atyát kérte fel, ez pedig magával vitte magyar rendtartását, *Sajnovics* Jánost. 1769 június 3-án meg is figyelték a Vénusz átmenetelét, de útjuk más, váratlan eredménnyel is járt. Ahogy a tudós kolozsvári professzor, *Halász* Ignác, kedves multszázadi stílusban írja, „egy ezredek óta ismert csillagot mentek felfedezni és egy még nem ismert csillagot fedeztek föl a magyar nyelvtudomány egén: a magyar és a lapp nyelv rokonságát”.

Hell amikor útra készült, már elhatározta magában, hogy utánajár a magyar és a finn és lapp nyelvek rokonságának, amelyet *Comenius* Amos János, a nagy pedagógus és utána sok más tudós emlegetett már a XVII. században is, de Magyarországon nem vettek róla tudomást. A magyar nyelvtudomány első művelői a magyar nyelvet csak a héberrel hasonlították egybe, minthogy azt tekintették a világ legrégebbi nyelvének, hiszen Ádám és Éva is héberül beszélt - találtak is sok nagyszerű egyezést. *Hell maga a csillagokkal lévén elfoglalva, Sajnovicsot bírta rá, hogy a kérdést tanulmányozza.* Sajnovics már útközben is nagy lelkesedéssel dolgozott és az egyetlen akkori lapp szótárból 150 szót írt ki, amely magyar szavakkal egyezett. Élménye mégis megrázó lehetett, amikor odafent Finmarkenban eleven lappokkal találkozott, akiknek ajkáról alig elváltozott magyar szavakat lesett le. A megrendültséget kimért tudományos latinságán is keresztülhalljuk: „ut, dum ipsos sermocinantes audirem, in patria, inter Ungaros me versari crederem, úgyhogy, amikor beszélni hallottam őket, azt hihettem, hogy hazámban, magyarok között vagyok.”

Sajnovics felfedezését külföldön nagy érdeklődéssel fogadták, de idehaza jóformán semmi tudományos visszhangja nem volt, a nyelvészek még vagy ötven évig tudomást sem vettek a magyar-finn nyelvrokonságról. De az irodalom, amely Magyarországon minden dolog bölcsője s itt a költők hazájában mindig félszázaddal előtte jár tudománynak és politikának, most is azonnal felfigyelt. A *Bessenyei* György köréhez tartozó, franciás műveltségű előkelő költők rögtön tiltakoztak a halszagú atyafiság ellen. - „Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket” - int *Barcsai* Ábrahám, a testőr és *Orczy* Lőrinc, a különös öreg generális, nem késlekedik az iróniával.

*Te pedig csillagász, bár akárki lehetsz,
Kedves rokonidhoz tüstént visszamehetsz,
Vélek száraz halból készült málét ehetsz,
Mert lám ítéletet nyelvünkről nem tehetsz.*

De míg ezek visszautasítják a finn-lapp-magyar rokonság gondolatát, a magyar népiség irodalmi képviselőjének, Dugonics András szegedi piaristának, a „nemzeti lélek tüzes ébresztőjének” képzeletét az ujság azonnal megragadja és híres regényének megírására ihleti. Ez a mű, „*Etelka, egy igen ritka magyar kisasszony Világosvárott Árpád és Zoltán fejedelmink idejében*”, az első magyar könyvsiker: az 1788-as első kiadást 1791-ben nyomon követi a második, ami akkor csodaszámba ment és lelkesedéssel fogadták a folytatásokat is: a *Jolánka* című regényt s az *Etelka Karjelben* című színdarabot. Hogy a magyar közönségnek mennyire kedvesek lehettek ezek a könyvek, legjobban az mutatja, hogy a két női név, amelyet Dugonics teremtett, *Etelka és Jolán, mindmáig használatban van*. Az északi rokonság megbukott az egykorú tudományban és a finnyás elitirodalomban, de meghódította a magyar közönség szívét. S az utókor ezúttal a naivaknak, hiszékenyeknek és örülni tudóknak adott igazat.

Az irodalomtörténeti kritika nem sok jót mond az *Etelká-ról*. A könyv Árpád idejében játszódik, de a XVII. és XVIII. század parókás hangulatát vetíti vissza a magyar őskorba, mert mintaképei, amint újabban Baróti Dezső, a fiatal szegedi tudós az eddiginél nagyobb apparátussal kimutatta, a barokk-kor külföldi regényei. Árpád gyenge, tehetetlen, szerelmeinek élő kényúr az abszolutizmus korából, tanácsosai, az idegen Róka, orránál fogva vezeti. Az ősmagyar hölgyek, sőt urak is, egyre-másra elájulnak, egyízben egyszerre négyen is hevernek aléltan: Etelka, atyja, Gyula vezér, szerelmese, Etele herceg és azonkívül a hűséges dajka is. Igaz, hogy Etelka, amikor ájulásából magához tér, ugyancsak huszárosan szokott káromkodni, mert Dugonics a tiszaparti halászok nyelvéből vett közmondásokkal ízesíti stílusát. „Ő bűdös vaj, te kukacos szalonna, egybeillőtök” mondja.

Ez a könyv sikerét bizonyára nem kis részben a Sajnovics felfedezése által életrehívott ábrándnak köszönheti. Etele ugyanis, a regény hőse, északi rokon, vagyis inkább északi magyar, mert Dugonics elfogadja Sajnovics elméletét, hogy *az északi rokonnépek valamikor mind magyarok voltak*. Etele rangrejtve jár Magyarországon: ő a *karjeli* fejedelem fia.

Hell Miksa szerint Karélia a magyarok őshazája. Neve, amelyet Karjalának és Kirjalának is mondanak, a magyar Kar-jel szóból származik: hiszen a tartomány címerében is két kar van, az egyik nyilat, a másik kardot tart, jeléül az ősmagyarok vitézségének Sajnovics verse is szedte:

*Melly vitéz szív lakott hajdan eleinkben,
Mutattya fegyveres „kar-jel” címerekben.*

Dugonics szerint a scythae regii, az ókori írók által említett királyi szittyák laktak itt s a „királyi” szóból származik a Kirjala neve.

A folytatásokban Dugonics képzelete még tovább megy az északi boldog és vitéz magyar őskor rajzában. Az *Etelka Karjelben*, egy finn szigeten játszódik le. Megtudjuk, hogy a lappok igazi neve *lápok*, a finneké *finomok*, a Balti-tenger jó magyarul, sőt szegediesen *Balta tengör*, Bothnia *Botország* volt, Ingermanland orosz tartomány *Hopvár*, Holmia pedig *Holmi*. A lápok fejedelmét abban az időben *Széplakinak* hívták. Szentpétervár helyén, amely akkoriban Karéliához tartozott, nagy város állt, neve *Nagyhabi*. És mindenütt az egész északon, mindenütt magyarok laktak, boldog, becsületes, vitéz magyarok, olyan romlatlan fiai a természetnek, mint amilyenekkel a XVIII. század képzelete Tahitit népesítette be.

Dugonics nem egyetlen ábrándozója az északi őshazának. *Perecsenyi Nagy* László époszának hőse, Szalkadár, *esthonnyai* (vagyis észtországi) fejedelem az V. században hősiesen harcol

ruszusokkal, gothusokkal; Grönlandba megy, majd Columbust messze megelőzve felfedezi Amerikát, ott az amazonokkal barátkozik, de az öreg amazonok féltékenyek a fiatalokra, behívják a peruiakat, azok legyőzik és megölik Szakadárt: maradékai alapítják meg a japán birodalmat.

Azelőtt mindig mulattam, ha Dugonics András könyveit olvastam vagy írtam róluk, ma is, de mulatságomba most meghatottság vegyül. Most kezdem megérteni, mit jelenthetett a magyarság számára akkor a felfedezés, hogy nincsen egészen egyedül, társtalan ősnép gyanánt ezen a világon, hogy vannak, ha messze északon is, de hozzá hasonló nyelvet beszélő népek, most értem, miért szépek, még esetlen naivitásukban is, a régi szegedi pap ábrándjai. Most egyszerre nagyon valóságosak valahogy ezek az ábrándok, nagyon közel vannak a távoli rokonok, belül és közel - mint ahogy a karunkat csak akkor vesszük észre, ha fáj.

1939

A VARÁZSLÓ ELTÖRI PÁLCÁJÁT

Mindmáig él a köztudatban az a romantikus hagyomány, hogy Shakespeare életét titok és homály fűdi. Pedig az irodalomtörténet Shakespeare életét ma már jobban ismeri, mint bármely kortársáét. Igaz, hogy minél jobban ismerjük, annál titokzatosabb. A külső homály eloszlásával a belső titok egyre nő. A nagy alkotó emberi alakja mindig is titok és csoda marad - azért oly vonzó és nyugtalanító.

Vajjon a Shakespeare-sonettek *Dark Lady*-je, sötéthajú hölgye csakugyan megcsalta a költőt a sonettekben szereplő, rajongva szeretett előkelő baráttal? Ki tudja? A versek abban az időben még nem voltak vallomások, mint később. És talán nem is kell élményt keresnünk, hogy megmagyarázzuk a nagy keserűséget, amely Shakespeare tragédiáiból halhatatlanul árad felénk. Talán nem csalódások tették ily sötéten látóvá, hanem csak az, hogy lelke tragédiaírónak való lélek volt. Nem ez a legtitokzatosabb Shakespeare történetében.

A legtitokzatosabb Shakespeare öregkora. 1611-ben Shakespeare nemcsak nagy drámaíró, hanem gazdag ember is. Két színház társtulajdonosa, sok félretett pénz, egész kis vagyon ura. Ekkor megírja utolsó színdarabját, az óceánokon túl, meseszigeten játszódó *Vihart*. A *Vihar* hőse Prospero, a száműzött milánói herceg, aki varázshatalmával a föld vad szörnyeinek és a levegő könnyed tündéreinek parancsol. A végzet úgy rendeli, hogy Prospero szigetére kerül a trónbitorló, aki miatt el kellett hagynia hazáját. Prospero megbocsát neki és visszatér Milánóba, miután elbúcsúzott csodaszigetétől. Elbúcsúzik varázshatalmától is, eltöri a pálcát, amellyel a lég szellemeinek s a tündéreknek parancsolt:

*mind e durva bűbajt
Megtagadom ma: még utolszor égi
Zenét ígézek (égi zene, zengj!)
E nyomorultak szellemére, célom
Elérni: s aztán pálcám eltöröm,
Több ölre ásom föld alá s a tenger
Mérőlánc által eddig el nem ért
Mélyébe hányom könyvem.*

(Babits Mihály fordítása)

A tudósok úgy gondolják, hogy ezekben a szavakban Shakespeare, a szavak nagy varázslója, búcsúzik el a csodaszigetétől, tündérpalotájától: a színházról, ahol egyformán ura volt a föld szörnyeinek, a féktelen indulatoknak és a lég szellemeinek, az illanó, édes-merengő hangulatoknak, amelyekkel hol legmélyebb gyökeréig megrázta, hol a legtávolabbi vágyak felé indította vitorlázni a hallgatók szívét. Prospero elbúcsúzik varázshatalmától és visszatér szülőhelyére. Shakespeare is ezt tette. Visszatért Stratford-on-Avon-be, ahonnan egykor, - ha igaz - igen kellemetlen körülmények közt, mint vadorzónak, a büntetés elől kellett megszöknie.

Most visszatér, mint tekintélyes ember, akire szülővárosa büszkén mutat. Földbirtokot vásárol, valami olyasmi lesz, amit a mai angolok gentleman-farmernek neveznek: úriember, aki a gazdálkodás örömeinek él. Részt vesz a városka ügyeinek intézésében, barátságos, jó szomszéd, vendégszerető házigazda kis vidéki körében - és az irodalommal, a színházzal nem törődik többé. Műveinek sorsa sem érdekelte: a híres Folio-kiadást halála után állították össze barátai, naggyobbára a színházi sугópéldányok alapján.

Ez a legrejtélyesebb Shakespeare körül, ez a visszavonulás, ez a megmagyarázhatatlan befejezés. Hogyan lehet, hogy egy költő - s még hozzá egy Shakespeare! - ennyire el tudjon

szakadni attól, ami életének nagyszerű értelme volt? Hát a költészet nem ellenállhatatlan kényszer a választott számára? Egyszerűen abba lehet hagyni, mint valami jövedelmező üzletágot, ha már eleget kerestünk? Mi itt a magyarázat?

A legegyszerűbb magyarázat az, hogy Shakespeareben is élt az angol ember oly erős vágya a falu, a természet után, ő is arra vágyott, hogy szülővároskájában, köztisztelettől övezve, az egyszerű élet nyugalmanak és örömeinek éljen. Nem is kell ehhez angolnak lenni. Ez volt Arany János legfőbb álma is: „Csöndes fészket zöld lomb árnyán... S hogy megint ültessek, oltsak.” Talán Shakespeare lelkében is ott rejtőzött mindig a józan és takarékos polgár, s drámáiban végigjárva valamennyi emberi szenvedélyt, végül is ott kötött ki, ahol Voltaire Candide-ja: műveljük meg kertjeinket.

Taine híres Angol Irodalomtörténetében egy másik gondolatot vet fel: „Szeretem azt képzelni”, mondja, „hogy ő is, mint Goethe, éppen viharzó képzelete segítségével szabadult meg a viharzó képzelet veszedelmeitől; hogy a belső tűz azért nem okozott robbanást életében, mert kivezető utat talált a költészetben; hogy a színház megmentette életét, mert Shakespeare, miután alakjaiban végigélte az emberi élet valamennyi bolondságát és nyomorúságát, végül is letelepedhetett az emberek között, nyugodt és melankólikus mosollyal, üdülésképpen képzeletének légi muzsikáját figyelve.” A költő, gondolja Taine, költészete révén megszabadult szenvedélyeitől, belsejének tragikus feszültségeitől - és azért vonult vissza Stratfordba, mert lelke későn és drágán szerzett derűjének ez a csendes környezet és életforma felelt meg.

És még egy harmadik magyarázat is lehetséges. Ez a magyarázat annál valószínűbb, mert maga Shakespeare mondja Prospero ajkán keresztül. *Shakespeare megöregedett*; s ő is elmondhatta, mint Prospero:

Milánóba

Vonulok, ott már minden harmadik

Gondolatom sírom lesz.

1940

DON JUAN TITKA

Mindnyájunk közös ismerőse, Don Juan, nevét egy XVII. századi spanyol színdarabban nyerte el. Don Juan Tenorio saját nevén a régebben Tirso de Molinának tulajdonított *A sevillai csábító a v a g y a kövendég* című színdarabban jelenik meg először, hogy azután évszázadokon keresztül ezen a néven szerepeljen a színpadon és a köztudatban.

Nemrég elolvastam a régi spanyol darabot és meglepő felfedezésre jutottam, amelyről nem találok említést a Don Juan mondájával foglalkozó tanulmányokban. Legnagyobb megdöbbenésemre ugyanis azt vettem észre, hogy Don Juan egyetlen egy áldozatát sem „csábítja el” a szó mai értelmében, vagyis: egyet sem szédít meg férfiúi ígézetével, hogy a szerencsétlen leány fejét veszítve, letérjen az erény útjáról, mint a Faustbeli Gretchen és rengeteg irodalmi utódja. Amikor a színdarab elkezdődik, koromsötét van. Don Juan búcsúzik egy hölgytől, aki ekkor veszi észre, hogy a sötétben mást fogadott, mint akit várt és kétségbeesik, hogy Don Juan volt a vendége. Don Juan tehát nem férfiúi szépsége, hanem a sötétség segítségével diadalmaskodott. Ugyanezt a trükköt még egyszer megismétli a dráma folyamán. Majd házassági ígérettel meghódít egy naiv parasztlányt; egy másik parasztlányt pedig úgy szerez meg, hogy főúri fellépésével megfélemlíti a vőlegényt a lakodalom napján; a fiú lemond menyasszonyáról, hogy az a főúrhoz mehessen feleségül. Házasságot ígér Donna Annának is. A darabban szereplő nők *nem* Don Juannak nem tudnak ellenállni, hanem a nagy partinak - hiszen Don Juan az ország egyik első arisztokratájának fia. Amit akkor csábításnak neveztek, ma inkább a házasságszédelés fejezetébe tartozik.

Az ősi Don Juan áldozatai nem annyira szerelmükben csalódtak, mint inkább reményeikben: nem lett belőlük egy előkelő spanyol úr felesége. A drámaíró és kora nem is abban látta Don Juan bűnét, hogy összetörte a női szíveket, hanem abban, hogy cinikus módon semmibe vette ígéreteit, megszegte esküjét, kigúnyolta a házasság szentségét, nem tisztelte még a halottat sem, akit maga ölt meg és lakomára hívta áldozata köszobrát - tettekben dacolt a vallás szent törvényeivel, istentagadó volt. A darab végén ezért sújtja az égi harag a kárhozat helyére. Amikor a köszobor kezét fog vele, Don Juant tűz járja át és összerogy.

A nők megtört szívére nem igen esik szó. A XVII. század spanyoljai még abban a középkori, lovagi konvenciókban éltek, hogy csak a nő tetszik a férfinak, a férfi nem tetszik a nőnek, a nő csak elfogadja, vagy a legjobb esetben viszonzozza a férfi szerelmét. És, úgylátszik, csak akkor viszonzozza, ha ennek gyakorlati értelmét látja.

E felfogás átalakulásával párhuzamosan alakul át azután Don Juan története is a későbbi feldolgozásokban. Molière Don Juanja még mindig cinikus házasságszédelő - *le plus grand épouseur*, ahogy szolgálja: Sganarelle, nevezi - de itt már nagyobb szerepet játszik az elhagyott nő fájdalma: Don Juan első felesége, Elvire, kit a lovag kolostorból szöktetett meg, a darab legmegindítóbb jelenetében visszatér és bűnbánatra inti Don Juant, akit még mindig szeret.

De Don Juan a mi értelmünkben vett Don Juanná csak Lord Byron verses regényében válik. Most már a XIX. század elején vagyunk, a romantikus érzelmi élet fénykorában. A szerelem most már nem a test vad szenvedélye, és nem is a házasság szelíd előjátéka, hanem nagy érzés, amely csodálatos gazdagságával elönti a lélek minden rejtekét. Byron Don Juanjának az a sorsa, hogy szerelmet ébreszt minden nőben, akivel találkozik - ezek a szerelmek mentik meg életét veszedelmes kalandjaiban; amikor rabszolgaságba esik, a keleti királyasszony olvad fel iránta.

Innen már csak egy lépés a modern, a fordított Don Juanhoz, Bernhard Shaw John Tanner-jéhez (Don Juan Tenorio angol neve ez) az *Ember és Felsőbbrendű Ember*-ben. Shaw itt azt bizonyítja, hogy teljesen megfordítva igaz, mint ahogy a régi költők írták: mindig a nő a kezdeményező, a nő a csábító, szegény Don Juan hiába menekül előre Spanyolország sivatagaiba és az alvilágba, a nő mindenütt utóléri s végül feleségül megy hozzá.

Még egy megdöbbentő felfedezést tettem a régi spanyol darab olvasása közben. A hajótörött Don Juant a tenger partra veti. Amikor ájulásából magához tér, éppen egy halászlány ápolgatja. Don Juan kinyitja a szemét - és úgy, csuromvizesen, azonnal beleszeret a halászlányba és mindjárt szerelmet is vall neki. Azt hiszem, mindmáig ez a Don Juanok legfőbb titka. A legnagyobb gyakorló Don Juannak, Casanovának emlékiratai is erre tanítanak.

Hogy valaki Don Juan legyen, annak legfőbb feltétele nem az, hogy ő tessék minden nőnek, hanem az, hogy neki tessék minden nő.

Aki válogatós, nem lehet Don Juan. És hogy mindegyikbe rögtön, halálosan, feltétlenül szerelmes tudjon lenni, mintha ez volna az első nő, aki szívét megindítja. A múltja, a régi nők el kell hogy tűnjenek, - Don Juannak nincs emlékezete - a jövőre nem szabad gondolnia, - Don Juannak nincs fantáziája, - egész élete koncentrálódik a jelenvaló pillanatra, a kalandba.

Mert jól hazudni csak az tud, aki el is hiszi, amit hazudik. Ez a kalandor örök-emberi típusának lélektanához tartozik.

1940

A TRUBADUR SZERELME

Ha barátunkról azt akarjuk mondani, hogy odaadón, epekedve, régi világbeli idealizmussal szeret valakit, azt mondjuk, olyan szerelmes, mint egy trubadur.

Az élet szépségét, a korai-középkor hallgatag és komor századai után, 1200 körül fedezték fel ismét, a „Provence daltelt mezőin”. A fejedelmi gazdagságú toulousei, poitiersi, ventadorni grófok kastélyában mindennapos vendég lett a zene, a tánc, az ének és a szerelmi kaland, a vidámság úri kötelességnek számított, az élet legfőbb kincsének a „gay saber”-t, szerelem és dal „vidám tudományát” tekintették. A történelemnek ebből a gyönyörű és rövid pillanatából nem maradt fenn más, mint a trubadurok dalai.

A trubadurok mind-mind a szerelemről énekeltek. Költeni annyit jelentett, mint a szerelemről énekelni - a költészettant ők a „szerelem törvényeinek” nevezték. Mert a trubadur szerelme nem volt ám valami egyszerűen és szabadon kivirágzó érzés: annak is voltak szabályai.

Igy minden trubadur azt vallotta, hogy a Hölgy, aki felé a költő sóhajtása száll, magasabbrendű lény. Ellenállhatatlan szépsége kényszeríti a dalnokot, hogy szerelmes legyen belé. A Hölgy maga nem szerelmes, sokkal légiesebb annál; csak visszautasítja vagy elfogadja a lovag szerelmét, mint egy virágot. A költők leírásában jóformán minden Hölgy egyforma: mind fehér- és bíborszínű (szőkék előnyben); mind csupa érték, szépségük mellett főképp tudásukat és udvariasságukat dicsérik.

A Hölgy csak előkelő származású és csak férjes asszony lehet. Lányok ebben a lírában nem szerepelnek. A Hölgy és a lovag hűbéri viszonyban állnak egymással. A lovag felajánlja szolgálatait, a Hölgy elfogadja, ennek jeléül esetleg egy csókot vagy egy gyűrűt ad. A Hölgy, amint sok szép mondából tudjuk, különféle nehéz feladatokat róhat a lovagra, akár a Szentföldre is elküldheti. A lovag a Hölgynek feltétlen hűséggel tartozik. A Hölgy a lovagnak nem tartozik semmivel. De ha akarja, megjutalmazhatja hűséges szolgálataiért.

Az utókor számára éppen ez a jutalom a legkényesebb kérdés. Maguk a középkoriak, úgy látszik, kevésbé törték rajta a fejüket. Ahogy éppen jött. Volt lovag, aki szerelmének teljes viszonzásáért esengett, volt, aki kevesebbel is beérte, volt, aki egészen lemondott a jutalomról. Ezekből a nagyon is egyforma, nagyon is konvencionális versekből nem igen lehet megállapítani, mi az élményszerű valóság a trubadur-költészet mögött, vagyis magyarul: hát hogy is volt a Hölgyel és a lovaggal?

Az illuzióromboló XIX. század boldogan mutatott rá a távolságra trubadur-ábránd és trubadur-valóság között. Hiszen a trubadurt legtöbbször hűbéri kapcsolat fűzte Hölgyének férjéhez. A főúr szolgálatába fogadta a szegény lovagot vagy polgárfiút, a dalnokot s ennek kötelessége lett, hogy verseiben népszerűsítse ura politikáját és növelje ura tekintélyét azzal is, hogy feleségének szépségét magasztalja. Szolgálataiért igenis kapott jutalmat; de nem szerelmi jutalmat, hanem sokkal gyakorlatibb hasznú dolgokat: ruhát, kosztot-kvartélyt, készpénzt, esetleg kis hűbéri birtokot is. Természetesen ilyen körülmények közt nem lehet túlságosan komolyan venni, amit a trubadur a Hölgyről és magáról énekel. A trubadur hódoló költeménye csak fizetett dicsőítés.

A valóságban a Magas Hölgy nem is volt olyan magas, olyan szent méltóságú: Bernart de Ventadorn, a trubadur, versében utasítást ad Hölgyének, hogyan viselkedjék, ha férje megveri - csak vigyázzon, mondja, hogy a szívét ne üssék meg. Az Erec és Enide című lovagi eposzban a hősnőt állandóan felpofozzák, pedig a költő szerint a természet maga is meglepődött, amikor elkészítette e remeket. S a szerelmes lovag talán nem is olyan szerelmes. Szerelme csak költői fikció és a Hölgy jóindulata csak mentir cortes, udvarias hazugság.

A XIX. század kritikus szelleme valószínűleg ebben a kérdésben is kissé túllőtt a célon. Itt ugyanis nem lehet általánosítani. Voltak ugyan szegény trubadurok is, akiknek társadalmi és anyagi helyzete alig különbözött a zsonglőröktől, a középkor vándor énekmondóitól és csepű-rágóitól. Ezeknek szerelme a Magas Hölgy iránt nyilván csak költészet. Örültek, ha a szobalány szóbaállt velük. De a trubadurok névsorában találunk olyan előkelő neveket is, amelyek viselőjéről nem lehet feltételezni, hogy készpénzjutalom ellenében epedezett: grófokat, hercegeket, sőt királyokat is. Ezek vagy azért írtak szerelmes verseket, mert divat volt, vagy azért, mert igazi szerelem égett bennük és kifejezésre vágyott.

Különben is, legalább is mai felfogásunk szerint, nehéz elképzelni, hogy a férjek akkoriban megfizették a költőket azért, hogy feleségüket hírbe hozzák. Mert hiszen egy szép asszony annál többet ér, minél kevesebbet beszélnek róla. S az említett Bernart de Ventadornt Hölgyének férje az országból is kikergette, Peire Vidalt félig agyonverték a pásztorok, amikor a Hölgyhöz farkasnak öltözve akart belopózni. Guilhelm de Cabestanh szívét pedig a féltékeny várúr feltálalta feleségének, mire az asszony kivetette magát a vár ablakán. Ha hihetünk ezeknek a trubadur-mondáknak, akkor, legalább is a férjek, komolyan vették a trubadur-költészetet.

1940

GOETHE FIA

Goethe fia, August, gyermekkorától fogva emlékkönyvet vezetett, a kor szokása szerint. A nevezetesebb emberek, akikkel megismerkedett, mind beírtak néhány kedves sort. De egy elmés és nem nagyon tapintatos francia kis versben figyelmeztette a kisfiút leendő sorsára: „Ha azt akarja, hogy tiszteljék, gondoljon erre az igazságra: ritka dolog, hogy egy nagy ember fia számítson az utókor szemében”.

„Egy nagy ember fia...” - csakugyan ez volt a fiatal August von Goethe társadalmi rangja, foglalkozása, büszkesége és végzete. Az irodalomtörténet sok nagy ember fiáról tud, akinek egyéni élete nem fejlődhetett ki és maga elhervadt a hatalmas örökség árnyékában: a mi irodalmunkban a legmegrendítőbb példa Petőfi Zoltán tragikus és rövid élete.

De mint ahogy Goethe élete és személyisége a legteljesebb példázata mindannak, amit a költőről, a lángészről, a nagy emberről tudni lehet, fiának életében is legtisztább vonalakban valósul meg a „nagy ember fiának” sorsa. Tragédiájában nincsenek külső és véletlen szövődmények, mint Petőfi Zoltán tüdőbaja - August von Goethe abba és csak abba megy tönkre, hogy Wolfgang von Goethe fia.

Christiane Vulpius szép, fiatal munkáslány volt, mikor Goethe házába vette - Goethe természetesen nem gondolt házasságra, de később gyermekük, August kedvéért mégis feleségül vette, az előkelő társaság nagy felháborodása dacára. Goethe nem volt különösen gondos férj és apa. Christiane és August az év nagy részében nem is látták; és August létezését jóformán csak akkor vette tudomásul, amikor az megjelent már a világban és mindenki úgy nézett rá, mint Goethe fiára. Ekkor Goethe is felfedezte és beállította Augustot abba a munkakörbe, amely azzal a ranggal járt, hogy valaki Goethe fia.

August von Goethe egyetemi évei nem voltak vidámak: társai azzal az ellenszenvvel vegyes tisztelettel néztek rá, amellyel nagyon magasrangú emberek fiát szokás fogadni. Goethe sem akarta, hogy fia elmerüljön az akkori diákélet duhajkodásaiba és August már akkor sem ismert más kötelességet és célt, mint hogy nem is fiú, hanem hivatalnoki lelkiismeretességgel teljesítse apja akaratát. A pedáns pontosság, úgy látszik, jellemének alapvonása lehetett.

Mikor visszatért Weimarba, a nagyherceg szolgálatába - ma azt mondanók, állami szolgálatba - lépett és mint kamarai tanácsosnak az lett a feladata, hogy apját, a minisztert helyettesítse, tehát még fizetést is azért kapott, hogy apja mellett mint annak fia szerepelt. Ő felügyelt a középítkezésekre, ő képviselte apját ünnepélyes alkalmakkor, amelyek Goethét fárasztották volna, ő ment el helyette minden temetésre, mert Goethe görcsösen elkerült minden találkozást a halállal, - mikor felesége halálos ágyán feküdt, beteget jelentett és nem kelt aznap fel. August volt azonkívül apja saját múzeumának, érem- és ásványgyűjteményének rendezője és igazgatója.

Ekkor következett be a tragikus fordulat. A „felszabadító” hadjáratok kora ez: a német fejedelemségek Poroszországgal az élen felkelnek Napoleon uralma ellen, az ifjúság hősi lelkesedéssel lép be az önkéntes csapatokba. August von Goethe sem vonhatta ki magát. De az öreg Goethe, honfitársainak nagy megdöbbenésére és fájdalmára, nem vett részt az általános lelkesedésben. Tisztelte Napoleont, uralmát Európa fölött áldásosnak tartotta, félt, hogy a porosz győzelem a barbárság diadala lesz. Miniszteri hatalmával kieszközölte, hogy August felvette ugyan az önkéntesek egyenruháját, de nem ment el a háborúba.

A diadalmasan visszatérő önkéntesek megvetéssel illették Augustot és egyikük annyira megsértette, hogy August párbajra hívta. De ekkor Goethe megint közbelépett az államhatalommal: az önkéntesnek bocsánatot kellett kérnie és bezárták. August kiesett a vele egykorúak közösségéből; mással mint apja körével nem is igen érintkezhetett.

August házasságát is fiúi minőségben kötötte. Apja szemelte ki számára Ottilie von Poggwisch. Az igen előkelő lány megfelelt Goethe ízlésének; abba a típusba tartozott, mint Goethe szerelmei, Charlotte Buff, a Werther hősnője, Lili, Marianne von Willemer. August buzgón és lelkiismeretesen beleszeretett a lányba, Ottilie sokkal jobban tisztelte Goethét, semhogy nemet mert volna mondani és Goethe sürgette a házasságot, mert a Goethe-házban sürgős szükség volt háziasszonyra és Ottilie épp olyan pontosan teljesítette kötelességét, mihelyt bekerült a bűvös körbe, mint férje, August.

A házasság nem indult rosszul, több gyermek is született, de később egyre boldogtalanabb lett. A lelkes és élénk Ottilie nem találta meg Augustban, a csak-Goethe-fiában azt, amit várt és mindinkább elhidegültek egymástól. Auguston, amint a rosszkezd és a lelki válságok meglazították benne a Goethe-fiúság fegyelmét, mindjobban kitört anyja természete: borban és rossz társaságban keresett vigasztalást.

Az öreg Goethe nem tudott fiának más orvosságot, mint azt, ami őt annyi bajon keresztülsegítette: elküldte Olaszországba. De Itália, az élet földje az apának, a fiú temetője lett. August von Goethe Rómában himlőt kapott és meghalt, fiatalon, negyvenegy éves korában, apját megelőzve a halálban.

Goethe Rómában jártában gyakran látta, költeménybe is bevette a protestáns temetőt, a falakon kívül, Cestius sírpiramisa alatt. Szerette ezt a barátságos sírkertet, úgy érezte, csontjai nyugodtabban pihennének itten. Fia még ebben is apja ízlését követte; ott fekszik Cestius piramisa mellett, a temetőben, ahol a két legnagyobb angol költő: Keats és Shelley alussza örök álmát.

1940

MINDIG LESZNEK SÁRKÁNYOK...

Semmi sem olyan jellemző egy költőre, mint a képei, hasonlatai. Mutasd meg hasonlatodat és megmondom, ki vagy, mondja a kritikus a költőnek. A középkori költő verseiben még a nap is lovagi páncélban vágtat fel az égre vagy vadászsólyomként a felhőkbe vágja karmát és úgy kapaszkodik fel nagy erővel, amint Wolfram von Eschenbach gyönyörű költeményében olvashatjuk. Hindu versekben a viharfelhők mint részeg elefántok táncolnak az égen; tengerésznépek költői a felhőket nagy aranyos gályáknak látják.

A költői hasonlatok eredetileg azt a célt szolgálták, hogy a költemény közönségéhez közelebb hozzanak kevésbé ismert dolgokat. Homeros például a visszavonulni kénytelen, de az ellenség felé fenyegetően hátra-hátra forduló Aiast oroszlánhoz hasonlítja, amely megtámadta a juhnyáját, elragadott egy juhot, azután elmenekül a botokkal rárohanó pásztorok elől, de vissza-vissza mordul rájuk. A homérosi költemények közönsége még gyakran látott oroszlánokat, ritkábban hadakozó királyokat - a költő tehát a kevésbé ismert jelenséget, a királyt az ismertebb, az oroszlán segítségével magyarázza, jeleníti meg közönsége előtt. Ez a hasonlat természetes szerepe. De később a költemény közönsége már oroszlánokat is éppoly ritkán látott, mint hadakozó királyokat; ekkor a homérosi hasonlat eredeti célja elveszett szem elől és azt gondolták, hogy a nagy hasonlat arra szolgál, hogy díszítse a költeményt.

Homeros hasonlatai a valóság felé haladnak: a közönség számára kevésbé valóságos királyoktól a valóságosabb oroszlánok felé. A mi nagy eposzköltőnknek, Vörösmarty Mihálynak nagy hasonlatai éppen ellenkező irányúak. A világirodalom legkülönösebb hasonlatai közé tartoznak. Szépségben, erőben, meglepő voltukban is kiválnak. Vegyünk szemügyre egy-két hasonlatot a Zalán Futásából, ebből az egészében véve talán nehezen megközelíthető, de részleteiben csodálatos remekműből:

*Így kél hős Ete, és lobog ékes tolla sisakján.
Integet a fölemelt dárdával, s visszariasztó
Mozdulattal Izács csonkult tetemére mutatgat.
Ily szörnyű lehet a déltengeri sárga halál is,
Melly a szárazhoz kis sajkan csendesen indul,
S lassu szelek hordják veszedelmes szája leheltét;
Végre rohanva megyen s a népes partok utána
Holtak testeivel hosszan beterítve maradnak.

Mint mikor a tündér lecsap a tengerbe kezével,
Ott az eget vívó hullám két részre kitérvén,
Tiszta verőfénytől ragyogó vízoszlopok állnak,
Ő pedig a száraz tenger fenekére lerándul,
S a kibukó szörnyet buzogánnyal verdesi, rontja:
A két had fénylő fegyverben imígyen elállott,
És iszonyú képpel közepett egymásra rohant a
Két fejedelmi vitéz.*

Máshol a magas égen agyarral száguldó veszett sárkányhoz hasonlítja a zord Viddint, a gonosz éji sötétből megszabadult lélekhez, aki váll gyanánt magára emel egy szörnyű sziklát és úgy megy végig az ősi világon; vagy „égre borult” rémhez, aki „iszonyú szemmel letekint a földi világra”; Árpád úgy halad, mint mikor „Isten járja hatalmas lábbal tengereit”.

Milyen furcsa hasonlatok! A jelenség, amelyet megvilágítanak, sokkal valóságosabb, mint a hasonlat, amellyel megvilágítják! A dárdájával fenyegetően intő Ete hős realisabb, mint a

sajkán utazó sárga halál; utat nyitó seregek közt egymásnak rohanó két fejedelmet ugyan nem látunk mindennap, de még mindig sokkal hétköznapiabb jelenségek, mint a tündér, aki lecsap a tengerbe kezével; a bolgár Viddin is közelebb áll a megszokott dolgokhoz, mint a veszett sárkány, vagy a megszabadult lélek. Vörösmarty hasonlatai a homérosi hasonlatok fordítottjai: nem a valóság felé, hanem a valóságtól elvezetnek, a valóságos dolgot mesebeli, mítikus, látomásokban élő csodavilághoz hasonlítják.

Ezek a hasonlatok fényt derítenek Vörösmarty különös belső világára. Vörösmarty képzeletének megszállottja volt - ez a csodálatos benne, és ez végzete is, ez a megszállott, rettenetes gazdagságú képzelet sodorta az örület örvényei felé. Képzeletében a mese és a mítosz tündérei, sárkányai és szörnyetegei oly otthonosak voltak, oly fesztelenül jártak-keltek, mint a hétköznapi ember tudatában a házbér és a fűszeres. Más költő, ha hasonlatokat keres, madarak, fák, virágok és csillagok jutnak először eszébe - neki éji rémek, a tengerjáró istenség hatalmas lába. Óriási, vad, ősvilági képzetek éltek Vörösmarty költői műhelyében és lávaszerű verseivel együtt ömölnek ki a megdöbbent olvasó elé, mint egy tűzhányóból.

Egyúttal nagy poétai bölcseségéről is tanúságot tett Vörösmarty ezekkel a furcsa hasonlatokkal. Mert az egész nemzethez forduló eposzköltőnek olyan képeket kell versbe szőnie, amelyek mindenkinek mondanak valamit. Homérosnak könnyű volt: hallgatósága egy társadalmi osztályból, egy életforma embereiből került ki, hasonlatai egyformán szóltak mindenkinek. De Vörösmarty közönsége, az egész magyar nemzet, megoszlott száz különböző embercsoportra, különböző képzeletvilággal.

Csak egy maradt meg, ami közös minden emberben: a mese. A sárkányok és a tündérek mindnyájunkban egyformán bennünk élnek. Ha mélyebben magunkba nézünk, a sárkány ott bent sokkal valóságosabb, mint a repülőgép. Ha a repülőgépek egyszerre mind elpusztulnának, a következő nemzedéknek talán már nem is volna semmi képzelete a repülőgépről. De sárkányok mindig lesznek, amíg emberek élnek a földön...

Vörösmarty képzeletében ez a közös-emberi világ éledt újra és öltött költői alakot. Kortársai, Széchenyi István gróffal az élen, már Lánchidakon és Duna-szabályozáson gondolkoztak, a költő pedig délszaki tündéreket látott és felhődárdás gonosz isteneket. Képzelete révén elavult ember volt, a régmúlt hős-idők embere - és képzelete révén sosem fog elavulni, amíg csak magyarul olvasnak és beszélnek.

1940

GUZLA ÉS GAZUL

Mindnyájan büszkék vagyunk a magyar nép dalaira és ami még több, mindnyájan szívesen hallgatjuk, hiszen természetes, egyszerű szépségük befogadásához semmiféle előkészület nem kell. Csak a szakemberek tudják, hogy a népdalnak nem volt mindig ilyen becsülete. Évszázadokon keresztül a magasabb társadalmi rétegekhez tartozó emberek egyszerűen nem vettek tudomást a jobbágyok, a parasztok dalairól. A népdalok gyűjtése, költői és zenei feldolgozása csak a XVIII. század végén indult meg. Eleinte még nem is igen tudták megkülönböztetni az igazi népi dalt a hamisítottól; a kritikusok is olyanok voltak, mint sok pesti asszony, aki minden kézimunkáról elhiszi, hogy „szépművészet”, ha kissé rikító a színe. Ezekben az első években még sok hamis népdalgyűjtemény aratott óriási sikert.

Ezek közül a hamisítványok közül legnevezetesebb a Guzla. 1827-ben egy strassburgi könyvkiadó közrebocsátott egy titokzatos módon hozzáérkező kéziratot. A kézirat délszláv balladák francia prózafordítását tartalmazta, jegyzetekkel ellátva. A fordító az előszóban annyit elárult magáról, hogy olasz ember, de anyja spalatói morlák nő volt, ő maga kitűnően tud „illirül” (vagyis dalmátul, horvátul), bejárta Boszniát, Dalmáciát, Horvátországot, majd politikai okokból elmenekült az osztrák uralom elől, Franciaországba költözött és most már egészen franciának érzi magát.

A gyűjtemény legtöbb balladáját, mondja, egy öreg bosnyák dalnoknak, Hyacinthe Maglanovichnak ajkáról jegyezte le. Közli Maglanovich képét is: ott ül óriási bajusszal, fején hatalmas fekete kucsmá, és guzláján, egyhúros hangszerén muzsikál. Elmondja, hogyan ismerkedett meg ezzel a híres nótaféval, aki sohasem énekel, csak akkor, ha már kellő mennyiségű bor van benne, akkor is sokáig kéreti magát. Maglanovich több napig élt a házában, aztán egy nap hirtelen eltűnt.

A balladák maguk olyanok, mint a népballadák szoktak lenni. Hasonlítanak egy kicsit a székely és a skót népballadákra, nagy szerepet játszik bennük a vérbosszú és a vámpír. Ez utóbbi a specialitásuk. A székely és skót népballadákban nincsen szó vámpírokról, vagyis halottakról, akik sírjukban továbbélnék, éjszakánként a falubeliek vérét szívják és áldozatuk maguk is vámpír lesz. A vámpírt arról lehet megismerni, hogy ha kiássák a sírjából, holttestét teljesen épségben találják meg, ajka vörös, szakállá megnőtt. Egyetlen orvosság ellene, ha szívét átszúrják és testét hamuvá égetik. A Guzla tudós fordítója a balladák közé egy kis tanulmányt iktat be a vámpírokról.

A balladáknak óriási sikerük volt. A francia kritika lelkesedéssel üdvözölte és azt jósolta, hogy a Guzla az ossziáni dalok vetélytársa lesz. (Nem is tudták, mennyire igazuk van: az ossziáni dalokról is kiderült, hogy hamisítványok.) Egy angol kritikus az egyik balladát „a világ legnagyobb költője legnagyobb teljesítményének” nevezi. Nem kisebb ember fordítja őket oroszra, mint Puskin; lengyelre pedig Miczkiewicz. Ranke, a nagy német történettudós forrásmű gyanánt használja őket. Egy másik német, egy délszláv szakértő versben fordítja a balladákat németre, mert „a francia prózán keresztül is kihallja belőlük az eredeti versmértéket”. Csak Goethe nem hiszi el, hogy eredetiek.

És Goethének igaza volt. A balladákat nem fordították délszláv dalokból. Prosper Mérimée írta őket, akkor még fiatal ember, később híres író, a francia műemlékek országos felügyelője, szenátor és Eugénia császárnő belső embere. Mérimée sosem járt délszláv vidéken, „illirül” sem tudott. Adata alig volt, saját képzeletére támaszkodott. A derék nagybajuszú Maglanovich pedig sosem élt.

Mérimée a Guzla második, 1840-es kiadásának előszavában elmondja a kötet keletkezésének történetét. 1827-ben Dalmáciába és Boszniába akart utazni, hogy könyvet írjon ezekről az országokról, minthogy a romantikus ízlés nagyon vonzódott Európa akkor még félvad területeihez. De nem volt pénze az utazáshoz. Mérimée ekkor fejére ütött - és megírta előre a könyvet, amelyet úti benyomásai alapján kellett volna megírnia, hogy a könyv jövedelméből azután csakugyan elutazzék és ellenőrizze magát. Így is lehet. A könyv sikere mindenesetre igazolta.

A kedves az, hogy még ez a történet sem igaz. Mérimée nem írta a könyvet pénzkeresés céljából, hiszen másutt azt mondja, hogy a kiadó, aki nem tudta, kié a kézirat, semmit sem fizetett érte.

Nem is egyetlen misztifikációja Mériméének. Ifjúkori drámáit is úgy adta ki, mint egy fiatalon elhunyt spanyol színésznő, Clara Gazul műveit. Clara Gazul sem élt soha. A drámákat itt-ott ma is játsszák, de Mérimée neve van a színlapon.

Mérimée ma már népballadákkal nem tudná becsapni a világot. A népköltészet kincseivel nagykészültségű tudósok foglalkoznak, a folklореisták. Ha Mérimée ma állna elő, mindjárt rárohannának és lelepleznék. A Gazul-tréfa még sikerülhetne, de a Guzla aligha.

1940

A SZÁZAD BETEGSÉGE

A „mal du siècle”, a század betegsége, a mult század betegsége volt. Ma már meg sem értjük ezt a betegséget, a mult század olyan messze van. Semmi sem olyan elavult, mint ami tegnap történt; a görög ókor nem régimódi, nagyapáink ideje az.

A „század betegsége” „világfájdalomnak” is nevezték. A világfájdalom fájdalom a világ miatt; fájdalom, hogy a világ olyan, mint amilyen és nem olyan, mint ahogy a költők megálmodták. Hogy az élet apró és szürke valóságnak láncolata, nem áll csak nemes és magasztos érzelmekből.

A világfájdalom korának főszereplője és mintaképe Lord Byron, a nagy angol költő. Az emberek sok-sok évtizeden át éltek Byron bűvöletében: Széchenyi István gróf a század elején Byron-idézetekkel kezdi naplóját és Erzsébet királyné a század második felében még mindig Byron-verseket ír naplójába. Byron bölcsőjéhez, mondja Macaulay, minden tündért meghívtak, egyet kivéve. A tündérek el is jöttek; az egyik nemességet ajándékozott neki, a másik lángelmét, a harmadik szépséget. A gonosz tündér, akit nem hívtak meg, utoljára érkezett és minthogy már nem tudta megsemmisíteni azt, amit nővérei kedvencükért tettek, hát minden áldásba valami átkot kevert bele. Byron régi és előkelő családból származott, de a család vétkek és balgaságok következtében lehanyatlott... nagy képességekkel rendelkezett, de valami beteges volt szellemében... olyan feje volt, hogy a szobrászok kedvvel faragták márványba, de olyan sánta lába, mint az utcasarki koldusnak...

De a főbaj a század betegsége, Byron lelkében ült. Élete az emberiség ormain játszódtott le. Olyan ez az élet mint egy nagyszerű film; ünneplik és üldözik, szerelmek és botrányok kísérik minden lépését, életúnt világfi és nagyszerű szabadsághős egyszerre és egyszemélyben, hölgyek elájulnak, amikor váratlanul belép a terembe, egy leány tíz évvel Byron halála után annyira beleszeret, hogy öngyilkos lesz miatta. Mindent megkapott, amit az élet adhat; fényt, gazdagságot, olyan írói sikert, amilyen alig jutott ki rajta kívül másnak, és olyan férfisikert is, önfeláldozó barátok és asszonyok vették körül és egy nagy eszme szolgálatába állíthatta vagyonát és életét - és mégis boldogtalan volt.

Tudatosan és önérzetesen boldogtalan. Mikor Rómában felkereste Thorwaldsent, a világhírű szobrászt, hogy szobrot készíttessen magáról, Thorwaldsen meglepve látta, hogy Byron valami egészen különös, drámai pózban ül le eléje. Kérte, hogy legyen csak olyan, amilyen máskor szokott lenni. „De én ilyen vagyok!” - kiáltotta Byron felháborodva. És mikor a szobor elkészült, nem tetszett neki. „Nem jó, - mondta, - én sokkal boldogtalanabb vagyok.”

És hányan követték ebbe az akart, gondosan őrzött szomorúságba! A férfiak sötét arckifejezéssel léptek be a társaságba, titkos bánatukat feltűnően titkolva. A hölgyek ecetes salátát és krétát ettek, hogy sápadtak legyenek, vagy nem ettek semmit. Ebben is Byron babonázta meg a kort. Byron ugyanis hízásra hajlott, de mint angol és mint világfi, nagyon féltette vonalait. Időnkint szigorú diétát tartott, alig vett magához mást, mint kétszersültet és ásványvizet; igaz, hogy egy idő múlva megúnta és mérhetetlen evéssel-ivással kárpótolta magát. Ez az erőltetett és rendszertelen fogyókúra aláásta idegeit, megnövelte ingerlékenységét s mintegy testi alapjává lett világfájdalmának. Lassankint az evést egészen véve megvetendő és méltatlan dolognak tartotta; egy marchesából kiábrándult, mert nagy étvággal fogyasztott el egy borjúkotletet és legfőbb szerelme, Guiccioli Theresa grófnő, azt mondják, egyáltalán nem evett. Byron hatása alatt azután az evés kiment a divatból az előkelőbb lelkek között; nem azért nem ettek, mert az elhízástól félték, mint kortársnőink, hanem azért, mert az étvágy nem volt összeegyeztethető a világfájdalommal.

A mi századunk minden tekintetben szerencsétlenebb a békésen fejlődő, jó módú és szelíd, polgárian magabiztos és becsületes múlt századnál. De abban az egyben szerencsésebb, hogy kigyógyult a „század betegségéből”. A múlt század sápadt, törékeny álmodozói és csapott vállú fejfájós, ájulós kisasszonyai után a sportos, napbarnította nők és férfiak jöttek divatba. A bánat ma már nem dicsőség, ellenkezőleg, a jókedv kötelező, a keep smiling, és akinek ma baja van, őszintén igyekszik eltitkolni embertársai elől, nehogy lenéző sajnálkozással még inkább rosszabbítsák helyzetét.

És különös, de így van: azt a szerencsét, hogy a „század betegsége” elmúlt, annak köszönhetjük, hogy olyan szerencsétlen nyugtalan korban élünk. A békés, boldog XIX. században az emberek bőven ráérték lelkükkel foglalkozni - és a lélek, ha magára marad, általában szomorú. Szomorú, mert lélek az anyag világában, és szomorú, mert magára marad. De ki engedheti meg magának napjainkban azt a fényűzést, hogy lelkének éljen? A megnehezült idők minden erőnket igénybe veszik. Nap mint nap és óráról órára újra meg kell verekednünk a realitás hétfejű sárkányával, magunkért, mieinkért, országunkért. Csak a közvetlen fájdalmakat érezzük és nem érünk rá a nagy személyfölötti bánatok megsejtésére, mint Byron és kora. És ez nagy szerencse a szerencsétlenségben.

1940

CAGLIOSTRO

A régi, romlatag házakban, amelyek a pusztulás szélén állnak, elszaporodnak a patkányok, a pókok, előbújik a mindenfajta élősdiek félelmes hada - a társadalomban valami hasonló történik, amikor valami nagy intézmény, vagy egy történelmi korszak, a vége felé közeledik. A francia forradalmat megelőző évek a szélhámosok fénykora. Ekkoriban minden bizonytalanná vált, amit az emberek évszázadokon át hittek és tiszteltek; s ezért a gyengébb lelkek elhittek mindent, ami bizonytalan. Ekkor élnek az emberek, akik azt állítják magukról, hogy több száz vagy ezer évesek: Saint Germain gróf és D'Eon lovag; ekkor él minden idők legnagyobb szélhámosa, Cagliostro is. Akkora csaló volt, hogy bekerült a világtörténelembe és az irodalomtörténetbe is. Goethe színdarabot írt róla és meglátogatta szülőházát Palermóban.

Cagliostro életét, természetesen nagy homály borítja. A rávonatkozó egykorú írásokat vagy ő iratta, vagy ellenségei írták; az előbbiek túlságosan ragyogó, az utóbbiak túlságosan sötét képet festenek róla. Hívei szerint senki, még ő maga sem tudta, kik voltak a szülei. Csak sejtette. Mert amikor Arábiában járt, egy igen előkelő mekkai seriffel találkozott, aki hosszasan nézett rá könnyes szemmel, majd így búcsúzott tőle: Isten veled, szerencsétlen gyermeke a Természetnek. Ellenségei szerint is arab, egy keleti fejedelem útimarsalljaként érkezett Európába, majd a fejedelmet eltette láb alól és kincseiből élt költekező életet.

A valóság az, hogy Cagliostro Palermóban született, igazi nevén Giuseppe Balsamonak hívták, csínytevései miatt kellett szülővárosát elhagynia, Rómában feleségül vette a szép Lorenzát, aki mindvégig kísérője és bűntársa maradt és azután vándoréletet élt, Európa legtöbb országában megfordult. Cagliostro grófnak címezte magát, mindenütt talált hiszékeny emberekre és mindenütt menekülnie kellett a rendőrség elől.

Milyen nagyszerű kép, amint Cagliostro, a kalandor, megérkezik egy idegen városba: négylovas hintója előtt fullajtárok lovagolnak, inasok a kocsin, a város legelőkelőbb fogadójában bérel szobákat és mindjárt gazdag vacsorára hívja ismerőseit. Nemsokára kialakul körötte a kis szekta. Eljönnek a kíváncsiak és azok, akiket feleségének szépsége vonz; de legtöbbször a bölcset, a prófétát és varázslót keresik benne. Mert hiszen ő a Nagykophta, az egyiptomi papok tudományának utolsó letéteményese, aki mindenütt „egyiptomi páholyokat” szervez, hogy a választottakat beavassa a természet és a lélek legmélyebb titkaiba. Betegeket gyógyít, idősebb hölgyeknek visszaadja ráncnélküli egykori arcukat, idősebb uraknak a fiatalos kedvet. A jövőbe lát: vízzel telt edényekben parancsára megjelennek a szellemek. A médium ilyenkor egy kisfiú, vagy egy ártatlan hajadon, az látja a látomást a vízben, Cagliostro pedig értelmezi. Ha a hajadon nem lát semmit, a hajadon hibája: bizonyára nem ártatlan. A hajadonok inkább látnak valamit...

Cagliostro „jó ember”. A philanthropia, az emberszeretet ebben az időben olyan kötelező póz a jó társaságban, mint napjainkban a sportszerűség. Cagliostro a szegény betegeket látogatja, titokban, de úgy, hogy mindenki észrevegye, gavallérosan szórja a pénzt, mindenkinek juttat belőle. Talán csakugyan gavalléros és jószívű volt - szélhámosok gyakran azok szoktak lenni. Egész Európában elterjesztett arcképe alatt ezek a verssorok olvashatók franciául:

*Az Emberbarátnak im lásd vonásait,
Ki naponként ontja szerte áldásait,
Életet hosszabbít, a szegényt segíti,
A Hasznosnak vágya hű szívét hevíti.*

(Igyekeztem XVIII. századi magyar hangnemben fordítani.) Bizonyára mint csaló sem volt teljesen rosszhiszemű. Babonáit és öröleteit nem tudja ilyen meggyőző erővel előadni, ha maga nem hisz egy kicsit bennük. Szerepének megszállottja lehetett, mint egy jó színész.

Pályájának tetőfokát közvetlenül a francia forradalom kitörése előtt éri el. Strassburgban megismerkedik Louis de Rohan hercegbíborossal, a legelőkelőbb francia főurak egyikével. Rohan - írja a herceg egyik embere - valami annyira tiszteletreméltót és jóságosat látott Cagliostro arcában, hogy rögtön a legnagyobb bizalmat érezte iránta. (Pedig arcképe után ítélve, arca inkább olyan volt, hogy az ember begombolta a zsebét.)

A hercegnek alapos szüksége volt jósra és tanácsadóra: szerelmes volt, meg akarta hódítani Marie Antoinettet, Franciaország királynéját. A hiszékeny Rohan később egy szeniális szélhámosnő hálójába került, az egy ál-királynővel hozta össze és egy mesés értékű gyémánt-nyakláncot csalt ki belőle. Cagliostro, a próféta, nem látott át a játékon, biztatta Rohant és így részben oka volt Rohan bukásának, amely őt is magával rántotta. A Bastilleba zárták, majd Londonba kellett menekülnie.

Innen már lefelé megy az út. Londonban, szokása szerint tudományos előadásokat tart. Ez az út volt Cagliostro utolsó diadala. Fáradtan és mindentől kikopva tért vissza Rómába, ahol elfogták „egyiptomi” tanaiért és az inkvizíció börtönébe csukták. Itt halt meg, évekig tartó fogság után. És vele együtt meghalt az a kor is, amely szerelmes Rohanokat, imádott Marie Antoinetteket és egyiptomi varázslókat termett, az ancien régime szép kora.

Másfélszáz év távlatából nehéz megmagyaráznunk, mi volt a titka Cagliostro hatásának. Csak egyet tudunk bizonyosan: nem a meggyőzés erejével hatott. Illetve mégis azzal, de bizonyos furcsa módon. Állandóan beszélt, kifogyhatatlan szóáradatával megbűvölve tartotta a hallgatóit, akik szavait, mint a legfőbb bölcsesség kinyilatkoztatását hallgatták. De hogyan beszélhetett? Hiszen semmiféle nyelven nem tudott rendesen és sokkal zavarosabb fejű volt, semhogy tisztán ki tudta volna magát fejezni. Tisztelői is feljegyzik, hogy állandóan titokzatos „keleti” szavakat kevert beszédébe. Azt hiszem, éppen ezek a titokzatos keleti szavak rendíthették meg legerősebben hallgatóit. Az Értelmetlennek különös bűvölete van, kiváltképpen fáradt és kiábrándult emberekre. Minden, amit értünk és tudunk, oly lapos, oly unalmas, - mondják ezek, vagy érzik magukban. Jöjjön tehát, amit nem tudunk és nem értünk, éljen minden, aminek nincs értelme. Cagliostro titka, az értelmetlenség lehetett.

1940

A HOLDVILÁG

Holdnak lenni sem lehet csupa élvezet. Legalább is így gondolta Petőfi Sándor, amikor A Hold Elégiáját írta. Ebben a költeményben a hold elpanaszolja, hogy ő legnyomorultabb lény a teremtés rendjében, inkább járna lenn koldus bocskorában, mint az égen ezüstsarkantyús csizmában, inkább szívna a csapszékek borszagát, mint fent a csillagvirágok illatát, amit nem is lehet csodálni, hiszen minden kutya és minden poéta megugatja. Néha-néha jön ugyan egy igazi költő is, de addig mennyi keserves nyávogást kell meghallgatnia!

Csakugyan, szegény hold! Attól kezdve, hogy a XVIII. század közepén divatba jött a lélek és a fájdalom, divatba jött a hold is és száz esztendőn át minden jóra való és kevésbé jóra való költő verset írt hozzá. A magyar irodalomban a kedves, mélabús, tüdőbeteg pálosrendi szerzetes, Ányos Pál, nyitja meg a hold-költők hosszú sorát *Egy boldogtalannak panasza a halavány holdnál* című versével. A cím úgyszólván mindent elárul: csak a hold van ébren a boldogtalannal, akik búsan csergő patakok mentén vagy sírkertek ölén zokogják panaszaikat, éjjélkor megjelenik a kötelező kísértet, a költő nem fél tőle, dehogy is, hátha a kísértet is sokat epekedett, amíg élt és most azért jön, hogy egy-két könnyet ejtsen szerettei közelében; de még a kísértet is elszalad szegény költő elől, neki sincs szíve, senkinek sincs szíve, a szentimentalizmus száz esztendejében a költők úgy tudták, hogy szívvel kizárólag csak ők rendelkeznek és eleget búsultak e miatt.

Ányos Pál verse mintegy tömény-oldatban foglalja magába az egész korhangulatot, azt a lélektörténeti időszakot, amely a hold jegyében állt. Az „érzékeny szívek” - így nevezték magukat a szebb érzelmekre képes, választott emberek - szenvedve éltek végig a zajos, munkás, józan nappalt és vágyódtak az éjszaka után, amikor a nyüzsgő, terhes, fagyosszívű köznapi világ lenyugszik és ők magukra maradnak a holddal, a természettel és bánatukkal. A hold lett a barátság és a nemes, tiszta szerelem csillaga, annyi érzés szállt feléje, hogy lassanként ő maga is átitatódott szentimentalizmussal - én ma sem tudok ránézni a nélkül, hogy eszembe ne jutnának régi költők és szerelmesek holdas panaszaik.

Azután a lélektörténet következő korszakában, a romantikában, a hold Aladdin bűvös lámpása lett, tündéreket és dzsinneket hívott elő. Az ezüst holdfény alatt terültek el a romantikus, vágyódó képzelet bűvös kertjei, várromjai, az erdei tisztás; messze, messze, ahol a villik járkák táncukat és aki halandó közéjük téved, édes melankóliában hal meg, vissza sose tér:

*Mondbeglänzte Zaubernacht,
Die den Sinn gefangen hält
Wundervolle Märchenwelt,
Steig auf in der alten Pracht!*

De az emberek végül is mindent megúnnak, a holdat is. A százéves hold-tiszteletre ellenhatás állott be, a költők kezdtek kevesebb meghatottsággal beszélni a holdról. Ennek a kezdődő reakciónak jele Petőfi imént idézett költeménye is. Alfred de Musset a holdat, amely egy velencei torony fölött álldogál, az i betű fölötti ponthoz hasonlítja, ami a hold méltóságának erős csökkenését mutatja. Baudelairenél a hold lámpás egy óriási néger kezében; itt kezdődik a szimbolista költők kora, a bizarr hasonlatok divatja, a modern költészeté, amely a holdat előkelő multjához nem méltó szerepkörrel és jelzőkkel ruházza fel:

*A Hold talán tüzet evett,
Lángot evett, tüzet evett
Ez a vén gethes paripa,*

mondja Ady Endre és Babits Mihály még kevésbé tiszteletteljes, amikor így szól:

*a hold, a szemtelen,
hízik magában.*

De azért nem kell a holdat féltetni. Sokkal mélyebb szálak fűzik őt az irodalomhoz, semhogy teljesen kimehetne a divatból vagy végkép humoros alak válhatnék belőle. A legújabb költők mintha megint több respektussal beszélnének róla; egy új szentimentalizmus hangjait halljuk itt-ott kicsendülni és lehet, hogy a hold újra el fogja foglalni megillető helyét a költői égbolton.

Melyek azok a mélyebb szálak, amelyek a holdat az irodalomhoz és a szellemi emberhez általában oly erősen hozzáfűzik? Schopenhauer is felveti a kérdést. „Miért hat a telehold látása oly megnyugtatóan, jótékonyan és felemelően?” - kérdi. Mert a hold csak a szemlélet tárgya, válaszolja és nem az akaraté, magasan fölötte áll minden földi vágyunknak és célunknak, „mindent lát és semmiben sem vesz részt”. „Talán az is hozzájárul”, - fűzi tovább gondolatát - „hogy látásában milliókkal osztozunk, akiknek egyéni különbözősége itt megszűnik, ebben a látványban egyek lesznek... a hold világít, anélkül, hogy melegítene; bizonyára ez az oka annak, hogy szűznek nevezik és Dianával azonosítják. - Kedélyünkre való jótékony hatása révén lassankint kebelbarátunkká lesz, míg a nap olyan, mint egy túlságosan nagy jótevő, szemébe nézni nem tudunk”.

Azt is mondja Schopenhauer, hogy a holdfénynek ugyanaz a művészi hatása, mint az idegen tájnak: szép, mert nem tudjuk az összefüggéseket, a dolgok elvesztik hétköznapi realitásukat, kiemelkednek a józan oksági kapcsolatokból, érdekmentesek lesznek. A holdfényben minden táj mesetájjá változik.

És tegyük hozzá, amiről a nagy pesszimista bölcs nem beszél: a hold megmarad. Akármi is történik velünk és a világgal, a hold megmarad. Benne feltétlenül megbízhatunk.

1940

A MEGÉLEMEDETT HATTYÚ

„Múzsámat szólítom, hadd panaszolja életemnek hanyatlását, úgy, mint a megélemedett hattyú, mely már utolsó óráit közelegni érezvén, abból vett fájdalmát hajnalonként bánattal énekelgeti.” Az öregedő Bessenyei György írta ezeket a gyönyörű szavakat, Isten- és ember-elhagyta remeteségéből, ahová büszkeség, fatalizmus, fáradtság és az élet általános céltalansága száműzte.

„Megélemedett hattyú”, mindig ez a furcsa kifejezés jut eszembe, ha magas korban lévő lírai költőkre gondolok. Furcsa ez a kifejezés, de furcsa a jelenség is, amelyet kifejez. Az „öreg költő”, mintha valamikép önellenmondás volna. Annyira megszoktuk, hogy a költő fogalmát az ifjúság fogalmával társítsuk össze. Legkivált mi magyarok: hiszen legfőbb költőnk, a költő, Petőfi Sándor, egészen fiatalon esett el és így örök ifjúságban él képzeletünkben. A költészet az ifjúság egyik jele, megnyilatkozása: ifjúkorában mindenki szeret verseket olvasni, nagyon sokan érzik költőnek magukat és nem is egészen alaptalanul: mert élnek bennük azok az érzések, amelyek a költészet anyagát alkotják, ha esetleg hiányzik is a készség, hogy költői módon fejezzék ki. Később azután a legtöbb ember abbahagyja a versírást és olvasást, „megkomolyodik”, vagy inkább elszürkül, elvesznek lelkéből a színek és színes érzelmek, „felnőtt” lesz. Sok hivatott költő is áttért pályája derekán a prózaírásra.

Csakugyan, mi marad meg a líra nagy témáiból a megélemedett hattyúnak, az öreg lírikusnak? Brunetiére híres megállapítása szerint a költőnek három dologról kell újat és szépet mondania: a szerelemtől, a haláltól és a természettől. A szerelem nyilvánvalóan az ifjúság birodalma; bizonyos életkoron túl már fájdalmas és félszeg szenvedély.

*Remélni oly nehéz
A kornak alkonyán,
S szeretni tilt az ész
Letűnt remény után,*

írja Vörösmarty, nem is olyan öregén, 39 éves korában. Bár az igazi nagy költők késő öregkorukban sem félszegek, amikor szerelemtől költenek: Goethe hetven fölött írja a Marienbadi Elégiákat! Furcsa módon a halál-költészet is az ifjúság kiváltságai közé tartozik: minél öregebb lesz a költő, annál kevesebbet beszél a halálról. És a természettel is csak az ifjú lélek tudja megtalálni azt a rajongó kapcsolatot, ami a költészet nagy ihletőinek egyike.

És mégis voltak nagy költők, akik nem hallgattak el, sőt talán legszebb verseiket öregkorukban írták meg. Nincsen nagyon sok ilyen - de ezeknek a választottaknak a költészetében valami különös szépséget találunk, valami mély hangot, amelyet hiába keresünk a fiatal költők verseiben, valami földöntúli halvány ragyogást, mintha már egy másik világból hullana rájuk sugár.

Három nagy példa megtanít, milyen költői lehetőségek maradnak nyitva az idős költő számára, egy nagy német, egy nagy francia és egy nagy magyar költő példája.

A német költő természetesen Goethe. Öregkori lírájában az érzések helyét a bölcsesség foglalja el: az a végsőig megérett, a dolgok lényegét alapvető formákban kifejező bölcsesség, amelyre Goethét páratlanul gazdag élettapasztalata és a hosszú életen át szüntelenül folytatott gondolkodás tanította meg. Ezt a végső bölcsességet nem is lehet már másképp kifejezni, mint versekben, az ókor jósnői is versben közölték mélyértelmű tanításait.

A francia példa Victor Hugo. Neki öregkora adta meg a súlyt, a tekintélyt, hogy mint valami egyenrangú fejedelem emelje fel szavát Európa döntő nagy kérdéseiben. Száműzetésben élt a

Csatorna egyik kis szigetén, „az óceán szikláján”, ahogy ő mondta és büszke volt rá, hogy a posta kezéhez hozott így címzett leveleket: Victor Hugónak, Óceán. Innen, remete-sziklájáról buzdított, átkozódott, mennydörgött és zúgott a fehérszakállú költőpróféta, ha veszedelem fenyegette két nagy eszményét: „Patrie, mon autel, liberté, mon drapeau!” (Oltárom, ó haza, szabadság, lobogóm!)

De az öregkor legigazibb költője mégis a magyar ősz nagy énekmondója, Arany János, „a környék agg fülemiléje”, ahogy önmagát nevezi a Toldi szerelmében. Késő verseiben nem a végső bölcseséget hirdeti, mint Goethe, nem a költőfejedelem sziklájáról mennydörög, mint Victor Hugo, hanem az öreg ember lírai mondanivalóját mondja el. Csendes lemondással beszél testi gyengeségeiről:

*Mi vagyok én? Senki Pál,
Egy fájó gép, mely pipál.*

A Tölgyek Alatt, az emlékét őrző margitszigeti tölgyek alatt visszagondol falusi gyermekkorára, eltűnődik, mit ér mindaz, amit alkotott és annyi kétely után végre megnyugvást talál: „egy barázdát én is vontam”. És egy szép versben (Mindvégig) költői módon megadja a feleletet arra a kérdésre, amelyet felvetettünk: írhat-e az öreg költő és miről?

*S ne hidd, hogy a lantnak
Ereje meglankadt:
Csak hangköre más;
Ezzel ha elégszel,
Még várhat elégszer
Dalban vidulás.*

1940

VÖRÖSMARTY MIHÁLY

Száznegyven évvel ezelőtt, 1800 december 1-én született. A szelíd dunántúli táj szürke-fehér téli álmát aludta és téli álmát aludta a szélesebb haza, a szelíd Magyarország is. „A tehetetlen kor jött el”, - panaszkodik a költő - „puhaságra serényebb gyermekek álltak elő az erősebb jámbor apáktól.” Hol a költő, aki „a riadó vak mélységet felferje szavával?” Vörösmarty maga volt a költő; hogy nemzete felébredt a százados álomból, nem kis mértékben az ő szavának köszönhető.

A köztudatban is úgy él, mint az Ébresztő, a költészetté nemesült trombitaszó, a munkás hazaszeretetre és összetartásra buzdító Koszorús Költő. De ez csak egyik oldala bonyolult, ellentmondásokban gazdag egyéniségének. Vörösmarty nemcsak koszorús költő. A koszorús költők általában kifogástalanok és unalmasak, ők az irodalom színjeles diákjai. Vörösmarty nem kifogástalan és nem unalmas.

Nem tartozik azok közé, akik, mint Petőfi vagy Ady, szabadon és őszintén feltárják verseikben életüket és érzéseiket; Vörösmarty mérhetetlenül zárkózott, amikor magáról beszél, akkor sem beszél magáról, de néha amikor másról beszél, lopva és óvatosan beléjejt versébe valami mélyről felszakadó vallomást. Ezeknek a nem-közvetlen, titkos vallomásoknak az alapján tudjuk, milyen megszaggatott, lázas és gyötrődő lélek lehetett. Nem síma, kiegyensúlyozott klasszikus. Ő a magyar irodalom legromantikusabb költője.

Saját géniuszának betege és megszállottja. Más költő okosan felhasználja képzeletét, mint a repülőgép a robbanó benzint, felhasználja, hogy szállhasson vele. Vörösmarty nem ura képzeletének: képzelete használja fel őt, elszabadultan ragadja ismeretlen tengerek felé. Tehetsége nem fér el a polgári világ megszokott jelenségei közt: kevés és unalmas neki a realitás.

*Messze maradjatok el, nagy messze, ti hitlenek innen!
Nincs kedvem, sem időm mindennapi dolgokat írni:
Újat írok, nagyot is, kedvest is, rettenetést is...*

És ha néha mindennapi dologról is ír, kezében az is új, nagy és rettenetes lesz. Amiről beszél, mind óriási, végtelenbe vesző távlatot kap. Ha Priesznitzet ünnepli, a vízgyógymód és a jámbor borogatások feltalálóját, így szól:

*Priesznitz visszaadja a víznek régi hatalmát
S ősi erőben kél újra az emberi faj.*

A vízről is úgy beszél, mintha a régi rómaiakról vagy a leláncolt titánokról volna szó. Hát még ha nagyobb szerű tárgyak ihletik: ilyenkor felvonul verseiben a viharok, villámok, orosz-lánok, éji lidércek, tengeri szörnyetegek vad hadi népe, dübörgő, szélvészfélegként tovaragadó wagneri hangszerelésben.

És romantikus örökös, bánatos elvagyódása is. „Az elég nem elég”, mondhatná ő is a svájci költővel; mindennapi kicsi világunk kevés ennek a végtelentől megmérgezett léleknek. Sejtelmes tájakra vágyik, „tündérvölgyekbe”, ahol „nemtők” táncolnak holdvilágos éjszakán, a magyar nép őshazájába, ahová egy gyermekkori barátja elindult és nem tért sose vissza, a mult, a „régicdicsőség” visszahozhatatlan tájaira, vagy a dunántúli Völgyországba, „fiatalsága tündérorságába”, mert itt élt Etelka, itt élt a fájdalom, reménytelen, örök vágyú első szerelem.

*Elérhetetlen vágy az emberé,
Elérhetetlen tündér csalfa cél.*

Sokszor azt hiszed, csak a kezed kell kinyújtani és eléred - de mikor megfogod, szétfoszlik a kezed közt. Amit el nem érsz, az után vágyódsz mindörökké; amit elérsz, már nem is kell neked - ezt tanítja Vörösmarty.

Mégis ő írta a *Merengőhöz*-t. Legismertebb költeménye megcáfolja valamennyi többi művét, meghazudtolja Vörösmarty egész lényét: a bírhatót ne add el álompénzen, mondja, ábrándozás az élet megrontója... A magyar költészetnek ezeket a legnyárspolgáribb igazságait a magyar irodalom legkevésbé nyárspolgári költője írta. A költőknek csak fenntartással szabad hinni; Kölcsey sosem pipázott és pipadalt írt, Petőfi keveset ivott és részeges bordalokat költött. Vörösmarty óva inti ifjú menyasszonyát az ábrándozástól - de nem azért, mert ő sosem ábrándozott, hanem éppen azért, mert nála inkább senki sem ismeri az elszabadult képzelet veszedelmeit. Egész férfikora hősi harc, hogy megfékezze képzeletének gyönyörű szörnyetegeit - de végül is a démonok győztek. A késői, meghasonlott lelkű Vörösmarty nem uralkodik többé képzeletén, elveszti a kapcsolatot a valósággal és átlép abba a félelmes világba, ahol már az álom az igaz és az igaz az álom. És ekkor, amikor az emberek számára már elveszett, magával tehetetlen, szerencsétlen rom, ekkor írja utolsó és legszebb költeményeit.

1940

HAJDANI HADITUDÓSÍTÓ

Mert mindig volt háború és mindig volt haditudósító. A háború mindenek atyja, így tanította Hérakleitos, a sötét bölcs. Bizonyos fokig az irodalomnak is; az elbeszélő költészet legősibb tárgya kétségtelenül a háború. Az európai irodalom legkezdetén, mindjárt egy nagy haditudósítás áll: Homéros Iliásza.

Ez a háború még teljesen személyes jellegű. Vitézek állnak szemben vitézekkel: a háború rengeteg párbaj összege. A fővitézek tízével, százával pusztítják az ellenséget; a költő lelkiismeretesen felsorol mindenkit, akinek az a dicsőség jutott osztályrészül, hogy valamelyik nagy király kezétől essék el. Elmondja azt is, hogyan sebesült meg, ki ija-fia volt, hol volt hazája, hány ökre, juha volt, amíg élt.

A homérosi harcba repülőgépek helyett levegőben szálló istenek avatkoznak bele. Az istenek olykor már eléggé modern harcászati eszközökkel élnek, például ismerik már a ködösítést: sebesült kedvencüket ködfelhőbe burkolva ragadják el a csatatérről. Ismerik az álcázást is: időnkint egy halandó alakját öltve magukra, elegyednek a csatába. Megtörténik, hogy két isten kerül szembe egymással, ilyenkor megívznak, meg is sebesülnek és rettenetes jajkiáltások közt térnek vissza Olympusra.

A görög a szavak embere. A háborúban is - ha hihetünk nagy haditudósítóinknak - mérhetetlenül fontos szerepet játszottak a szavak. Homéros hősei hosszas és kidolgozott módon szidják egymást, mielőtt összecsapnak. Hérodotos leírásában az ütközet sorsa azon fordul meg, hogy a vezérek helyesen értelmezik-e a jósszavakat, amelyeket a delphi jósda küldött. A hadvezérek ütközet előtt üzenetet váltanak és Hérodotos nem volna igazi görög, ha az üzenet szellemessége nem érdekelné jobban a csata lefolyásánál. Thukydides vezérei pedig gyönyörű szónoklatokat mondanak ütközet előtt; a görögökről el is lehet hinni, hogy csata előtt figyelmesen meghallgatták és műértően megbírálták vezérük szónoklatát.

A középkori ember a tettek embere. A tettekben keresi azt a csillogást, amit a görög a szavakban. A középkori költő-haditudósítóknak kevés a személyes bátorság: beszámolójuk lényege a remekelés, a bravúr. Nem elég bátornak lenni, a bátorság magátólértetődő. A bátorságba valami kalandos, meglepő vonásnak kell elegyednie, hogy feljegyzésre méltó legyen. Roland, Nagy Károlynak, a „virágos szakállú császárnak” híres vitéze észreveszi, hogy a szerencsének árulással bekerítették egy sziklaszorosba. Még ideje volna segítséget kérni, Nagy Károly serege még nem jár messze - de büszkesége nem engedi meg, hogy segítséget kérjen. Csak akkor fúj kürtjébe, az Oliphantba, amikor már halála közeledik.

A görögnek, a rómainak a győzelem kellett, mindegy volt neki, akár vitézséggel éri el, mint Achilles, akár csellel, mint Odyszeus. A középkor szemében csak a kiontott vér koronázhatja meg a győzelmet; azt győztük le, akit megöltünk. „Menj előttem és szolgám leszel a más-világon”, - mondta Lehel a császárnak, mielőtt agyonütötte. Az izlandi mondák egyik hőse, Eigill Skallagrimm, kalandozás közben ravaszul ellopja egy földesúr kincsét. De mikor a zsákmánnyal visszatér hajójára, lelkiismeretfurdalása támad; nem viselkedett vikinghez méltóan. Visszatér tehát, felgyújtja a földesúr házát, az ajtó mellé áll és a kifelé menekülőket egyenkint levágja. Most már nyugodt lélekkel térhet vissza hazájába, kiérdemelte a haditudósító, a skald elismerését.

A skald a hosszú prózai mondákat lakoma alkalmával eleitől végig fejből el tudja mondani. Az izlandi „sagák” tárgyilagosak és józanok. A többi középkori haditudósítás általában nem idegenkedik a túlzásoktól. A görög a szavakat díszíti fel, a középkori a tetteket duzzasztja hallatlan arányuakká. Ahol a görög hős száz embert ölne meg, a középkori legalább is ezret.

Tűlzásaikról különösen híresek az ír hősmondák. Ilyeneket olvashatunk bennük: a kócos vademberek haja olyannyira égnek állt, hogy felnyársalták vele a fejükre esett almát, annyira nevettek, hogy meginogtak az égen a csillagok. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a hősök annyira összeszurkálják egymást, hogy a nap keresztülsüt a testükön, vagy hogy a madarak átrepülnének rajtuk, ha az volna a természetük, hogy átrepülnek az embereken.

A középkori haditudósítók nagyon konzervatívok voltak. Akkor is ragaszkodtak a lovagi hadviselés hagyományaihoz, amikor a háború a valóságban már más fegyverekkel dőlt el. Froissart, a késői középkor nagy haditudósítója úgy írja le a háborúkat, mintha lovagi tornák lennének. A francia király felderítő útra küld négy lovagot. A lovagok visszatérnek, a király elébük lovagol, mert minél előbb meg akarja tudni, hol az ellenség. De egyik lovag sem akar megszólalni a másik előtt, az udvariatlan lenne. Hosszú ideig tessékelik egymást, míg végre a király elveszti türelmét és megparancsolja egyiküknek, hogy beszéljen.

Ilyen lovagi hiúságok miatt, a francia és burgundi lovagok esztelen vitézkedése miatt veszett el a nápolyi csata is. A haditudósító beszámol, milyen elegánsan és harcszerűtlenül vonultak a lovagok a háborúba: az elveszett csata után a lovagoknak gyalog kellett menekülniük, de cipőjüknek olyan hosszú, visszakunkorodó orra volt, hogy nem tudtak szaladni benne, előbb le kellett vágniok cipőjük orrát... A menekülő lovagok később azzal szórakoztak, hogy egy kötetnyi balladát írtak össze, ki-ki szíve hölgyéhez.

1941

„...A HÖLGYBEN ÖSSZPONTOSUL”

A magyar irodalom nőalakjai közül még mindig Szép Ilonka az, aki legerősebben él a tudatban: a hős-derék Toldi Miklós, a tündérek közt kalandozó János vitéz, a mindenben egyformán tökéletes Kárpáthy Zoltán férfialakja mellett, a törékeny, halálba-búsuló biedermeier nőalak. Ismeretes, hogy Vörösmarty csodálatos költeményéből először ez a két verssor született meg:

*Hervadása liliomhullás volt:
Ártatlanság képe, s bánaté.*

Ez a két sor tökéletes kifejezője egy egész kor hangulatának. Szép Ilonkának rengeteg társnője és követője akadt a magyar romantika almanachjaiban. A tudós és kitűnő Zolnai Béla, e korszak buzgó tanulmányozója összegyűjtött belőlük egy bánatos csokorra valót.

Kisfaludy Sándor Csobáncza az 1823-as Aurorában érzékeny kép kíséretében jelenik meg, a képnek ez a szövege:

„Itt látható virágában a kegyes szűz, kit a szerelem és a gonoszság oly korán sírba fektetett. Mély szomorúság fekszik szelíd képén, mintha kivágyna az életből, melyből László elköltözött.”

Császár Ferenc így ríkatja meg a gyengéd olvasónőket: „Mint gyöngé májusi gally, levágva a tenyésző ágról, hervadozott a gyönyörű lányka, jegyese távozása után... Ott ült többször a szép lány a zsámolyon, melyet távol szerelmese faragott, ott ült violaágyai között, az éj késő óráiban, a hold nyájas sugarinál, mint szelíd éji jelenet (értsd: jelenség) s fonnyadó virág-szálakat tűze keblére: jelképét hervadó szívének; ágyba hanyatlott és ezt koporsóval cserélte föl.”

Ugyanez a finomérzésű Császár Ferenc (egyébként Petőfi egyik legádázabb ellenfele) még a versolvasástól is félti a gyenge szüzeket, nehogy a versek felköltötte hevesebb érzések idő előtti hervadást okozzanak. Mert hátha a vers bűt, esetleg szűkínt (értsd: szív kínját) énekel, vagy pláne „szerelmi kéjeke”.

A legnagyobb veszedelmet pedig a harci dalok jelentik. Mert mi történnék, ha a költő arról írna versében, hogyan küzd és esik el hazájáért a fiatal dalia? Ez végzetes hatást tehetne, mert a leány sírna.

*„És a könnyártól bimbóként feselne
Virágra kebled szunnyadó szerelme,
- S a nyílt virágban szüdet vesztenéd.”*

Amitől Isten ments!

És ezek a drága, hervadó leányok, kiket a költők szenvedélyesen hasonlítanak össze a rózsabimbóval, mind eszményien szépek voltak. Az „eszményi szépség” a korlélek másik jellegzetessége. Ha elemezni akarnók, mi rejlik e fogalom mögött, micsoda nagyszerű filozófiai és esztétikai rendszerek polgári és költői csökevénye ez, köteteket írhatnánk össze.

A múlt század „eszményi szépsége” középhelyen áll az irodalomban a régi és a modern nőábrázolás között. A régi költők egyrésze egyáltalán nem írta le a nők külsejét, beérte annak megállapításával, hogy szép: Shakespeare nem árult el semmit Ophelia külsejéről és öltözetéről. Más részük meg bizonyos konvencionális vonásokat emelt ki: a piros ajkat, a hófehér keblet, a ragyogó szemet. Ezek a nők mind egyformák, mert a költői képeket már a római elegikusok és a provençei trubadurok olyan simára csiszolták, hogy nem mondanak el semmi

egyéni vonást. Ezzel szemben a modern író egyénít, a női arcon az érdekli, ami arra az egy nőre jellemző és senki másra: A Háború és Békében például hányszor tér vissza Tolsztoj Andrej herceg első feleségének rövid alsó ajkára: még fia is öröklí stb. A múlt század „eszményi szépsége” mintegy átmenet, amint mondtuk: a költő már ábrázolni akarja a nőt, akiről ír, de egyelőre még nem a valóságból ellesett, hanem eszményi vonásokkal. Íme egy-két példa Zolnai Béla gyűjtéséből:

„Minden inger, ígézet, báj és vonzerő, mely a teremtés szebb cikkeiben egyenként létez, a hölgyben összpontosul”, - mondja Kuthy Lajos, a negyvenes évek elfelejtett híres prózaírója. „Szép az új virág, ha épp reggelen rezgő gyönggyel telve bimbóöltönyéből a napra kilép; de mi az egy félénk nőarchoz, melyet az első tánckörbe lépés elbáboroz?... Szép a vadhegy élő forrása, de szebb a nőkedély, mely egy szív gazdag kútfejéből üdvével fellobog.”

Az Aurora évkönyvben, a magyar romantika legfőbb orgánumban olvasható a következő leírás:

„Az állgödröcske, melynek ingó, tűnékeny szélein a többi kecsék szemléletében elrészegült lélek elandalogva tévedez... az a lelki élet, mely mindezekben mutatkozik, az a lányiság, mely ártatlanság, vágy és rejtőző hévből alkotva a leány minden ereit és egész valóját elfutá...”

Vagy hogyan ír le egy nőalakot a különben józan és tárgyilagos erdélyi Jósika Miklós:

„Ő nem járt, ő lengett, mint a májusi illat lanya szellők ölében. Ruhái oly olvadékony anyagúak voltak, mint a havas kristály folyama, símultan ömölve tagjaira s szobrozva vonalait; összenőve, vagy inkább lehelve, láthatatlan szálakból, szegély és varrás nélkül, mint a róza tavaszi leple.”

Vajjon milyen eszményi anyagból készíthette az eszményi varrónő ezt a csodás ruházati cikket? Milyen lehetett egy eszményi szépség a valóságban, amikor belibbent a bálterembe, vagy fortepianója mellett ült? Mit csinált, mikor nem epedt és nem hervadozott? Az embert gyógyíthatatlan nosztalgia gyötri a múlt szelíd és eszményi tájai felé.

1941

A TUDÓS MACSKÁJA

Petrarcának, Laura halhatatlan szerelmesének, nemcsak szonettjei maradtak fenn, hanem kitömött macskája is és egy sajátkezű rajza, amely ezt a nevezetes állatot ábrázolja.

Azt hiszem, ezzel a macskával fogom majd kezdeni, ha megírom a macskák irodalomtörténetét. Lehet, hogy már az antik költők is szerették a macskát, sőt nagyon valószínűnek tartom, hiszen mindmáig a latin népek az igazi macskabarátok, az inkább kutyapárti északiakkal szemben; de pillanatnyilag nem jut eszembe egy ókori adat sem macska és költő barátságáról. Ami az egyházatyákat illeti, Szent Jeromosnak, amint ismeretes, oroszlánja volt... a családban marad, de mégsem ugyanaz. Ebből az okból nem lehet bevenni Sarah Bernhardt leopárdját sem.

„A forró szerelmesek és a zordon tudósok érett évszakukban szeretik a macskákat, a hatalmas és édes macskákat, a ház büszkeségét, akik, mint ők, fázósak és mint ők, az ülő életmód barátai”, - mondja Baudelaire híres szonettjében, amely a macska-irodalomtörténetnek mintegy alapokmányaként tekinthető. Baudelairenek van még egy gyönyörű szonettje a macskáról, de ez már nem olyan tiszta dolog macskai szempontból. Ebben ugyanis a költőnek a macskáról az imádott nő jut eszébe, a macskát tehát már nem önmagáért szereti, nem érdek nélkül és ez minden rendes macskára nézve nagyon megalázó lehet.

Mínt hogy itt készül a macska-irodalomtörténetemnek mindössze vázlatát akarom bemutatni, csak futólag említem meg, hogy a nagy Richelieu kardinális szintén nagyon szerette őket, filmekben rendszerint kismacskái társaságában jelenik meg. Richelieure és Baudelairere való tekintettel, nem lehet határozottan állítani, hogy aki a macskákat szereti, rossz ember nem lehet.

Fontos irodalomtörténeti fordulat a XVIII. század vége, a nagy preromantikus ízlésváltozás, amikor is az emberek felfedezik a természetet, a sír magányát, a nemzeti multat és még egy csomó dolgot; ebben az időben újra felfedezik a macskákat is. Thomas Gray akkori, híres angol költő gyönyörű verset írt Horace Walpole macskájáról. Itt meg kell említeni, hogy ez a Horace Walpole, a nagy romantikus ízlésváltozás egyik legfontosabb tényezője Angliában, ő építi magának az első régies, „gótikus” kastélyt, ő írja az első „gótikus” regényt, vagyis rémtörténetet és ezzel irodalmi iskolát alapít - tehát lehet valami, az ízlésváltozással összefüggő dolog abban, hogy éppen az ő macskáját öröközte meg a költészet. A macskát egyébként tragikus sorsa tette irodalmivá. Egy alkalommal a macska éppen napi szemleútját végezte a kastélyban, mikor két „angyali formára” lett figyelmes: két aranyhalra, amely egy hatalmas kínai vázában úszkált. A macska mind nagyobb érdeklődéssel és vágygal szemlélte az angyali formákat, kezét is kinyújtotta utánuk, mélyebben lehajolt és íme, megcsúszott és beleesett a vízbe. „Malignant Fate sat by and smiled”, ott ült a rosszindulatú Sors és mosolygott. Szegény Selyma nyolcszor merült fel a vízből, segítségért kiáltva valamennyi vízi istenséghez, de nem jött egy delfin, egy nereida, sőt egy inas vagy szobalány sem (ami talán hasznosabb lett volna) - a kegyencnek nincsenek barátai, állapítja meg a költő. A tanulság, amelyet levon, a következő: szép hölgyek, vigyázatok, sokszor egyetlenegy hamis lépést nem lehet többé jóvátenni.

Valahogy így lehetne elindulni; aztán felsorolnám a rengeteg tudóst, aki a macskákat szerette, megemlítve, hogy a nagy Taine életében csak két verset írt, mind a kettő macskákról szól. Nem véletlen tehát, hogy Arany János A Tudós macskája címen írta meg a magyar irodalom egyetlen nevezetes macskai költeményét. Macskaszempontból ez az alkotás nem nagyon rokonszenves, hőse éhenhal, a nélkül, hogy a költő egy-két melegebb szót szólna róla. Annál inkább szívükbe zárják a macskák T. S. Eliotot, a modern angol költészet vezéralakját, mert újabban egész kötetet szentelt a macskáknak és rossznyelvek azt mondják, hogy ez egyetlen

érthető verseskötete. Más kritikusai azt vetik a szemére, hogy a könyvben leírt élmények után ítélve, rossz macskatársaságba keveredhetett.

A könyv második és elméleti részében azután azt fejtegetném, mi az oka ennek az ősi és szilárdnak mondható kapcsolatnak macska, illetve költő és tudós között. Nyilván a két élőlénynek, a macskának és a tudósnak, illetve költőnek természetrajzából kellene kiindulni. Fel kellene keresni jellemük közös vonásait. Hogy mindkét részről fázékonyak és az ülő életmód barátai, amint Baudelaire megállapítja, talán helytálló, de magában még nem elégséges. Talán közelebb járunk az igazsághoz, amikor azt mondjuk, hogy mindkét élőlény szélsőséges individualista: az egyéniséget mindenekfölött tiszteli, szereti a saját életét élni és nem tűr semmiféle idegen befolyást. A macska természetét kitűnően jellemzi Kipling híres meséjének címe: „A macska, aki egyedül sétál és minden hely mindegy neki”. A kutya a nyárspolgárok kedvence, alkalmazkodik, hűséges, barátságos, szolgálalkú, nagyképű és anyagias, mint gazdája. A macska nem alkalmazkodik, egy darab őserő az ember lakásában, „*zsebtigris*”, ahogy Kosztolányi mondta.

Nem csoda, hogy rokonának érzi a tudós, aki a jelenségek nagy őserdejében keresi az utat és a költő, aki maga is eltévedt nemes vad a megszelídített emberek társadalmában. Megértéssel és néha irigykedve tisztelik a macskát, zárkózott és független egyéniségét, a mozdulataiból áradó hűvös előkelőséget, a titokzatos csillogást, amelyet szeme tükröz vissza a félhomályban; tisztelik benne minden költészet anyját, az éjszakát.

1941

PETRARCÁT KÖLTŐVÉ KOSZORÚZZÁK

Ebben az esztendőben lesz hatszáz éve, hogy Rómában költővé koszorúzták Francesco Petrarcát, Laura halhatatlan szerelmesét. Ekkor harminchét éves és már dicsősége tetőfokán áll, fejedelmek versenyeznek barátságáért. A dicsőséget a középkorban sem adták, úgylátszik, ingyen: Petrarca egész életén át buzgó önpropagandát folytatott, állandóan dicsérte magát, csodálatos nyugalommal. Időnként még avval is dicsekedett, hogy mi mindennel nem dicsekszik. A költő-koronázást is gondos reklámhadjárat előzte meg: addig-addig puhította barátait, a Rómában nagybefolyású Colonnákat és Róbert nápolyi királyt, amíg azok rávették a szenátust, hogy meghívják Petrarcát Rómába, költővé koszorúzni. Ekkor Petrarca újabb ügyes lépést tett: gyorsan meghívatta magát a párisi egyetemmel is, az is költővé akarta koszorúzni. Petrarca most egy ideig megjárta a habozást, majd Róma mellett döntött. Hogy az ünnepi aktusnak még nagyobb jelentőséget adjon, előbb Nápolyba ment; ott a király és udvara három napon át vizsgáztatta a kor minden tudományából, hogy megállapítsák, vajon megérdemli-e a kitüntetést. Mondanom sem kell, hogy Petrarca a próbát kitűnően megállta és mindenki nagyon tisztelte érte. Végre 1341 húsvétján Orso szenátor a római nép lelkes ujjongása közben fejére tette a babérkoszorút. Petrarca sietve értesítette híveit, hogy e világi dicsőséget csak azért fogadta el, hogy másokat az irodalom művelésére buzdítson.

A nagy költő és a kitűnő reklámfőnök ily szépen megfértek benne; ez is mutatja, mennyire kettős természet volt Petrarca. Két kor határán állt, középkor és újkor között; rajongott az új szellemért, a renaissance eljövendő eszméiért, amelyeknek éppen ő volt egyik első kimondója, - de a régi világképtől sem tudott és nem is akart szabadulni. Ha valami újat hozott, mindig ő maga ijedt meg tőle legjobban és sietett letagadni.

Legérdekesebb példája ennek a különös, visszakozó lelki beállítottságnak a Mont Ventoux híres megmászása. Petrarca az első ember, akiben már olyan erős a modern természetérzés, hogy minden gyakorlati cél nélkül, pusztán a szép kilátás kedvéért fáradságos út árán felmegy az Avignon melletti Mont Ventouxra; ő az első turista. De amikor felér a csúcsra, jóformán szét sem néz, hanem előveszi Szent Ágoston Vallomásait és a könyv ezeknél a gyönyörű szavaknál nyílik fel: „Az emberek megcsodálják a hegyek magasságát és a tenger árját, a folyamok széles hátát és az óceán messzeségeit és a pályát, ahol a csillagok járnak - és önmagukat elhagyják és önmagukon nem csodálkoznak”. Petrarca magábaszáll és elszégyelli, hogy felment a hegyre. Legalább is ezt írja.

Latinnyelvű műveiben a világi javak megvetésére intette olvasóit és önmagát, de esztendőket töltött az avignoni pápai udvarban, hogy valami jól jövedelmező egyházi állást könyörögjön ki magának. Petrarca ezt is nagyon szépen meg tudja okolni: azért időzik az udvarban, hogy emberismeretét gyarapítsa. Jövedelemre pedig azért van szüksége, hogy másokon segíthessen; meg aztán minél több a pénze, annál nyugodtabb a lelke, annál zavartalanabban szentelheti magát a klasszikus írók olvasásának; különben is csak rövid átmenetről van szó, úgyis meghal nemsokára és az állás felszabadul. (Elég hosszú élet adatott neki ezen a földön.)

Ő az első humanista, az első ember, aki lelke egész szenvedélyével és egyetlen szenvedélyével az ókor nagy emlékei, a római írók alkotásai felé fordul. Kortársait megveti, csodálatos nosztalgia gyötri a latin mult nagy tájai felé. Mégis jónak látja időnként sajnálkozni az imádott ókori mintaképeken, akik a pogányság sötét éjjelében tévelyegtek. Petrarca, a betegesen hiú ember, szemére hányja Cicerónak, hogy leveleiben túlságosan nagy szerepet játszik a *vana gloria*, az üres világi dicsőség keresése.

Mikor Cola di Rienzi, a néptribun, merész kísérletbe kezd, hogy helyreállítsa a római köztárságot, Petrarca fellelkesedik, útraker Franciaországból, hogy Rienzi segítségére siessen;

de mire megérkezik, a néptribun már megbukott. Petrarca feltűnés nélkül visszavonul; a pápai udvarnál egy szót sem szól a fogoly Rienzi védelmében, pedig talán megmenthetné; sőt, szemére hányja, miért nem halt meg fegyverrel kezében a Capitoliumon, így illett volna a római mintaképek követőjének.

Római olvasmányainak hatása alatt ő is rajong a szabadságért, de sötét orgyilkos zsarnokok udvarában éldegél, azok nevében teljesít diplomáciai szolgálatokat, buzgón védelmébe veszi azt a végsőig romlott Nápolyi Johanna királynőt, aki meggyilkoltatta férjét, Endre magyar herceget, Nagy Lajos királyunk öccsét.

Ugyanilyen őszinteséget találni költészetében is. Petrarca halhatatlan, évszázadokon át mintaként ható szonettjeit a megközelíthetetlen, tiszta Laurához írta, nagy epekedésében. De azóta sem lehet határozottan megállapítani, ki volt ez a Laura és élt-e egyáltalában, nem csak a könyvember költötte-e magának ideálul. Viszont egyszer sem említi költeményeiben gyermekei anyját (vagy anyáit), azt a sok-sok nőt, aki életében valóságosan szerepelt és akivel egyáltalán nem oly epekedő módon bánt, mint ahogy az ember a szonettek alapján hinné.

Élet és mű - a kettő között sokkal nagyobb a távolság, mint ahogy az ember gondolná; különösen a régi költőknél. Petrarca, a koszorús költő, kettős életet élt. Az egyik életéről, arról, amely a földi valóságban játszódtott le, karrier-gondok, önpropaganda, asszony- és gyermeksírás között, nem beszél műveiben. A műben eszményi ember szólal meg, az a személyfölötti személyiség, amelyet a legnagyobb keresztény és pogány mintaképek, Szent Ágoston és Cicero olvasása közben épített ki maga fölé. És igaza volt. Nekem nincs igazam, amikor ilyen indiszkrét vagyok vele szemben. (Mentségemül szolgáljon, hogy ez a mester-ségem.) Mit számít a mulandó ember, apró bajaival és gyengeségeivel? Csak a mű számít, a műben „megmarad a romolhatatlan”.

1941

A DEKADENSEK

Egy 1900 körül megjelent német hetilapban a következő rajzot lehet látni: kövér, kopasz úr kitűnő étvággal fogyasztja a vendéglőben a hurkát, előtte nagy korsó habzó sör. A mellette levő asztalnál néhány sovány, művészkülsejű egyén összesűg: - Ezzel nem érintkezhetünk. Ez nem terhelte.

Ez a fin-de-siècle, a századvég hangulata. Egy évszázad vége rendszerint csak naptári tény. 1799 és 1800 közt nincs nagyobb különbség, mint 1799 és 1798 közt; az emberek akkoriban nem-igen vették észre, hogy új századba léptek át, minden ment tovább az útján. De az 1890-es évek embere úgy érezte, hogy az elmúlt XIX. századdal csakugyan végetér valami. Mintha a világ múltnék el a századdal. Ha nem is vártak valami mindent elpusztító katasztrófát és Utolsó Ítéletet, mint a hívők Kr. u. 1000-ben, mégis úgy érezték, hogy az európai civilizáció a végére jutott.

Ez volt az a kor, amikor művészkörökben kötelező volt az idegesség, a fáradtság, a túlságos érzékenység, a neuraszténia. Hanyatló korban élünk, mondták, mi vagyunk a kimerült, túlságosan kifinomult, életképtelen utolsó nemzedék. Paul Verlaine, a kor nagy francia költője, ezt írja egy híres versében: „Je suis l'Empire à la fin de la décadence”, én vagyok a (római) birodalom a hanyatlás végén. Ezért nevezték magukat dekadenseknek, hanyatlóknak.

Úgy érezték, mindent elmondtak már előttük, nincs semmi új, semmi érdekes, mindent úntak. Valami sosem álmodott Új után vágyódtak, ami még meg tudná rendíteni ellankadt idegeiket. Ezért keresték mindenben a mesterkéltebb a természetes helyett. A természetről általában nem volt jó véleményük. „A természet ideje már lejárt”, írja Joris Karl Huysmans, a hollandi származású dekadens francia író, „a kifinomultak türelmes figyelmét határozottan kifárasztotta már tájainak és egeinek utálatos egyformaságával. Milyen egyhangú raktára a réteknek és fáknek, micsoda banális ügynöksége a hegyeknek és tengereknek!” Még szerencse, hogy a természet nem szokott megsértődni és tovább produkálja csodálatos tájait és egeit, mezőit és tengereit, a dekadensekre való tekintet nélkül.

Nőben sem szerették a természetet. Már a dekadensek előfutára, a nagy Baudelaire megírta, hogy a kifestett nő százszor jobban tetszik neki, mint az, aki nincs kifestve. A nők viszont nem voltak olyan befolyásolhatatlanok, mint a természet.

Hogyan él az igazi dekadens? A kérdésre megkapjuk a választ, ha elolvassuk Huysmans legkülönösebb regényét, az A rebours-t (Visszajáró). Hőse, Des Esseintes herceg (természetesen herceg, mi is lehetne más, de Huysmans ezt csak egyszer, mellesleg és mintegy kedvetlenül említi) nagyon előkelő és gazdag család utolsó sarja. Fiatal korában kipróbálta az élet minden örömét és megcsömörlött tőlük. Nem vigasztalták azok a kísérletek sem, amelyekkel valami különöset, újat akart bevenni az életbe. Hiába adott barátainak fekete kárpittal bevont szobában vacsorát, fekete abroszon, csupa fekete színű ételt és italt, ez sem mulattatta. Hiába hódított meg egy hasbeszélőnőt, aki meghitt együttlét közben „külső zajt” tudott csinálni, mintha ellenséges fenyegető emberek közelednének az ajtóhoz; idővel ezt is megúnta.

Minthogy egészsége mindegyre rosszabb lett, elhatározta, hogy tökéletesen visszavonul a világtól. Falusi kastélyt vett magának és azt, saját tervei szerint, a mesterkéltség mesterművének rendezte be. Ebben a házban semmi sem természetes. Minden más, mint ami. Ebédlőjébe például egy hajókabint épített be, tengeri mérőeszközökkel, menetrendekkel, térképekkel a falon. A kabin kerek kis ablaka egy akváriumra nyílik, amelyben óraműre járó halak úszkálnak. Hálószobája kolostorcella - de fala nincs igazán fehérre meszelve, az túlságosan

természetes volna, hanem a legritkább selyem- és szövetburkolat utánozza a kolostorfal fehérségét.

Itt él Des Esseintes és azzal szórakozik, hogy ital- és szagkoncerteket rendez magának. Különböző parfümököt szagol egymás után, különböző likőröket kóstolgat művészi sorrendben és a szagok és ízek gondosan kiszámított egymásra következése épp olyan élvezetet okoz neki, mint a hangverseny látogatójának a hangok egymásra következése. Azután elhatározza, hogy a változatosság kedvéért Londonba utazik. De csak Párisig jut - itt beül egy vendéglőbe, ahová főképp angolok járnak, angol ételeket és italokat vesz magához, kint esik az eső, az egész olyan, mintha Londonban lenne. Ennyi elég is neki, nyugodtan hazautazik. Míg végül a nagy magánosságban tönkremennek az idegei és orvosi parancsra vissza kell térnie az emberek közé.

Milyen távol van ma mindez! Hogy kiment a divatból a fáradtság, a betegség, a dekadencia! Az európai civilizáció összeomlását ugyan azóta is egyre jósolják a szakértők, de még mindig nem omlott össze. A századvég túlságos kifinomultsága és „ízlése” ma éppen ízléstelenségnek hat. Rosszul lennék Des Esseintes oly nagy gonddal összeállított narancssárga és kék színű dolgozószobájában, egy sort sem tudnék írni. Idegesség? Ma is akad ugyan neuraszténias ember, de igyekszik eltitkolni - akkoriban pedig neuraszténias tüneteket mutatott az is, akinek kutyabaja sem volt. Vajjon egészségesebb lett azóta a világ? Vagy talán annyira beteg lett, hogy jobbnak látja nem dicsekedni vele?

Maga Huysmans sem maradt meg a dekadencia mellett. Hitetlenből hívő katolikus lett, gyönyörű könyveket írt az egyházművészet és egyházi zene szépségeiről és mint benedekrendi oblátus fejezte be életét.

1941

ÉP TESTBEN ÉP LÉLEK?

Mens sana in corpore sano, tanították a régiek. Mi itt, Pesten, úgy mondjuk: Fő az egészség, - ezt mondjuk bizonyos nagyvárosias-cinikus lemondással olyankor, amikor valami nagy veszteség ér bennünket vagy barátunkat és a mondat értelmére talán nem is gondolunk. Ha gondolkoznánk rajta, kísértésbe esnénk, hogy azt higgyük, az „ép testben ép lélek” is a nagy alapvető hazugságok közé tartozik, amelyeket cipelünk magunkkal és kritikátlanul elhiszünk, egyszerűen azért, mert nincs időnk megvizsgálni, vajjon igazak-e.

Az irodalomtörténet tanúsága legalább is könnyűszerrel meggyőzhet arról, hogy sokszor nagyon is nem-ép test hordozta és szolgálta a legépebb lelket. Mert vajjon van-e épebb lélek, mint a nagy költőé, aki emberfölötti erővel viseli hátán a mások szenvedését is, hogy a közösség, a nemzet, az osztály, a felekezet vagy a kor szócsöve legyen, aki félelem nélkül száll le embersorsunk legmélyebb tárnáiba, hogy kimondhatóvá tegye az addig kimondhatatlant és ezáltal felszabadítsa a lelkeket, akik addig a hallgatás rabságában sínylődtek? És ezek a nagy és ép lelkek hányszor laktak törékeny, beteg, szenvedő testben?

Igen sok esetben a betegség vagy fogyatékoság nyit utat a költői pálya felé. Arany Jánosról tudjuk, hogy maga is földművelő lesz, mint apja és mint ősei, ha gyenge szeme alkalmatlanná nem teszi a mezei munkára. Öreg szülei taníttatni kezdték, mert másra nem lehetett használni; így nyílt meg előtte az irodalom világa, ahogy maga mondja, megrendítő szerénységgel:

*Így - vézna, ügyetlen testi dologra, -
Adtam fejem a bölcs tudományokra,
Barázda helyébe szántván sorokat,
- Nem kérkedem ezzel, mert azt se sokat.*

Szeme egyre gyengébb lett és nagyon is korán beköszöntött rosszkedvű öregségében már abban is megakadályozta, hogy, mint a Tudományos Akadémia titkára, eleget tegyen kötelességének; ekkor felmentették hivatali teendői alól és ez a kényszerű szabadság érlelte meg Arany Jánosban, a Margitsziget neki oly kedves tölgyei alatt, legszebb verseit, az Őszikéket.

Arany János gyenge szeméről eszünkbe jut Milton, aki kora ifjúságától kezdve páratlan költői lelkiismeretességgel készült egy nagy eposz megírására, - de amíg ép testben élt, ezer más, sürgősebb munka folyton elhívta: kitört a „szentek forradalma”, Miltonnak, lelke parancsát követve, oda kellett állnia Cromwell mellé, tollát az Ügy veszi igénybe, meg kell védenie a királygyilkossággal vádolt angol népet, meg kell védenie az akkor is fenyegetett sajtószabadságot... és csak, amikor az Ügy, amelyre rátette életét, elbukott, ő maga pedig megvakult, csak akkor, „fallen on evil days”, rossz napokra hullva, írta meg, vagyis mondta tollba leányainak az Elveszett Paradicsomot. A vakból látnok lett, szeme előtt felcsillantak a Mennysország fénylő síkjai és a Pokol „sötét tűzzel” égő tájai.

A modern angol irodalomnak két nagyon nagy neve, ha nem is vak, de nagyon közel áll hozzá: a napokban meghalt James Joyce, a regényforma megújítója, és a szellemes és szomorú Aldous Huxley.

A másik legfontosabb érzékszerv, a fül fogyatékoságára is lehetne példát hozni. A XVI. századi Pierre Ronsard, aki új korszakot nyit a francia költészetben, azért vonul vissza az udvartól irodalmi magányba, mert nagyothall; a mult századvégi angol költő, Swinburne is ezért tölti remeteségben életét.

Mindkettejük a rím és ritmus legnagyobb mesterei közé számítanak irodalmukban; a vers belül is hallható zenéjében kerestek, úgy látszik, kárpótlást az elveszített külső muzsikáért.

Sok költő mérhetetlenül törekeny alkatú. A XVIII. századi angol Pope segítség nélkül felöltözni, járni sem tudott, mégis korának legharciasabb és legkíméletlenebb költője volt. Stevenson tüdőbaja miatt a Csendes-Óceán egy szigetén élte le életét. Tüdőbeteg volt a magyar romantika vezéralakja, a regényes életű Kisfaludy Károly is, súlyos tüdőbetegségben írta legszebb verseit Reviczky és Tóth Árpád. Ez talán a leggyakoribb betegség költők közt s egyben a legköltőibb betegség is.

Másokat betegségük szobába börtönöz és ebben az unalmas fogságban készülnek nagy alkotásaik: az olasz Leopardit rossz hátgerince kényszeríti sokéves fogságra, akárcsak kortársát, Heinét, a „matrác-sír” foglyát. A túlzó apai féltés erőszaka tartja éveket ágyban a gyengeszervezetű Elisabeth Barrettet, aki azután egy költőtársa, Robert Browning segítségével megszökik, férjhezmegy megmentőjéhez és Olaszországban erősszervezetű nő lesz belőle. A modern alkotások közül Marcel Proust csodálatos nagy regénye, az *Elveszett Idő Keresése*, ilyen éveket tartó beteg-fogság következménye: az író parafával bélelt falak közt, leeresztett redőnyök mögött, fuldokolva és halálát várva kereste meg az *Elveszett Időt*, élte át újra emlékezetében mind a látottakat és hallottakat, és írta meg ezt a regényóriást.

A beteg költők egy része a betegség *ellenére* ír, másrésztük azonban a betegség *ihletésére*, és tudja, hogy hálával tartozik neki: így Nietzsche, aki betegsége miatt fiatalon megvált egyetemi katedrájától, a nyarat a svájci havasok közt, a telet az olasz Rivierán töltötte, szenvedések közt, embertelen magányban írta műveit, amelyek az egészséges, bátor és önző *Übermensch* mindenekfölöttvalóságát hirdetik. Nietzsche nem felejt el, mivel tartozik betegségének és így ír egyik könyvének előszavában: „Nem akarok hálátlansággal elbúcsúzni nehéz betegségem idejétől, amelynek hasznát mindmáig nem merítettem ki teljesen... Ami a betegséget illeti, szinte kísértést érzünk, hogy azt kérdezzük: vajon nélkülözhetjük-e egyáltalán? A nagy fájdalom a szellem végső felszabadítója...”

És utolsó tanúnak megidézzük a legnagyobbat, Dosztojevszkijt. Nagyszerű világképe, mindent magához ölelő kozmikus szeretete betegsége nélkül talán nem is alakul ki. Rohamai előtt élte át azt a csodával határos élményt, amely alkotásának is középpontjában áll: „Vannak pillanatok, nem tartanak tovább öt vagy hat másodpercnél, amikor hirtelen az örök harmónia jelenlétét érzem... Mintha az ember hirtelen megismerné az egész természetet és azt mondaná: - igen, ez jól van... A legfurcsább az, hogy az érzés oly világos és az öröm oly nagy. Még öt másodperc és a lélek nem bírná ki, meg kellene semmisülnie. Ezalatt az öt másodperc alatt egy életet élek át és odaadnám érte egész életemet. Megéri”.

A betegség, látjuk, miközben összetöri a költő szegény szenvedő testét, mélyebbé, nagyszerűbbé teszi szellemét és alkotását. A költőt leveri lábáról, de láb helyett szárnyat ad neki.

1941

AZ ELSŐ BENNSZÜLÖTTEK

Ha bennszültnek tengerentúli országok primitív őslakóit nevezzük: az európai ember első találkozása vele akkor történt, amikor Columbus Kristóf 1492-ben patraszállt a nyugatindiai szigeteken. Az Afrika-járó portugál hajósok már előbb érintkezésbe kerültek a guineai négerekkel, de csak Columbusban merül fel igazán a probléma, hogyan viselkedjék a fehér ember a színesekkel szemben, a bennszült ekkor lép be az európai tudatba.

Erről a találkozásról maga Columbus számol be. Első útján ugyanis részletes, mindenre kiterjedő hajónaplót vezetett. E hajónapló eredeti formájában nem maradt az utókorra, hanem azokban a bőséges idézetekben és kivonatokban, amelyeket Bartolomeo de Las Casas püspök, Spanyol-Amerika első nagy történetírója őrizett meg művében.

Az első bennszülttek... Columbus annyi aggodalom és kétség után végre eléri a nyugati világot. Miután hálát adott Istennek és bevárta a hajnalt, kíséretével partraszállt. Kezében a castíliai királyi lobogó, mellette két kapitánya, azok kezében is lobogó, hegyes rúdját földbe-szúrják, szétnéznek és írni kezdenek. Hivatalosan leszögezik, hogy Ferdinánd király és Izabella királynő nevében birtokukba vették ezt a földet, erről jegyzőkönyvet vesznek fel és aláírják... A bennszülttek máris odagyűlnek a partra, nézik őket. Nézik őket, mint szelíd, jóindulatú, de félénk állatok; mint ahogy egy szarvascorda nézné őket, amely még sosem látott embert. Bizakodó kíváncsisággal, de minden pillanatban készen, hogy elszaladjanak.

A fehérek magukhoz csalogatják őket. Üveggyöngyöket mutogatnak - azokat a bizonyos üveggyöngyöket, amelyekről annyit olvastunk ifjúsági olvasmányainkban; pontosan nem is tudnám, mi az, de kétségkívül óriási hatást szokott gyakorolni a bennszülttekre. A fehérek üveggyöngyökön kívül csengőket is adnak, a bennszülttek ezeket fülükre aggatják és igen boldogok. Cserébe oda adnak mindent, amijük csak van: gyapot-gombolyagokat, ennivalót, fakérget és aranyat, válogatás és meggondolás nélkül. Columbus jelbeszéddel értésükre adja, hogy a fakéreg is nagyon kedves, de ő valahogy jobban szereti az aranyat. A bennszülttek mosolygva veszik tudomásul ízlését.

Az első jó benyomás később csak megerősödik. A bennszülttek oly gavalléros lelkek, mint hazájuk, a tropikus természet, amely sosem fukarkodik adományaival. Mikor Columbus egyik hajója zátonyra kerül, a kacika, a törzsfőnök zokogva siet hozzá, rendelkezésére bocsátja egész népét, hogy segítsenek kirakodni, maga is munkához lát saját felséges kezével, rokonai pedig mindegyre sírva borulnak Columbus nyakába és kérik, fogadja el vagyonukat kárpótlás gyanánt veszteségéért.

Csak egy dologgal nem tud Columbus kibékülni: hogy ezek a tisztességes bennszülttek, ezek az *urak*, ahogy időnkint nevezi őket, nem hordanak ruhát. A hölgyeken még van valami, de az is minimálisnak mondható. Még a királyon sincs semmi és csodálatosképpen mégis rendkívül komolyan és méltóságteljesen viselkedik. Idővel találkozik egy királlyal, akin ugyan szintén nincs ruha, de kezén kesztyűt hord: ez már Columbus ajándéka, kezdetét veszi a civilizáció.

Még különösebb, hogy a bennszülttek a fegyvert jóformán nem ismerik. Csak gerelyük van, az is fából. Egyáltalán nem harciasak. Veszély esetén gyorsan elszaladnak vagy a földre vetik magukat. Rémdöcözve nézik a spanyolok íjját, kardját, ágyúját. Három tengerész, bár semmi rossz szándéka nincs, pusztá megjelenésével megszalaszt több száz bennszülttet. Columbus ennek természetesen örül. Egészen csekély kísérrel bejárhatná ezeket a szigeteket, írja, bizonyos benne, hogy nem esnék semmi bántódása.

A legnagyobb elragadtatással ír a bennszülttekről. „Felségtek higgyék el nekem, hogy a kerek földön nincsenek ezeknél jobb emberek és ennél a szigetnél (Haiti) szebb ország.

Felebarátaikat úgy szeretik, mint önmagukat; s hozzá mindig szelíden és vidáman viselkednek, udvarias szavukat mindig mosollyal kísérik. Igaz, hogy mind a férfiak, mind a nők állandóan mezítelenül járnak-kelnek, de biztosíthatom Felségteket, hogy erkölcsaik feddhetetlenek és királyuknak a legnagyobb hódolattal engedelmeskednek.”

Columbus a jövőre gondol. Minthogy ezek a bennszülöttek természettől fogva ilyen jók, és minthogy úgy látszik, semmiféle pogány vagy eretnek szektának nem hívei, sőt egyáltalán semmilyen vallásuk nincsen, minden nehézség nélkül meg fognak érni a keresztény hitre, mihelyt megfelelő szent férfiak kioktatják őket a vallás igazságaira.

Sajnos, a jövőbelátó Columbus képzelete nem áll meg ezen a nemes és üdvösséges ponton. Hamar össze tudja egyeztetni az örök és az ideigvaló előnyöket. Minthogy az uralkodók új és nemsokára már keresztény alattvalói ennyire jámbor természetűek, semmi sem áll útjában annak, hogy azt tegyék velük, amit akarunk. És mindjárt tudja is, hogy mit akar: ezek a bennszülöttek fognak itt városokat és várakat építeni, dolgozni, a fehérek szorgalmas szolgálai lesznek, ez az igazi aranybánya, az ingyen munkaerő...

Még sajnosabb, hogy Columbus nem maradt meg pusztán az elgondolás mellett. Be sem várta, amíg a bennszülöttek mind jó keresztények nem lettek. Későbbi útja alkalmával már százszámra fogdostatta őket és hazavitte Spanyolországba. A zsúfolt hajófenéken a szabad levegőhöz szokott indiánok nagyrésze elpusztult, aki életben maradt, rabszolgának adták el. Mert az áhított aranyból Columbus nagyon keveset talált az Újvilág szigetein és valamivel fedezni kellett az utazások költségét, be kellett bizonyítania, hogy felfedezése nem haszontalan.

És így kezdődik el, mindjárt az első felfedezővel és az első bennszülöttekkel, az indiánvilág szörnyű, a fehér ember arcába mindmáig szégyenpírt kergető katasztrófája. A spanyol hódítók egy évszázad alatt teljesen kiraboltak, kiirtottak, rabszolgaságba süllyesztettek és őserdők mélyébe kergettek egy egész világot, amely az övéknél talán szebb és emberibb volt. A szerencsétlen indiánokért senki sem emelte fel szavát, csak Las Casas püspök, Columbus útjainak és az indiánok tragédiájának humánus lelkű történetírója, de ha volt pusztában elhangzó szó, az övé volt az.

1941

AZ ÍRÓ ÉS A FOGSÁG

Százhusz éve és néhány hónapja annak, hogy az ausztriai császár sbirrjei elfogták a lombardiai fiatalokat, a carbonarikat, akik Olaszország felszabadításáról álmodoztak. A hónapokig tartó vizsgálat alatt valamennyien összetörtek és vallomásokat tettek, amelyekkel nemcsak önmagukat ítélték el, hanem szabadon maradt társaikat is bajbadöntötték. Az elfogott carbonarik közül egyedül a törékeny, leányos természetű *Silvio Pellico*, a költő viselkedett férfiasan, példaadó bátorsággal. Van egy fajta bátorság, amelyet csak az érez, aki tudja, hogy élete maga is alkotás és később legenda; Pellico ezek közé tartozott.

Két társával együtt halálraítélték. Velencében a Campanile előtt pellengérre állították őket, azután visszavitték a félelmes ólomkamrákba, a Doge-palota ólomtetőjé alá.

A kegyesszívű Ferenc császár, népének atyja, később a halálbüntetést meghatározatlan vagy a halál által meghatározandó ideig tartó fogságbüntetésre változtatta át. A foglyokat elszállították a morvaországi Spielbergbe, Ausztria legfélelmesebb börtönébe, ahol nem sokkal később a magyar Lovassy Lászlónak és fiatal társainak is szenvedniük kellett. Pellico barátai, Oroboni gróf, Villa és Moreto meghaltak a nélkülözésektől. Hozzátartozóikkal nem érintkezhetek, híreket nem kaptak a külvilágról. Pellico egy tévedés következtében abban a hitben élt, hogy szülei meghaltak, holott éltek és évről-évre várták haza fiukat Torinóban.

Olvasniuk alig lehetett a foglyoknak és idővel kényszermunkát is végeztek velük. De a legszörnyűbb szenvedés mégis a magány volt, különösen az annyira társas, baráti természetű Pellicóra nézve. Annyira tele volt szeretettel, hogy egy pillanatig sem élhetett a nélkül, hogy ne szeressen valakit; a börtönőr kislányát, majd egy ismeretlen nőt a szomszéd cellában, mert olyan szép és szenvedő hangja volt.

A foglyok minden leleményességüket arra fordították, hogy valamikép érintkezzenek egymással. Ez sokszor sikerült is a jószívű börtönőrök segítségével. Mert gonosz és embertelen bírakkal és tisztekkel bőven volt dolguk, de a szegény emberek, akikkel kálváriajárásukban találkoztak, mind jók voltak hozzájuk, még az oly idegen németek és morvák is.

Pellico csodálatosképpen mindezt túlélte és megélte azt is, hogy tízévi fogság után szabadon bocsátották. A szenvedések közt egyre mélyülő vallásosság adott erőt ennek a törékeny léleknek, hogy mindenkinél acélosabban viselje el a ráneheződő gyötrelmeket - és még valami: hogy író volt. Egy pillanatig sem szűnt meg író lenni. Évekig csak rossz feketekávéból élt, az étkezésről le tudott mondani, de a papírról nem. Ha nem használt semmiféle ravaszság és börtönőri jószág, hogy papírt szerezzen (az osztrák hatóságok jól tudták, hogy minden tiszta papiroslap veszedelem a zsarnokságra), akkor az asztalra írt drámákat, eposzokat és regényeket. Ha nem volt több hely, letörölte, ami kész volt, hogy tovább folytathassa. Mert nem is a mű volt a fontos, hanem az alkotás megváltó ereje. Hősiesen viselte szenvedéseit, mert tudta, hogy mindez csak élményanyag, a sors rettenetes, de gyönyörű ajándéka, anyag, amelyből egyszer majd megépíti a művet, amelyért a világra jött: a *Börtöneim*-et.

1941

DON QUIJOTE SZERELME

Dulcinea del Toboso, ahogy a manchai lovag szíve bálványát nevezi, egy igen lényeges vonásban különbözik a világirodalom legtöbb regényhősnőjétől: abban, hogy egyetlen egyszer sem lép fel személyesen a regényben. Cervantes, a Don Quijote költője elmondja, hogy amikor Don Quijote elindult, hogy helyreállítsa Spanyolországban a lovagvilág régi dicsőségét, amint lovaghoz illik: hölgyet választott magának. Don Quijote ekkor már nem volt fiatal, szép ember sem volt a szó köznapi értelmében és előzőleg esztendőszámra ki sem mozdult szobájából, ahol a régi, nagy lovagokra vonatkozó könyveket tanulmányozta. Érthető tehát, hogy nem volt kéznél olyan hölgy, akibe illendően beleszerethetett volna; hölgyeket nem is ismert a lovag, csak a regények magasztos és elérhetetlen várkisasszonyait. Márpedig nem indulhatott útnak, ha nincs egy hölgy képe a szívében - rendes lovag ilyesmit nem tesz. Ekkor, szerencsére, eszébe jutott egy parasztlány, aki sok-sok évvel ezelőtt tetszett neki; hogy vajjon ő is tetszett-e a lánynak, arról nem mond a könyv semmit. Ezt a leányzót nevezte el a jóhangzás kedvéért Dulcinea del Tobosónak, mivelhogy Toboso faluban lakott. A lány valamikor messze földön híres volt arról, hogy kitűnően ért hurkák és egyéb disznónemű ételek beszósához - ez minden, amit Dulcineáról tudni lehet. Hogy élt-e még akkor, amikor Don Quijote nekivágott az óriásoktól és varázslóktól hemzsegő világnak, teljesen bizonytalan.

Emlékszünk rá, hogy Don Quijote többeket kényszerített, vagy legalább is kényszeríteni akart arra, hogy ismerjék el Dulcinea fölényét a világ valamennyi hölgye fölött, azután pedig elhatározta, hogy meg fog örülni szerelmi bánatában. Hiszen a nagy Orlando is megőrült, azóta is csak mint őrző Lórántot emlegetik, Hölgye nem kis dicsőségére.

Hűséges kísérője: Sancho Panza, a józan kis paraszt, megdöbbenve figyelmezteti Don Quijotét, hogy Dulcinea nem követett el semmi olyat, amiért Don Quijoténak őrzőngeni kellene.

- Ezért vagyok én különb a többi lovagnál - feleli Don Quijote. - Azok csak akkor őrzőngtek, ha okuk volt rá; én minden ok nélkül is hajlandó vagyok őrzőngen Dulcinea kedvéért.

Azután eltűnődik, hogy valóban őrzőngjön-e, mint Orlando, vagy pedig érje be a sírással, mint Amadis. Végül igen helyesen, a középút mellett dönt. Néhány óvatos bukfencet vet és megbízza Sanchót, hogy az esetet kellőképp kiszínezve mondja el Dulcineának.

Sancho távozik. Tekintettel azonban arra, hogy gazdája úgyis bolond, Sancho nem megy el Tobosóba; nyugodtan kialussza magát, azután mindenféle hazug hírrel tér vissza Don Quijotéhez.

A sors úgy akarja, hogy később mindketten elvetődjenek Tobosóba. A lovag felszólítja csatlósát, hogy mutassa meg neki kedvesének gyönyörű palotáját. Éjszaka van, Sancho nem talál oda. Másnap reggelre kelve, Don Quijote sürgetni kezdi. Sancho akkor merész hadicselt eszel ki. Gazdájától gyakran hallott olyan varázslókról, akik Don Quijotéval aljasul bántak, például szélmalommá változtatták az óriást, akivel a lovag hősieen megküzdött.

Jöjjön a varázsló! - mondja magában az okos Sancho és amikor három parasztasszony közeledik a réten feléjük számárháton, kiabálni kezd, hogy Dulcinea jön feléjük díszes paripáján, két szépséges kísérőasszonyával.

Don Quijote kínos zavarban közli, hogy ő csak három parasztasszonyt lát. Az egyiket fel akarja segíteni számárpapájára, de az magától felugrik, férfimódra ül a számaron és azonkívül, mondja Don Quijote, mintha fokhagymaszaga is lett volna...

Sancho kétségbeesik. Íme, a gonosz varázsló úgy elbűvölte a szerencsétlen gazdáját, hogy parasztlánynak nézte a gyönyörű Dulcineát. Don Quijote erre nem tud felelni; Sancho a saját fegyverét fordította ellene. Ha nem hiszi el, hogy elvarázsták, akkor el kell ismernie, hogy az óriás sem volt óriás, hanem közönséges szélmalom. Különben is, Don Quijote elhiszi, ezért Don Quijote.

Ezentúl már csak egyszer látja Dulcineát: amikor látomásai vannak a Montesinos-hegy barlangjában. Dulcinea most elvarázsolva, parasztasszony képében jelenik meg előtte, - ha ugyan megjelenik és nemcsak Don Quijote találta ki az egészet - és pénzt kér tőle, hogy új szoknyát vehessen magának.

És most jön a legkülönösebb. Don Quijote egy barátságos herceg udvarába ér. A herceg valóra váltja lovagi ábrándjait. Sanchóból rövid időre valóban helytartó lesz, amint Don Quijote megígérte neki. A hercegné pedig megkérdi Don Quijotét, vajjon valóban él-e Dulcinea, vagy pedig csak álmkép. Mire a bölcs-bolond Don Quijote azt feleli:

- Csak az Isten tudja, van-e a világon Dulcinea vagy nincs? Pusztá fantóm-e ő vagy sem? S ez nem is olyan tárgy, ami felől szükséges volna az utolsó porcikáig bizonyosságot szerezni.

Íme Don Quijote örült bölcsesége. Tudja, hogy valóban élt valamikor egy parasztlány, az, akit ő Dulcineának nevezett el. De azt is tudja, hogy az a bizonyos Dulcinea del Toboso, akiről ő beszélni szokott, nem él máshol, csak az ő szívében, az ő képzeletében. Van-e? Nincs-e? Ki tudná megmondani?

A legtöbb szerelmes azt hiszi, hogy az az ábrándkép, amelyet szívében hordoz, valóban él és azonos azzal a kislánnyal vagy asszonnyal, akinek nevét viseli. Pedig az a valaki, akit szeretünk, csak bent él szívünkben - a valóságos kislány vagy asszony pedig egészen más, talán csak hurkák besózásában kiváló.

Tanuljatok bölcseséget Don Quijotétól, szerelmesek!

1941

AZ ÍRÓ MINT ÜZLETEMBER

Az írói munka, éppúgy, mint az erény, „önmagában hordja igazi jutalmát”. Kosztolányi Dezső írja valahol, milyen különös érzés volt mindig számára, hogy írásaiért pénzt kapott. Olyan ez, mondta, mintha azért fizetnék, mert cigarettázik. Szinte igazságosabb lenne, ha ő fizetne az öröméért, hogy írhat.

De másfelől az író úgy érzi, hogy ha már egyszer megfizetik munkáját, hát őt is úgy tekintik, mint a polgári társadalom dolgozó tagját, akkor viszont a javadalmazás, amit munkájáért kap, egyáltalán nem áll arányban a munka nagyságával és értékével. Shakespeare korában, amikor a színészek igen díszes ruhákban jártak-keltek a színpadon, egy színész nadrágja majdnem annyiba került, mint amennyit a drámaíró kapott darabjáért. Ez az aránytalanság azóta sem szűnt meg teljesen. Egy üzletember félórai beszélgetéssel és néhány telefonálással tízszer annyit kereshet, mint az író hónapok és évek olyan különleges tehetséget kívánó munkájával, amelyet rajta kívül talán senki se tudna elvégezni az országban, olyan odaadással és önmegtagadással, amelyet csak a szerzetesek életével lehet összehasonlítani.

Így keletkezik az íróban a gyötrő, féltékeny érzés legfőbb munkatársával, a kiadóval szemben. Azt látja, hogy a nadrág még mindig többet ér, mint a darab, a kiadó többet keres művén, mint ő maga. Ekkor felmerül az íróban a nagy kísértés: mi lenne, ha magam lennék műveim kiadója is? Talán mégsem olyan nagy tudomány a könyvkiadás, semmiesetre sem lehet olyan nagy tudomány, mint az írás.

Így gondolkozhatott valóban Sir Walter Scott, a mult századeleji nagy angol regényíró, akkor, amikor könyveivel már olyan szép összegeket keresett, hogy Abbotsfordban kastélyt vehetett magának és ott úgy élhetett, mint a régi századok vendégszerető földesurai, akikről annyi kedvvel és oly szépen írt regényeiben. De nem elégedett meg Abbotsforddal: vagyonával betársult könyvkiadójához, önmaga lett önmaga kiadója. És ez olyan rosszul vált be, hogy el kellett adni Abbotsfordot és késő öregkoráig dolgozni kellett, hogy kifizethesse üzletemberi adósságait.

Hasonlóan járt Honoré de Balzac, a csodálatos francia regényíró. Balzac a pénz és az élet szerelmese volt, meg akarta hódítani Páris és a világot, szobájában ott állt a kandalló fölött Napoleon mellszobra és ezt írta rá: „Amit ő a kardjával, azt én a tollammal fogom megcselekedni.” De mikor látta, hogy az irodalom nem hozza meg a vagyont, amely után vágyott, kilépett a „gyakorlati életbe”. Ő is kiadó lett. Az volt az ötlete, hogy olcsó kiadásban fogja a közönség rendelkezésére bocsátani a francia klasszikusokat. Ez az alapjában véve emberbaráti gondolat később kitűnően bevált üzletileg is, ma már minden országban közkézen forognak a klasszikusok olcsó kiadásai, lassankint még nálunk is lesz ilyesmi. De Balzac ötletével megelőzte korát; az idő még nem érett meg az olcsó klasszikusok számára. Vagy az is lehet, hogy nem volt jó üzletember. Ez annál meglepőbb, mert hiszen regényeiben annyi kitűnően megrajzolt nagy üzletember szerepel, a pénz egyik író művében sem játszik akkora szerepet, mint az övében. Papiroson, képzeletben óriási üzleteket bonyolított le, hatalmas szakismerettel és leleményességgel. De más az elmélet és más a gyakorlat. Balzacnak kiadóvállalatán nemcsak a saját pénze ment el, hanem családjáé, sőt szíve hölgyéé is és egész hátralevő életében neki is azért kellett dolgoznia, mint Scottnak, hogy könyvkiadói adósságait is kifizesse.

Tehát az „elmélettel”, az írással kellett megkeresnie mégis azt, amit a „gyakorlatban”, a kereskedelmi életben elveszített. Annyit dolgozott, mint senki más. Este nyolckor lefeküdt aludni, de éjfélkor már felkeltette magát, barátkámzsájába burkolózva (ebben a kámzsában láthatjuk Balzacot Rodin világhírű szobrán) íróasztala mellé ült és dolgozott egyfolytában tizenkét órát, néha még többet is, lankadó szellemét feketekávéval élesztgetve. Élni nem ért rá máskor, mint

abban a néhány délutáni órában, amely szabadon maradt. Adósságainak törlesztését csak egy évvel élte túl; hatalmas szervezete kilobbant, mint egy elhasznált villanyégő.

A harmadik intő példa üzleti tervekkel foglalkozó írók számára Mark Twain. Mark Twain mérhetetlenül üzleties gondolkodású, régivágású amerikai volt és természetesen nagyon bántotta, hogy művein nem keres annyi dollárt, mint amennyit kereshetne, mert a haszon egy részét a kiadó teszi zsebre. Végül ő is kiadó és nyomdász lett; de nyugtalan és leleményes természete nem érte be a rendelkezésére álló eszközökkel; megvett egy zseniális, új találmányt, egy újfajta nyomdagépet és ez a találmány oly zseniálisnak bizonyult, hogy elvesztette rajta mind a dollárt, amit könyvein keresett. De egy amerikai író nem könnyű agyonütni; Mark Twain nem keseredett el, felolvasó körútra indult, az egész világon mindenütt tódultak az emberek, hogy megnézzék Tamás Úrfi és Huckleberry Finn szerzőjét és mire hazatért, gazdagabb volt, mint valaha. Többet azonban nem bocsátkozott kiadói vállalkozásokba.

Az igazi író, amikor gyakorlati ember akar lenni, kissé olyan, mint a bibliai Jónás próféta, aki el akart szökni az isteni küldetés elől, hajóra szállt, de az Úr viharral érte utól, a cethal gyomrába került és végül mégis próféta lett. A hivatás elől nem szabad menekülni és, amint a példák bizonyítják, nem is lehet.

1941

MACCHIAVELLI TÖRTÉNELMI HELYE

Különös szabályszerűség nyilvánul meg abban, hogy egy kor a múltnak melyik időszakát tartja mintaképének, vagy melyik felé vonzódik történelmi nosztalgiája. A klasszikus századok antikvitás-kultusza után a romantika a középkorban találta meg álmainak otthonát, a XIX. század második fele a renaissance felé fordult. Ha ehhez hozzávesszük a huszas években megnövekedett érdeklődést a barokk és a rokokó iránt, azt lehetne mondani, hogy a történelem paradigmatis korszaka is együtt halad az idővel: minél későbbi egy korszak, annál későbbi korszakot tekint eszményül.

A múlt század rajongása az olasz renaissance iránt napjainkban erősen idejét múlt; Olaszországban jártunkban legtöbbünket már nem a cinquecento hatalmas emlékei ragadják meg, hanem újra az antik emlékek, mint Goethét, vagy az olasz gótika maradványai, mint Ruskint. A tudomány is kikezdte azt a nagyszerű képet, amelyet a múlt század nagyjai, elsősorban Burckhardt és Taine alkottak a renaissanceról. Bizonytalanná vált, hogy vajjon csakugyan a renaissanceban kezdődik-e az, amit a modern Európának érzünk: az individualizmus, a szabad gondolat, általában a „nagy felszabadulás”. Huizinga azzal ásta alá Burckhardt elméletét, hogy kimutatta, hogy a Burckhardt által jellegzetesen renaissance-korinak mondott mozzanatok már a késő-középkorban is fellelhetők. Spengler pedig kétségbevonta az egész olasz renaissance szerves voltát, fontosságát a nyugati kultúra egészében, pusztán „firenzei epizódnak” minősítette.

Kétségtelen, hogy a XV. és a XVI. század folyamán a középkor keresztényi értékrendszere nem „veszett el”, nem is ingott meg, hiszen a nép szélesebb rétegeit a renaissance-szellem alig illette, még Itáliában is hatalmas területek maradtak érintetlenek és a XVI. század végén, az ellenreformációval a régi értékek visszanyerték eredeti tekintélyüket a szellemben is. Az a nagy átalakulás, amelyet Burckhardt és kora a renaissance-ba látott bele, tulajdonképpen sokkal később, a XVIII. század közepén következett be.

Ilymódon problematikusá válik annak az embernek történelmi helye, aki a leginkább renaissance-ember a burckhardti kép szerint: Niccolo Macchiavellié. Híres vagy hírhedt nagy műve, az *Il Principe*, amint tudjuk, tanács-gyűjtemény fejedelmek számára, a hatalom utolérhetetlen kézikönyve. Tanácsai gyakorlatiak, hidegek, józanok, nem ismernek semmiféle érzelmi vagy erkölcsi szempontot, csak magát a célt: a hatalmat. „Az emberekkel - mondja - vagy jól kell bánni, vagy össze kell zúzni őket, mert kisebb sérelmekért bosszút állhatnak, a nagyobbakért nem; azért, ha valakit megsértünk, úgy kell azt tennünk, hogy ne kelljen bosszújától tartanunk”. „A szerzés vágya igen természetes és általános; az emberek mindent megkaparítanak, amit megkaparíthatnak és ezért dicséret illeti őket, nem szidalom”. „A fejedelem abból legyen bőkezű, ami nem az övé, sem nem alattvalóié; így tett Cyrus, Caesar és Nagy Sándor is; mert ha másét pazarolja, nem árt hírnevének, csak használ neki; míg ha magáét pazarolja, az ártalmas”. Az új fejedelemnek, ha hatalmát meg akarja szilárdítani, nem szabad visszarettennie semmiféle kegyetlenségtől, árulástól, szőszegéstől, sőt mindez kötelessége, mert ha gyenge, kihull kezéből a hatalom és az állam anarchiába süllyed.

A fejedelemnek csak két dologra van szüksége: *fortunára* és *virtúra*. A *virtú* a hatalom kérlelhetetlen akarása és az elérésére szolgáló eszközök zseniálisan gyors és egyáltalán nem válogatós felismerése. A legfőbb érték ez a *virtú*: ez emeli az embert a többiek fölé, akik szintén gonoszok, de a mellett gyengék és ostobák is és megérdemlik, hogy a fejedelem hatalma alá hajtja őket, mert *in mondo non c'è volgo*.

Nagy újság a Macchiavelli művében a gonoszság feltétlen, gátlás nélküli tudomásulvétele volt. Az emberiség erkölcsi elvei, a nagyközépkor magasztos keresztényi és lovagi eszményei

gondolkozásán semmi nyomot nem hagytak; a kérlelhetetlen realista szeme előtt csak az ősi ösztönök állnak, fejedelmének csak azokkal kell számolnia. A politikában nincsen erkölcs, csak szükségszerűség, *necessita*. Erősebb szembefordulást a középkor világával el sem lehet képzelni.

A XIX. század, amely általában oly szigorúan ítélte meg régi írók erkölcsi magatartását, Macchiavellivel szemben csodálatosan megértő és megbocsátó volt. Embertelen eszméit, mondták, szentesíti a cél: Itália felszabadítása az idegen uralom alól; Macchiavellinek lángoló hazaszeretete diktálta a kérlelhetetlen elveket. Elismeréssel adóztak elfogulatlan, „középkori hiedelmektől” el nem homályosított tekintetének és őszinteségének, amellyel elsőnek ismerte fel, hogy a világot érdek és hatalomvágy vezérli és hogy az államérdek nem lehet tekintettel morális megfontolásokra.

De a valóság az, hogy Macchiavellire kiválóképpen áll, amit Spengler az egész renaissanceról mond: benne nem annyira az új eszmevilág jut szóhoz, mint inkább a régi, a középkori ellen való reakció. Mert Macchiavelli nem elfogulatlan: elfogult mindennel szemben, ami jóság és magasabb erkölcsiség. Nemcsak a papokat gyűlölte, mint megannyi más renaissance-kori író: ő magát a keresztény vallást gyűlölte, ez a negatív szenvedély jut kifejezésre írásaiban. Nem is tárgyilagos, semmi sem áll távolabb tőle, mint a modern kor tudományos személytelensége: ha választania kell két fejedelem közt, egy olyan közt, aki árulással és gyilkossággal és egy olyan közt, aki tisztességes eszközökkel éri el ugyanazt a célt, bizonyára habozás nélkül a gonoszt választja. „A hatalomnak ez a szűzies szerelmese”, ahogy Valeriu Marcu szellemesen nevezi, kétségkívül gyönyörködött saját embertelenségében, akár az önzés későbbi nagy teoretikusai, Swift, Stendhal, Nietzsche. Egyik levelében büszkélkedik vele, hogy a hízelgésben már rég felvette a keresztiséget, a felszentelést és az áldozást; hazudozásban pedig már doktorátust szerzett. Dicsekvéséből nem hiányzik az *épater le bourgeois* hajlandóság sem. Bizonyára mindig valami jóleső érzés fogta el, amikor egy megdöbbenően embertelen sort írt le.

Éppen ezért nem szabad írásait úgy tekinteni, mint a renaissance „nagy felszabadulásának” megnyilatkozásait. Könyvét a kortársak üldözték és neve a közvetlen utókor, például az erzsébetkori angol dráma nyelvhasználatában az ördöggel rokonértelmű; mítosszá lesz, az abszolút gonoszság megtestesítőjévé. Ez nem felszabadulás: aki ennyire az ellenkező végletbe megy át, az még nagyon is benne gyökerezik a középkori világképben. Macchiavelli negatívan gótikus lélek, mint a sátánosok, a középkor negatív vallásos megszállottjai.

És mindezekért nem is lehet Macchiavellinek megbocsátani. Az itáliai hazaszeretetet nem volt benne olyan erős és olyan határozott, mint ahogy a múlt század tanította, hiszen a nacionalizmus csak éppen születőben van ekkoriban és még eléggé bizonytalan érzés; különben is a hideg gonoszságnak ezt a fokát a hazaszeretet sem igazolja. Mentségéül lehetne felhozni, hogy az ő korában az Alpokon túl már rég megvalósították Macchiavelli álmát, központosították a királyi hatalmat, megteremtették a nemzeti hadsereget és eszközökben semmivel sem voltak válogatósabbak, mint Macchiavelli „Fejedelme”. Olaszország szellemileg előbbre volt, de katonai és politikai szempontból elmaradt a Nyugat országai mögött. Macchiavelli csak azt követelte, ami a Nyugaton már rég megvalósult.

Ez igaz; a korabeli nagy királyok semmivel sem viselkedtek különben, mint Cesare Borgia - aminthogy nem viselkedett másképpen a ragyogó erkölcsiségű nagyközépkor megannyi fejedelme és vezére sem. De nem írtak könyvet a politikáról és ha elolvassák Macchiavelli könyvét, talán elszörnyedve dobják el maguktól. Ők csak gyakorolták ezeket az elveket, de nem vallották.

Macchiavelli náluk gonoszabb és kárhozandóbb: mert rossz lelkiismerettel megtenni ezeket a dolgokat sokkal kisebb bűn, mint helyességüket elismerni. A király vagy Cesare Borgia vétkezett, amikor így követelte az államreazon, a *necessita* - de Macchiavelli a szellemet árulta el, az erkölcsi értékrendszert kezdte ki, emberi méltóságunk gyökereit ásta alá, századok számára igazolni akarta a zsarnokságot, az igazolhatatlant.

1941

A KÉTARCÚ HALLGATÁS

A napokban olvastam egy kitűnő novellát az első szerelem keserveiről. Az első szerelem általában épp olyan népszerűségnek és köztiszteletnek örvend, mint a gyermekkor; mindkettőről azt állítják, hogy rendkívül boldog állapot; holott legtöbbször igazán nem az. A gyermekkor szörnyűségeiről most ne beszéljünk; a novella csak azt juttatta eszembe, hogy milyen kínos volt az első szerelem. Nem az a legeslegelső, amikor az ember még nem is mer viszonzást remélni, mert esetleg még csak tizennégy éves, a hölgy pedig már tizennyolc vagy még öregebb; hanem az az igazán első, amely már viszonzásra is talál. A novella hőseit a hősnő viszonzszereti, de számára is ez a szerelem az első és így egyikük sincs tisztában avval, hogy miről is beszéljenek. A fiú nagy buzgalommal lehadarja a mondatokat, amelyeket erre a célra gondosan elkészített. Ettől kezdve azonban nincs mit beszélnie, a lány pedig a fiú hallgatásában közömbösséget érez és így ő sem tud mit beszélni. Így kínlódják át a hónapokat, amelyeket a sors nekik erre a gyönyörű ajándékra, az első szerelemre szánt.

Ó, szörnyű ez a hallgatás, olyan, mintha befalazták volna az embert, de mégis milyen gyönyörű ahhoz a másik hallgatáshoz képest, amikor azért nem tud beszélni az ember, mert *már* nincs mit beszélnie. Ez a másik és sokkal gonoszabb hallgatás akkor szállja meg a lelket, amikor elmúlt már a szerelem, de még nincs erőnk a szakításra, várjuk a csodát, hogy talán valami jótékony forgószelel szívünk hölgyét hirtelen Kínába telepíti. Aki tud énekelni vagy fütyülni, ilyenkor énekel vagy fütyül, hogy mégis valami hangot adjon, hangot, amely át-hidalja a feltétlenül együtt töltendő időt. De aki nem tud vagy nem akar énekelni és fütyülni, az ilyenkor zsebrevágott lélekkel hallgat, kínosan, konokul gyötörve magát és a másikat. Az ember valósággal úgy érzi, hogy valami összeszorítja a torkát, testi erőfeszítésbe kerül minden szó, amit olykor mégis kinyög. Amikor azután az együttlét után összetalálkozik egy közömbös ismerőssel, úgy ömlik belőle a hosszasan visszaszorult beszéd, mint Münchhausen befagyott trombitájából a melegben megolvadt hangok.

Van olyan eset is, amikor az ember azért hallgat, mert nem mer beszélni. Ma azonban ritka már az olyan férfi, aki nem mer szerelmet vallani; a két nem közti érintkezés annyira könnyűvé lett, hogy legtöbbször szerelmet vallunk, mielőtt még akarnánk. Ha a nők néha azt hiszik is, hogy lovagjuk nem mer szerelmet vallani, ez ma legtöbbször csak látszat. A valóság az, hogy a lovag nem is akar szerelmet vallani. Valamikor nem így volt. A régebbi irodalom egyik kedves témája, hogy a szerelmesek nem merik bevallani, hogy szeretik egymást és ebből mindenféle bonyodalom keletkezik, mígnem szerencsés véletlen folytán a nagy titok mégis kiderül és minden jóra fordul.

Úgy látszik, nemcsak a regényekben történt ilyesmi, hanem olykor még a regényíróval is meg-esett. Legalább is Kemény Zsigmond báróról azt beszélnek. Egyszer már eltökélte magában, mondják, hogy megkéri egy grófkisasszony kezét, fel is öltötte az ünnepélyes ruhát, amelyet abban az időben ilyen alkalmakkor fel kellett öltetni, el is ment jövendőbelije házához. De nem tudta elmondani azt a néhány szót, amely a lánykéréshez elengedhetetlenül szükséges; hazament és agglegény maradt. Azt is mondják, hogy a lány szülei kikoszarozták; de az előbbi változat igen jellemző Kemény Zsigmondra. A magyar irodalomban ő és Arany János arról nevezetese, hogy többet hallgatnak el, mint amennyit elmondanak. Egyik kitűnő esszéistánk Arany János művészetét a jéghegyhez hasonlította: a mű csak a jéghegy víz fölé kiemelkedő része, a hegy óriási nagyobb tömege láthatatlanul a víz alatt marad. Arany nem írt egy szerelmesverset sem, vagy ha talán írt is, akkor sem bocsátotta ki sosem a kezéből.

Kemény és Arany epikus művészetükben is központi helyet adtak a be nem vallott szerelem, a szólni nem tudás motívumának: Kemény *Özvegy és Leánya* című regényében, Arany pedig,

valószínűleg Kemény hatása alatt - *Toldi Szerelmében*. Ha Piroska bevallaná Toldinak, ha Toldi bevallaná Piroskának, hogy szereti, minden jóra fordulna - de visszatartja őket valami, szemérem, féltékenység, büszkeség, dac.

Hogy tudtak hallgatni ezek az emberek! Nagy hallgatásuk egyidőben politikai lett, nemzeti állásfoglalás is volt: az elnyomás alatt Kemény és Arany azzal fejezték ki maguk és kortársaik véleményét a kormányról, a közállapotokról, a korról, amelyben éltek, hogy nem beszéltek róla, gyönyörűen, következetesen és arcrándulás nélkül másról beszéltek. *Si tacent, clamant*, - hallgatásukkal kiáltanak, - mondta Cicero Catilina összeesküvőtársa.

És itt már a hallgatás másik arcúata kezd felénk fordulni. Eleinte arról beszéltünk, micsoda kín a kényszerű hallgatás. De a hallgatást ősidők óta kincsnek és áldásnak tartja a népbölcsesség és az életfilozófia. *Hallgatni arany*, olyan értelemben is, hogy az igazi, a termékeny hallgatás, dolgozószobánk csodálatos csöndje, amikor mosolyogva néznek ránk a könyvek a polcokon, csakugyan olyan aranyszínű és aranymézes ízű, mint egy nyári késő-délután.

Az egyiptomiak istenként tisztelték a gyermek Harpokratést, a hallgatás istenét, Isis fiát, akit a görögök is imádtak. A pythagoreusok titkos társasága háromévi hallgatást követelt meg tagjaitól felavatás előtt. Ilyen hallgatási fogadalmak a keresztény középkorban is igen gyakoriak, gondoljunk a karthauziakra, a néma barátokra. Favete linguis, mondták ünnepeiken a régi római papok, ami annyit jelentett körülbelül, hogy hallgatással ünnepeljétek az istenséget. Ma is gyakori, hogy bizonyos ünnepélyes alkalmakkor néhány perces hallgatással áldoznak egy emlékeknek. A hallgatásnak mindmáig valami mágikus-misztikus ereje maradt: még mindig úgy érezzük, a hallgatásban gyűjti össze erőit a lélek, a saját erőit és a magányban beléje tóduló kozmikus erőket, az erőket, amelyek éltetik és továbbviszik. Ha beszélünk, kiadjuk magunkat, ha hallgatunk, akkor a német kifejezéssel élve: wir sammeln uns, összegyűjtjük magunkat. A beszéddel szegényebbek, a hallgatással gazdagabbak leszünk.

A nagy költők mindig tudták, hogy a szép szavak varázshatalmánál csak egy nagyobb kifejezési lehetőség van: a hallgatás. Nem érez, aki érez szavakkal mondhatót, mondta Vörösmarty Mihály.

Shakespeare hőseiből páratlan, megdöbbentő bőséggel ömlenek a szép szavak, a legegyszerűbb dolgot is mennyeket rengető pátosszal tudják kifejezni, de amikor a legnagyobb érzésre kerül a sor, milyen csendesek lesznek! The rest is silence, - a többi hallgatás, ez Hamlet végszava, és Macduff, amikor hírül hozzák, hogy Macbeth megölette feleségét és gyermekét, csak ennyit mond: My children too? - A gyermekeimet is?

Babits Mihály pedig így fejezte ki a költőnek saját eszköze, a szó ellen érzett ellenszenvét:

*Szók, keserű
ősz tengerekből üllepedett
szók, kiszáradt tengerek alja, ti
felejtett könnyek alja, ti gondolat
kegyetlen izgatói - ha szóval
tudnám zenémnek önteni gyógyvizét,
tán elringatna...*

A nagy lírikusokban valami furcsa, önmaguk ellen forduló vágy él, hogy megszabaduljanak áruló eszközeiktől, a szavaktól, amelyek cserben hagyják őket, amikor a legnagyobb szükség lenne rájuk: hogy túljussanak a szavakon, romances sans paroles-okat, szövegnélküli románcokat költsenek, mint ahogy Paul Verlaine mondta - vagyis zenét.

1942

KÖLTŐ, BOSZORKÁNYMESTER ÉS MÉREGKEVERŐ

Listius László gróf nevét főképp azok ismerik, akik Babits Mihály költeményeit olvasgatják. A Recitativ kötetben van egy gyönyörű szonett, ez a címe: Régi magyar arckép. A vers Listius László költői arcképe:

*Ihol ama híres gróf Listius László
írtam krónikámat, magyarokért gyászló
ritmusban a gaz tar vérpatakot gázló,
fegyver, hadieszköz, címerek és zászló.*

Ez a Listius László a magyar irodalomtörténet egyik legkülönösebb alakja. Nem költeményei révén; költeményei nem jobbak és nem rosszabbak a többi XVII. századi „főrangú költő” naiv és dilettáns verseinél.

A magyar költők közt, akiket az életben is többnyire az a nemes idealizmus vezérelt, amely műveiket sugalmazta, s akik közt még a bohém is kevés, annál gyakoribb az egyszerű polgár - Listius az alvilági küldönc, a magyar Villon, a magyar Rimbaud, merev barokk díszruhában és sörényes parókában. A barokk kor, a XVII. század, a nagy ellentétek, a nagy belső feszültségek kora: ekkor élnek a nagy misztikus szentek és gondolkozók, Avilai Szent Teréz és Pascal, és ekkor élnek a világtörténelem legsötétebb kalózzai. A kor művészete is az életimádás és a halálfélelem, a vérmes érzékiség és az önsanyargató mennybekíváncozás végletei közt ingadozik. Rubens százada és Greco százada ez. A barokk kétfelé húzó erői néha egy alkotásban találkoznak - ez teszi felejthetlenné Tasso *Megszabadított Jeruzsálemét* - és néha egy ember személyiségében, ezért oly döbbenetes Listius László élete. Áhítatos verseket írt és vérpadon halt meg, miután vétkeivel nem egy, de tíz halálbüntetésre szolgált rá.

Listius vagy Listi László gazdag, előkelő és irodalmi hajlamú családból származott. Már egy XVI. századbeli Listius: Sebestyén is latin verseket írt. Listius László apja, Ferenc, 1616-ban latin filológiai munkát adott ki s ebből arra lehet következtetni, hogy a család tudományszeretete az akkori főurak magas műveltségi színvonalát is felülmulata. Apját korán elvesztette; anyja, a nemeslelkű Gyulaffi Zsuzsánna révén Erdély legelőkelőbb családjaival tartott rokonságot és társadalmi helyzetét még inkább emelte Bánffy Hedvig grófnővel való házassága. Minthogy birtokai a nyugati határszélen feküdtek, gyakran megfordult a bécsi udvarban is. Mégsem töltött be semmiféle közhivatalt, mint korának többi főrangú embere. Már fiatalkorában is mindenféle rosszat suttoztak róla. Első felesége életében megnyert egy gyanús birtokpert; később kétségtelenné vált, hogy kitűnően ért az okirathamisítás művészetéhez.

Első felesége halála után Listius feleségül vette Kecskés Évát. Ekkor már gróf volt és visszavonultan élt várának, Köpcsénynek ódon falai közt.

Lidl Ulrik mészáros azzal vádolta Köpcsény urát, hogy szolgálai valami titokzatos „tüzes szerszámmal” éjnek idején felgyújtották házát és csűrjeit. Fogler Sebestyén polgár pedig azzal állt elő, hogy Köpcsényben a várúr meggyilkolta az ő mostohalányát, aki ott szolgált.

A környékeliek úgy tudták, hogy Köpcsény falai közt boszorkánymesterséget űznek. Listius gróf, mondták, „megfőzött egy fekete tyúkot tollastul, egy fekete malacot szőröstül, s abból hét tál ételt készítvén, kenyérrel, egy korsó borral együtt hét keresztúton ásatta el”, vagyis áldozatot mutatott be az alvilág szellemeinek. Úgy tudták, ezért jutalmul olyan erszényt kapott az ördögtől, amelyben mindig aranyat talált, ahányszor csak belenyúlt. Egy jezsuita később azt vallotta, hogy látta, amint a gróf egy pappal misét mondatott egy varázsigékkel bevont kard meztelen lapja fölött. Beszélték, hogy magát a Sátánt is megidézte a közeli Leányvár kísérteties romjai közt.

Mindez a babonás kor riadt és együgyű mendemondája is lehet, - de valószínűleg van valami magva. Komáromy András, Listius tudós életrajzírója, úgy véli, hogy a gróf maga költötte boszorkánymesteri és aranycsinálói hírét, hogy elleplezze a módot, amellyel valóban hozzájutott aranyaihoz. De Komáromy sem vonja kétségbe, hogy Listius vonzódhatott a fekete mágiához és kísérletezhetett módszereivel; lelki alkatába nagyon is beleillik ez a vonás.

A mai ember esetleg elnézné neki az ördöggel való vagy legalább is megkísérelt cimborázást; súlyosabbak azok a vétkek, amelyeket emberek ellen követett el. A környékeliek úgy tudták, hogy felesége mérgezett borral eltett láb alól egy Jandi nevű pásztort. A régiek könnyen rámondták valakire, aki hirtelen meghalt, hogy méreg által veszett el, de Listius ellen később annyian és oly egybehangzóan vallottak, hogy nem lehet kétség: csakugyan méregkeverő volt. Egy bécsi orvos, saját vallomása szerint, egész könyvet írt számára a mérgek elkészítési módjáról; Listius állítólag azért kérte meg erre, mert egy török basát akart elveszejteni. Külön vegyészt tartott Köpcsény várában, hogy titkos szereit elkészítse.

A XVII. század társadalmi viszonyai közt Listiust talán sohasem háborgatják komolyabban, ha kegyetlenkedéseinek csak jobbágyok és polgárok esnek áldozatul. De voltak az áldozatok hozzátartozóinál hatalmasabb ellenségei is; elsősorban tulajdon hozzátartozói. Legfőbb ellensége unokatestvére, Listius János báró volt. A két Listius ádázul gyűlölte egymást. Listius Lászlónak nem volt gyermeke és János úgy tudta, hogy nem is lehet. Annál nagyobb volt János megrökönyödése, amikor Listius Lászlónak és Kecskés Évának fiúk születtek, majd amikor a kis örökös csecsemőkorában meghalt, még egy fiúk születtek, György.

Listius Jánost a dolog nem hagyta nyugodni. Nyomozást indított és lassanként kiderült a furcsa és szörnyű igazság. György nem volt Listiusék gyermeke. A várúrnő csak színlelte hogy gyermekáldást vár. És mikor ideje eljött, férje Bécsből egy terhes asszonyt csempészett be a várba és ennek fiát adták ki Kecskés Éva gyermeke gyanánt. Az anyát pedig a gróf sajátkezűleg ütötte agyon egy nagy kalapáccsal, holttestét szolgái tüntették el. Majd, amikor az első gyermek meghalt, megismételték a rettenetes komédiát.

Mindez és számos más borzalom nyilvánosságra került, amikor Listius János kezdeményezésére az 1659-i országgyűlés eljárást indított Listius László ellen, mint okmányhamisító, boszorkánymester, gyújtogató és méregkeverő ellen; azonkívül hazaárulással, a törökökkel való paktálással is vádolták. A vizsgálatot Madách János, a nagy költő egyik öse vezette.

Bár valamennyi tanúvallomás súlyosan terhelő volt, Listiusnak mégsem történt semmi baja. Az eljárás a végtelenségbe húzódott. Csak két esztendő múlva, 1661-ben jutottak odáig, hogy újabb kihallgatásokat rendeltek el. Az új tanúk már azt is tudták, hogy a gróf garabonciás diákokat idézett meg, hogy viharral pusztítsák a környéket s hogy spiritus familiarisa van, aki minden kívánságát teljesíti. Listius alakja borzalmas fantómmá kezdett nőni, egy egész országrészre ráhullt rémes árnyéka, bűnei mindinkább eltorzultak a legenda felé, nem is embert láttak már benne, hanem éji kísértetet. Ő pedig valami hátborzongató nyugalommal élt tovább, szökésre nem gondolt, nem is védekezett, mint akit titokzatos erők tartanak védőszárnyuk alatt.

Komáromy András úgy véli, sikerült felfedeznie a titokzatos erőket és pártfogásuk nagyon is prózai okait: Listius baráti ajándékképpen elengedett negyvenezer tallért, amellyel Wesselényi Ferenc, az ország nádora tartozott neki. Akárhogy is történt, 1661 májusában királyi leirat felfüggeszti a Listius ellen folyamatban lévő eljárást. A felhők elvonultak Köpcsény vára felől.

És ekkor váratlanul kitör a katasztrófa. A pör alkalmával Listius ellenfelei fejére olvasták bűneit, valószínűleg olyanokat is, amelyeket nem követett el, de egyről, a legfontosabbról ők sem tudtak: arról, hogy honnan származnak Listius aranyai. Listius, mint annyi más korabeli

főúr, mint maga Wesselényi nádor, állandó pénzhiányban szenvedett, rosszul kezelt birtokai nem fedezték költséges és titokzatos szenvedélyeit. Egymásután zálogosította el birtokrészeit, de ez sem segített, sem az, hogy az ördöghöz és a mágiához folyamodott. Gyakorlatibb megoldást kellett keresnie.

1661 augusztusában, tehát néhány hónappal azután, hogy megszüntették ellene az eljárást, Listius grófot Bécs városában hamis pénz verése miatt elfogják és bebörtönözik. A XVII. század szemében a pénzhamisítás a legnagyobb véték, e mögött Listius minden egyéb cselekedete eltörpült. Magyar főúri voltára való tekintet nélkül ausztriai törvényszék elé állítják és azt, akinek gyilkosságai, méregkeverése, zordon titkai miatt semmi baja sem történt, mint pénzhamisítót halálra ítélik. 1662-ben hóhér fejezi le Bécs piacán.

Még börtönben ült, amikor megindult a főúri versenyfutás Listius birtokáért, amelyeket a kincstár elkobozott. Még osztrák pályázók is akadtak. A birtok nagyrésztét mégis az ősellenség, Listius János báró nyerte el. De úgy látszik, átok feküdt a köpcsényi váron és boszorkányjárta környékén. Listius János nemsokára meghalt és a vagyont fia, ifjabb Listius János örökölte, ki tudja, mennyi családi terheltséggel együtt. Fiatalon megúnta a világ hívságos örömeit, birtokát eladta Esterházy Pálnak, maga pedig jezsuita lett Velencében.

Listius László „fiát”, Györgyöt, természetesen törvénytelenítették, örökségén kívül nemességét is elvesztette. De Listius anyja, Gyulaffi Zsuzsánna, magához vette a gyermeket és úgy nevelte, mint unokáját, idővel a nemességet is megszerezte neki. A Listius-átok azonban itt borongott e fölött a kis ál-Listius fölött is: huszonkét éves korában önvédelemből rálőtt valakire, aki féltékenységből meg akarta ölni, mást talált el, börtönbe került és ott halt meg.

Ilymódon Listius Lászlóból nem maradt fenn más, mint költeményei, közöttük az áhitatos versek, amelyek oly különös ellentétben állnak szerzőjük életével. És Babits Mihály verse, amely ezeket a gyönyörű sorokat adja Listius szájába, mintegy a vérpadról felhangzó búcsúszavak gyanánt:

*Hóhér bárdja küldi Isten elé lelkem:
az leszen bírása, akinek adósa. -
Könyörögj érettem lybanoni rózsá!*

1942

A SZÁZÉVES LÁNCHÍD

Amióta nem lehet külföldre utaznom, játékokkal igyekszem a bennem élő utazási ösztönt lecsillapítani és elaltatni: azt játszom, hogy úgy járok-kelek Budapest utcáin, mintha idegen volnék és először csodálkoznék el a város szépségén. Újra felfedezem a Hősök-terének tágas, szellős arányait, a Batthyány-téri Szent Anna-templom máriateréziás, nagyasszonyos nyugalomát, a sokat bántott és mégis oly világvárosias Széll Kálmán-téri „sintér” hídján elszórakozom a villamosok igyekezetén és enyhe, de őszinte elragadtatás fog el, ha akár a Dunáról, akár a másik oldalról, a hegyek felől, meglátom a Várhegy páratlanul szép vonulatát. Szinte sajnálom, hogy itt születtem, irigylem az igazi idegent friss élményeiért. És újra és újra rájövök, hogy az egész gyönyörű városban a legszebb a Lánchíd.

Nem akarom leszólni többi tiszteletreméltó hídunkat, de a Lánchíd szépségét akkor érezzük legjobban, ha velük összehasonlítjuk. Mennyi nemesség van a Lánchídban, milyen előkelő hallgatagság, gögös szerénység, bájos könnyűség és ódon mélabú! Valahogy végérvényes, mint minden nagy alkotás; az ember úgy érzi: igen, ez az, egy hídnak ilyennek kell lennie! A Margit-hídban nincs elég méltóság; az Erzsébet-híd pedig először is sárga, ami egyáltalán nem hídhoz illő, másodszor is nagyon is hangosan mutogatja vaskonstrukcióját, túlságosan büszke arra, hogy modern, éppen azért ma már kissé elavultnak hat, olyan, mint az Eiffel-torony. A Lánchíd nem avul el soha, a Lánchíd klasszikus; olyan, mint Arany János.

A multkor a 18-as villamossal utaztam a budai Duna-parton és egyszerre csak ott álltunk közvetlenül a Lánchídnál. Olyan hirtelen és meglepően állt előttem, mint valamikor Veronában a Castel Vecchio hídjá; kiszálltam a villamosból, ezt meg kell nézni, gondoltam, az ember nem mehet csak úgy el egy ilyen híd mellett.

És most rajongásomhoz bizonyos ünnepélyes érzés is járul: kezembe került Vajda Pál R. kitűnő tanulmánya, amelyet a Közművelődési Tanács adott ki és ebből megtudtam, hogy a Lánchíd most lesz száz éves. 1842 augusztus 24-én tették le alapkövét.

A tanulmányból sok minden más érdekes dolgot is megtudtam a híd történetéből. Az előzmények közé tartozik, hogy már Zsigmond király és Mátyás király is gondolt arra, hogy Pest és Buda közt hidat építsen; Mátyás renaissance grandezzaival márványból akarta a hidat felépíteni. 1767 óta hajóhíd kötötte össze a két várost. A hidat a téli hónapokban szét kellett bontani, ilyenkor megszűnt a közlekedés a két város között, egészen addig, amíg a Duna keményre nem fagyott. Jégzajlás idején azután lehetetlenség volt az egyik partról a másikra átjutni. 1800-ban Pest város lakossága, élén a magisztrátussal, átment Budára József nádor lakodalmára; közben megindult a jég és az egész város a tulsó parton rekedt. A hajóhíd a mai Vigadó előtt állt; a Deák Ferenc-utcát azért hívták régen Nagyhíd-utcának.

Érdekes tartozéka volt a régi Hajóhídnak a hídvám, amely évente átlag 12.000 forintot jövedelmezett a híd tulajdonosának, a két városnak. A nemesség, papság és a két szabad királyi város polgársága mentes volt a hídvám fizetése alól. Kik fizették tehát a tizenkétezer forintot? Nyilván azok, akiknek nem volt pénzük. Kivéve a cigányokat, nekik ismeretlen oknál fogva szintén nem kellett hídvámot fizetniük.

Nemrég olvastam az angol Paget Magyarországról szóló útleírásában, milyen sajátos módszerrel állapították meg a vámőrök, hogy ki köteles adót fizetni és ki nem. Ha jólöltözött úriember jött, azt szó nélkül keresztülgengedték; ha népi viseletű ember érkezett, azt mindenképpen megállították. A jobbágy ilyenkor búsan, de szó nélkül fizetett; aki káromkodott és tiltakozott, arról a vámőrök tudták, hogy nemesember és minden további származási okmány nélkül átengedték.

Az állandó híd terve már Széchenyi előtt is többször felmerült, így Sándor Móríczt gróf, a híres lovas, Metternich veje, 1820-ban félévi jövedelmét hajlandó lett volna feláldozni az állóhíd céljaira, tárgyalt is már angol szakértőkkel. De a nehézségeket csak akkor lehetett leküzdeni, amikor Széchenyi István állt a mozgalom élére, teljes tekintélyével és szellemi nagyságával.

1832-ben kezdték meg a tárgyalásokat, ekkor alakult a Budapesti Hídegylet. Széchenyi és Andrássy György gróf nemsokára Angliába utazott, hogy szakértők véleményét kérdezze meg, vajon lehet-e a Dunán olyan hidat építeni, amelyet nem sodor el a Duna jege, és ha lehet, nem fogják-e megakasztani a híd pillérei a Duna jegét, nem fog-e áradás keletkezni? Az angol szakértők megerősítették Széchenyi elgondolását: a Dunán Lánchidat kell építeni, akkor a két egymástól távolálló pillér között nem fog megakadni a jég.

De alighogy eloszoltak a technikai aggályok, felleptek a sokkal súlyosabb politikaiak. Széchenyi ugyanis úgy tervezte, hogy a híd költségeit a hídvámból kell megtéríteni, ezt pedig egyformán fizeti majd nemes és nem-nemes. Ez lett volna az „első rés a nemesi kiváltságok falán”. Az országgyűlés konzervatív része hevesen tiltakozott és amikor mégis elfogadták a törvényjavaslatot, gróf Cziráky Antal országbíró kijelentette, hogy „ez a nap Magyarország végső romlásának napja”. De az ország annyi más csapás után az egyenlő hídvámost is elviselte.

A Lánchíd felépítése a köztudatban Clark névvel forrt össze. De csak kevesen tudják, hogy tulajdonképpen két Clark munkálkodott a híd körül. Az egyik: Tierney William Clark angol mérnök készítette a híd terveit; a másik: Adam Clark nem is volt mérnök, hanem ezermester-féle, abból a bátor és leleményes emberfajtából, amely az angol ipart akkoriban az egész világon diadalra vitte. Széchenyi bizalmas embere volt, már előzőleg vele építtetett a gróf jachtot magának és most őt bízta meg a Lánchíd körüli munkálatok vezetésével. A két Clark semmiféle rokonságban nem állt egymással, tiszta véletlen, hogy mind a kettőt Clarknak hívták.

Száz évvel ezelőtt, 1842 augusztus 24-én, ünnepélyes keretek közt lerakták a híd alapkövét. Részt vett ebben Károly főherceg és József nádor; az ünnepélyes aktusról oklevelet állítottak ki. Az egykorú tudósítás szerint „ez oklevél, melly még több főrangú személy által is aláíratott, egy e végre készült tokba rejteték, és a hozzá adott arany- és ezüst pénzdarabokkal együtt Clark úr által az alapköben hagyott üregbe téteték, melly azonnal egy 130 mázsás kővel takartatott be. Ekkor öfenségök egy Londonban ezüsből készült, 200 font sterlinget érő elefántcsontnyelű ragaszhányókanállal a köre ragaszt vetének és egy e célra készült diófalapáccsal hárm-at-hárm-at ütének a köre; ugyanazt tevék a primás, országbíró, tárnok, báró Sina György, gr. Széchenyi István és Clark urak, mind annyiszor a jelenlévők 'éljen'-eivel és az építés körül foglalkozó angolok 'hurrah'-aival kísértetvén. Ez ünnepélyt hasonlólag ágyúdörgések hirdetétk a két fővárosnak. Ekkor a fenséges főhercegek és a főhercegnők; úgyszinte a jelen volt főszemélyek a katonai hangászkar által játszott népzene közt eltávozanak, és az ünnepélynek hetedfél órakor vége lön”.

Hogy Széchenyi István számára mit jelentett a Lánchíd, tudjuk. Nemcsak közlekedési eszközt, nemcsak „részt a nemesi kiváltságok falán”, hanem jelképesen is hidat, hidat Magyarország és a magasabb emberiség, az eszményi Európa között. Széchenyi lázasan figyelte a híd épülését, beköltözött a pesti parton álló Ullmann-féle házba, hogy mindig a közelben lehessen; úgy érezte, ha a híd elkészül, küzdelmes és belső válságokkal gyötört élete sem múlt el értelmetlenül. És minél tovább épült a híd, annál nagyobbak lettek aggodalmai; a politikai látóhatáron Negyvennyolc zivatarfelhői kezdtek felvonulni.

Az emberek akkor sem voltak különbek, mint most, örömmel kezdtek ki mindent, ami nagyra és széprek épült; a pestiek kedvenc pletykatárgya lett a Lánchíd. Azt beszéltek, hogy

Clark 600.000 forinttal megszökött és a híd abbamarad. De 1848 március 28-án felhúzták az első hídtartó láncot. Clark Ádám büszkén sétált végig rajta több ízben is Pest és Buda közt. Amikor Széchenyi ezt meghallotta, súlyos szemrehányásokkal illette Clarkot, hogy minek teszi ki életét felesleges veszélynek, azután pedig ő is végigsétált rajta.

A forradalmi légkör a híd körül is érezhetővé vált. Munkáslázadás tört ki, a pesti munkások azt követelték, bocsássák el az idegen szakmunkásokat. A lázadókat Széchenyi fellépése csendesítette le.

Széchenyit egyre sötétebb előérzetek gyötörték és egy pillanatig úgy látszott, igaza lesz: miután tizenegy láncot szerencsésen felhúztak, a tizenkettedik leszakadt és magával ragadta azt az emelvényt is, amelyen Széchenyi éppen állt. De Széchenyi kitűnő úszó lévén, kiúszott a partra.

- Így fog ez velünk is menni - mondta. - Tizenegy óráig fényesen fog sikerülni minden, s midőn elbizakodásunk nagyra nőtt, a tizenkettedik órában törik össze minden.

A háború kitört és Széchenyit elborult elmével vitték a Dunán, kedves folyóján, külföldi gyógyintézet felé.

De a híd mégis-mégis felépült. 1848-ban, bár még nem volt egészen kész, megindult rajta a forgalom. Nemcsak polgárok jártak át rajta: átvonultak a magyar honvédek is, majd később Windischgrätz herceg osztrák serege, hetvenezer katona és 270 ágyú.

A szabadságharc alatt többször fenyegette pusztulás a még el sem készült híd. Hentzi osztrák generális fölszedette egy részét, hogy a honvédek ne használhassák és löporos hordókat helyezett el mellette. Ezeket a löporos hordókat egy Alnoch von Edelstadt nevű osztrák ezredes, szivarját beledobva, felrobbantotta; de a híd megmenekült, míg merényletét széttépte a robbanás. Később a magyar seregek parancsnoka, Dembinsky akarta felrobbantani a hidat, amelyet Clark Ádám érvelése mentett meg. Dembinsky leszedette az útpályát és a keresztartókat, úgy hogy a hídon megint nem lehetett járni.

A hídepítés munkálatait csak a szabadságharc összeomlása után fejezték be. 1849 augusztus 20-án adták át ünnepélyesen a forgalomnak. A sors kegyetlen tréfája, hogy az első ember, aki a végérvényesen elkészült hídon végigment, *Haynau* volt, a hóhér.

Széchenyi István ekkor már döblingi magányában viaskodott sorsának fúriáival. A legnagyobb magyar a legtragikusabb magyar volt; minden sikerült, amit akart, de minden egészen másképp, mint ahogy ő akarta: hídján a terrorista zsarnok vonult keresztül, a nemzetet felébresztette, de a felébredt nemzetre katasztrófa várt.

Az idő mégis neki dolgozott. Nagy alkotása, a Lánchíd, ma is áll, összeköti egységes fővárossá a két partot és jelképesen is Széchenyi győzött vele: a híd nemes szépsége továbbra is mutatja az utat Széchenyi eszményei, a magasabb humánus, a belső harmónia felé.

1942

JELLEMESEK ELŐNYBEN

Hála istennek, a magyar írásművekben régóta nem volt annyi erkölcsi méltóság, mint napjainkban. Kiderült, hogy a jellem még a géniusznál is fontosabb. Ebben a tételben azelőtt csak a tehetségtelen írók hittek, maguk vigasztalására, de ma már általánossá vált. Legkitűnőbb íróinknak is minden második szava: jellem, magatartás, kiállítás. Keblünket büszkeség dagasztja; az utókor nyilván úgy fog rólunk beszélni, mint az irodalmi erkölcs fénykoráról.

Bár néha, félénken, úgy érezzük, talán egyhangú is már ez a sok erkölcsi nagy hang; az irodalom végtére is nem legényegylet vagy vasárnapi iskola - és a magyar nyelvben kifejeződő ősi bölcsesség már rég véleményt mondott az írott malasztról.

És amellet kissé gyanakszunk is. Az irodalomtörténet tanít erre. A görögök harmóniáról beszéltek és Hellasz felőrlő polgárháborúiban veszett el. A középkori költők mindúntalan a triuwe-t, a hűséget dicsőítették és a történelem sosem jegyzett fel annyi árulást, mint a középkorban: keressük csak fel Dante Poklának megfelelő tájait az Inferno utolsó énekeiben. Carlyle mindig a hallgatásról írt, olyan bőbeszédűen, mint egy hegyipatak. Petőfi írta a magyar irodalom legszebb boralait és amikor Jókai borral kínálta meg, azt mondta:

- Tedd el, Móric, azokat a butéliákat, én csak tejet iszom.

Mi is azt mondanók már: Tedd el, Móric, azokat a butéliákat! Tokosítsd be már a magatartásodat! Hidd el, a jellemmel is úgy van, mint a csókkal: gyakorold és ne magyarázd. Te is utálnád úgy az olyan írókat, akik, mondjuk, nagyon jóteknony természetűek, de írásaiban az orrunk alá dörzsöli jóteknonykodásait. Vannak szép cselekedetek, amelyeknek az értékehez hozzátartozik az is, hogy letagadjuk a nyilvánosság előtt. Az álfrivolitás „magatartása” sokkal előkelőbb, mint az álkomolyságé. A nagy franciskánus szentek bekenték magukat mézzel, azután meghenteregtek tollpehelyben és úgy mentek ki az utcára, hogy nevéssenek rajtuk - és inkább csak odahaza voltak szentek, cellájuk Istennel teljes árnyékában. Vagy gondolj Byronra, milyen szörnyű cinikus volt, tisztességes ember szóba sem állt vele - és mégis meg tudott halni Missolonghion alatt!

Ne képzeld, hogy a jellem öreg szmóking; nem arra való, hogy szellőztessük és időnként átalakíttassuk.

1943

NYARALÁS A KÖNYVTÁRBAN

Bizonyos jelek arra vallanak, hogy nyár van. Erre mutat az, hogy néha kiülhetek az erkélyre, bár ilyenkor öt percen belül megered az eső; és erre vall az is, hogy nagyon sokszor jut eszembe Páris. Mikor ugyanis az ember fiatal volt, nyaranta többnyire Párisba ment, és ezért a nyár jelei valahogy mindig párisi képeket villantanak fel bennem. Oly hirtelen suhannak át, hogy szinte alig tudom térbelileg elhelyezni őket: hol autók surrannak el beláthatatlan sorban az Arc de Triomphe körül, hol a Metro rohan elő az alagútból, hol egy kiskávéház pultja előtt állok és a bordói bort, tízóraitam szagolom; de leggyakrabban mégis a Bibliothèque Nationaleban járok.

Mert mégis ez volt a legszebb az ifjúságban. Mindenütt jó volt, de a legjobb a könyvtárban. Talán azért, mert többnyire nem dolgozni, nem tanulmányokat folytatni jártam oda, hanem nyaralni. Úgy mentem el délelőttökint a könyvtárba, mint ahogy más a strandra megy. Útközben soha nem ellenőrizték, hogy hány könyvet viszek be és hozok ki. Dícséretemre legyen mondva, nem loptam el egy könyvet sem. Pesten pedig ez is nehezebb, mint ahogy itt minden nehezebben megy: ha el akarsz lopni egy könyvet, le kell mondanod a kalapodról, mert azt csak akkor kapod vissza, ha minden könyvet visszaadtál.

Miután bementél és elhelyezkedtél, következett a könyvtárlátogatás legizgalmasabb része, a könyv kikeresése a katalógusból. Ez valóságos detektívregény volt akkoriban. Azt mondják, a francia észszerű nép és szereti a világosságot, áttekinthetőséget. Hát a Bibliothèque Nationale katalógusán egyáltalán nem látszottak meg ezek a nemzeti jellemvonások.

A katalógusokban megtalálni valamit olyan leleményt igénylő feladat volt, hogy nem is tudnám módszerét írásban elmondani, mindössze annyit szemléltetésül, hogy csak a harmadik nyáron jöttem tisztába a katalógus minden csínjával-bínjával; büszke is voltam rá és egész délelőttököt töltöttem azzal, hogy egy-egy ismerősömnek vagy esetleg egy addig ismeretlen, de rokonszenves hölgynek megmagyaráztam, hogyan kell bánni vele. De éppen ez volt az izgalmas, - ha az ember a könyvet rögtön megtalálja, mint pl. a British Museum utólérhetetlenül tökéletes katalógusában, a mulatság fele elvész. A franciák értenek az élet művészetéhez.

Apropos hölgyek: nem tudom eldönteni magamban azt a kérdést, helyes-e, hogy a könyvtárba nőket is beeresztenek. Nem mintha irigyelném tőlük, - hanem a férfiak miatt. Azt hiszem t. i., hogy az embernek sehol sem tetszenek annyira a nők, mint a könyvtárban. Ha egy valamennyire is jóképű nő belép, minden férfi feléje fordul és hosszú percekre kizökken a munkájából. Talán az ellentét okozza. Mert mitől különbözik egy nő annyira, mint a könyvektől?

A könyvtár hangulata estefelé a legsűrítettebb, a közeledő zárás előtt. A csönd még intenzívebb lesz, szinte zúg, forrón és izgatottan, mintha mindenkinek attól függne az élete, sikerül-e zárás előtt még ötven oldalt elolvasnia; csak a lapozás monoton ritmusa hallatszik. Háromnegyed hat előtt öt perccel azután egy erre a célra rendelt személy dörgő hangon ezt kiáltja: Mesdames et Messieurs, on va bientôt fermer! A végső é rendkívül hosszú és kacskaringósan tűnik el a távolban. Azután háromnegyed hatkor ugyanez a személy megszólal, röviden, mint a végzet, amely előrebocsátotta baljós hírnökeit. Csak ennyit mond: On ferme.

Visszaadod a könyveket, kimégy zúgó fejjel, megállsz egy pillanatra a könyvtár előtti téren, a Square Louvois-n, megszemléled a szoborcsoportozaton látható négy nőt, akik Franciaország nagy folyamait ábrázolják és egy pillanatig eltűnődsz, melyik jobb nő, a Loire, vagy a Garonne; azután elballagsz a Szajna felé, a Quartier és a Montparnasse felé, a kávéházak, a szórakozások felé, melyek Párisban is többnyire olyan unalmasak, mint a világ többi városában. A könyvtárban pedig átveszik birodalmukat a farkaskutyák. A nagy raktártermekbe ugyanis a tűzveszély miatt nem vezették be a villanyt; ezeket a termeket óriási farkaskutyák őrzik éjjelente. Az évek folyamán bizonyára megtanultak egyet-mást a sok tudomány között; de úgy hallom, hogy a kutyák bizonyos rossz szokásáról nem tudtak lemondani és ezzel sok kárt okoztak a könyvekben. Míg végre az igazgatóság bölcsen úgy döntött, hogy a legalsó polcokra nem helyez könyveket.

Hát ilyen volt a könyvtár, ahol ifjúságomat töltöttem. Most már nagyon sok éve nem jártam arra és közben a világban sok minden megváltozott. Az utoljára kintjártaktól azt hallottam, hogy ötvenévi munka után végre elkészült a nagy, új katalógus, amelyben mindent rögtön meg lehet találni. De a könyvtárak egyebekben nem sokat szoktak változni és remélem, ha egyszer kijutok, mindent a helyén találok. Talán még az aggastyánok is meglesznek. Már ott tartok, hogy utánuk is vágyódom.

1943

HÖLDERLIN

Alig volt költő, akinek a híre olyan lassan érett, mint Hölderliné. Kortársai és közvetlen utókora alig tudtak róla. Tulajdonképpen csak a mult század legvégén fedezik fel, a köz-tudatba pedig csak a mult világháború után megy át magában álló költői nagysága - most, száz esztendővel halála után úgy tudjuk, hogy minden idők egyik legnagyobb lírikusa volt.

Ha hirtelen feltámadna és látná, hogyan ünnepelnek egy Hölderlin nevű régi költőt, bizonyára azt hinné, egy névrokonáról van szó. És ha mégis meggyőződne arról, hogy ő az, akinek különös verseit szerte a világon olvassák, ő az, akit ünnepelnek, riadtan menekülne valami hegyi magányba - hiszen sosem volt idehaza az emberek között, örök idegen volt a földi tájakon. Egy talán sohasem volt aranykor országából jött, merengve, távoli dolgok követének; és ezt a messze országot ő úgy hívta: Hellas.

Protestáns teológusnak készült. Tübingenben együtt nevelkedett Hegellel, aki később a német idealizmus nagy filozófusa lett és tudományos rendszerré építette ki azokat a gondolatokat, amelyek Hölderlinnel való beszélgetései során fakadtak, tanulószobájuk éjszakájában. Hölderlint azután Schiller vette pártfogásába; Jénába költözött, ahol Schiller akkoriban egyetemi tanár volt. Ez a kis város azokban az években több kiváló elmét és magasabb szellemi feszültséget foglalt magában, mint Európa akárhány fővárosa egy egész évszázad alatt. Hiszen a weimari nagyhercegség egyetemi városa és a weimari nagyhercegség Goethét jelentette; Goethét, aki maga is gyakran feltűnt Jénában, magánosan és befelé mosolyogva.

De éppen ezt a nagyszerűséget nem tudta Hölderlin végtelenül szerény és érzékeny lelke elviselni. Úgy érezte, megsemmisül Goethe és Schiller nagysága mellett. Milyen tökéletesen ostoba az a mondás, hogy csak a „lumpok” szerények! Minden igazán nagy ember szerény, mert tisztában van a mások értékével.

Schiller fiatal barátját ekkor Frankfurtban helyezte el, egy Gontard nevű gazdag pénzember házában, mint Hofmeisteret. A cím szépen hangzik, de tulajdonképpen nevelőt jelent. Itt élte át Hölderlin élete egyetlen regényét: szerelmes lett a ház fiatal, szép és okos asszonyába, Susette von Gontardba, akit műveiben Diotima néven tett halhatatlanná. Diotima: így hívják azt a legendás asszonyt, akiről Platon Lakomájában azt olvassuk, hogy Sokratés tőle tanulta a legmagasabb bölcseséget. Hölderlin Diotimájában eszményképét látta megtestesülve, eszmé-nye pedig a görögség volt; „Nicht wahr, eine Griechin!” mondta Diotimára egy barátjának, aki Gontardéknál meglátogatta. Az ő nyelvén ez volt a legtöbb, a legszebb, amit mondhatott.

A szerelmi regény fejezeteit és epizódjait nem ismerjük; Hölderlin csodálatos költemények-ben és egyetlen regényében, a *Hyperion*-ban ünnepelte Diotimát; de ezek annyira feltisztult, idealizált alkotások, hogy a nyers élményből nem árulnak el semmit. Csak annyit tudunk, hogy Hölderlin két évig élt Frankfurtban, azután hirtelen és meglepetésszerűen eltávozott. Semmi adat nincs arra nézve, hogy Gontard féltékenysége űzte volna el. Lehet, hogy önként távozott, amikor Diotima és ő ráeszméltek, hogy szeretik egymást. Költészetéhez minden-esetre ez illenék.

Néhány évi ide-oda hányódás után Hölderlin úgy érezte, hogy mindenki elhagyta, Schiller is, mert nem érkezett válasz utolsó levelére; Bordeauxba ment tehát, száműzetésbe, egy ottani német családhoz Hofmeisternek. Közben Diotima meghalt. De Hölderlin a levelet, amely erről értesítette, már nem kapta meg; talán sohasem tudta meg Diotima halálát. Mert Bordeauxban kitört rajta az örület és - a részleteket megint nem tudjuk - elindult hazafelé. Úgy látszik, gyalog és összevissza vándorolt, ösztönét követve, az izzó nyárban Franciaországon keresztül és betegségét valószínűleg még napszúrás is súlyosbította. Mikor hónapok múlva hazatért,

riasztó romja volt csak önmagának, Olykor feltűnt egy-egy barátja házában, a csodálkozóinak tompa hangon csak annyit mondott: Hölderlin - és tovább sietett.

Később csendes, jóindulatú, ártatlan tébolyult lett, természetének angyali tisztasága és jósága nem veszett el az elmebajban sem. Családja a legokosabbat tette, amit tehetett: egy derék asztalosmester családjához adta, hogy ápolják és gondját viseljék. Itt élt, játszadozott a gyermekekkel, mindenkihez nagyon kedves és udvarias volt, és ha megkérték, még verset is írt látogatóinak - megrendítően egyszerű, szép, halk, négysoros kis verseket; minden elhagyta, de a Múza hű maradt.

Száz éve halt meg; tehát nagyon sok évet töltött elborult elmével, negyven esztendő, élete nagyobb felét. Negyven évig hallgatott ez a lélek: de évszázadokig beszélnek még művei, az emberi szellem legmagasabb fellángolásai az örök dolgok világa és a természetben rejlő isteni felé.

1943

GÖRÖGORSZÁG A GÖRÖGÖK ELŐTT

„Már a régi görögök is ismerték a bőrt”, így figurázta ki annakidején Karinthy Frigyes a régi Uránia Tudományos Színház ismeretterjesztő előadásait. Ebből a közmondássá vált mondatból is kitűnik, hogy minden dolog ismerete a görögöknél kezdődik. Mindnyájan tudjuk ugyan, hogy voltak nagy keleti kultúrák, egyiptomiak, babiloniak, kínaiak a görögök előtt is, de ezeknek a távoli népeknek tudása a mienkkel alig függ össze; amit mi tudunk, azt a görögök tudták először.

Még nem ment tehát át a köztudatba az, ami pedig vagy ötven esztendő óta nyilvánvaló tény: hogy maguk a görögök is örökölték tudásukat, sok tekintetben már a készbe ültek bele, magán a görög földön már előttük járt egy nagynevű civilizáció, a praehellén kor műveltsége.

Ez akkor kezdett felderengeni, amikor Schliemann 1875-ben elkezdte ásatásait a régi Trója helyén, hogy megtalálja a Homéros-megénekelte város maradványait. A tudósok kétkedve fogadták a lelkes műkedvelő iparkodását, mert valahogy úgy képzeltek, hogy Trója városa csak a költészet birodalmában létezett. De maga Schliemann is meglepődött, amikor nemcsak a homérosi Tróját találta meg a föld gyomrában, hanem alatta még négy sokkal régebbi várost is, ősi kultúrák emlékeivel. Eredményén felbuzdulva azután kiásatta Mykénét, Agamemnon király fővárosát is. De a praehellén kor egész nagyszerűsége csak akkor világosodott meg, amikor 1910 tájban Evans és mások elkezdtek kiásni Knossost és Phaistost, a mondabeli Minos királynak „labyrinthusait”, óriási palotáit Kréta szigetén.

Az ásatások azóta is egyre folynak és a világnak ugyancsak oka van a csodálkozásra. Lassankint kibontakozik szemünk előtt egy ősrégi, Kr. e. háromezer évre vagy még régebbre visszanyúló kultúra, művészet, életforma, amelyről a mult századnak még fogalma sem volt. És ez a krétai-égek szellem valami olyan csodálatos üdeséget, életteljességet, a világmindenséggel való olyan eleven kapcsolatot mutat ránkmaradt kissozámú romjaiban is, hogy szinte elhomályosítja a nagy görög emlékeket. A krétai alkotásokhoz viszonyítva, a híres és évszázadok óta csodált görög szobrok sok hozzáértő ember szemében hideg, akadémikus, túlságosan is kimért és kicirkalmazott műveknek látszanak. A görögök kétségkívül okosabbak voltak elődeiknél; de a krétaiakban több volt a lélek, a vér, az életáram. Az, amit örök szépségnek érzünk és aminek mintaképeit a görögökben látjuk, ott indult el Kréta szigetén; a görögök továbbépítették és szabályok közé klasszicizálták.

Kik voltak ezek a bámulatos krétaiak? Tulajdonképpen nem tudjuk, aminthogy egész történelmüket homály borítja. A koponyavizsgálat azt bizonyítja, hogy nem voltak sem indoeurópaiak, mint a görögök, sem sémiták, mint a szomszédos ázsiai népek, sem hamiták, mint az egyiptomiak. Az atlanti fajhoz tartoztak, akár csak az etruszok és Ós-Európa megannyi más, ma már eltűnt népe. Alacsonytermetűek, feketehajúak és vörösesbőrűek lehettek. Kitűnő tengerészek, kereskedők és iparosok voltak, termékeiket a Földközi-tenger legmesszebb partvidékeire exportálták. Azonkívül kitűnő sportemberek is, ők találták fel a bikaviadalnak valami ősi formáját, amelyben nem az volt a cél, hogy megöljék a bikát, mint a spanyol bikaviadalokon, hanem az, hogy a hátára ugorjanak és ott elképesztő erőmutatványokat vigyenek végbe. De a harci erényekben nem tűnhettek ki. Északról jött hódítók mindegyre elárasztották földjüket. Az ásatások a nagy palotákat úgy találták, mint ahogy a királyfi Csipkerózsika kastélyát: az ötvös asztalán ott feküdt a félig megkezdett káma és mellette a szerszámok, a konyhában a tűz fölött a nagy üstök... úgy látszik, a palota az utolsó pillanatot őrizte meg, amikor az ellenség betört, mindenki otthagya munkáját és elszaladt. Végül is a dórok, a legharciasabb görög törzs, hódította meg a szigetet és véget vetett a krétai népnek, mintegy 1200 évvel Krisztus előtt.

A görög mitológia sok mindent tud mesélni a régi Krétáról: megőrizte Kréta királyának, Minosnak nevét, aki oly igazságos volt, hogy halála után ő ítélkezett az Alvilágban a halottakon. Valószínű, hogy Minos nem egy király volt, hanem általában a királyt jelentette Krétában. Az őskréta bikaimádás emléke megmaradt Ariadné mondájában, akit Théseus, az athéni hős mentett ki a labirintusból, megölve a Minotaurust, a bikaszörnyeteget. Egy másik monda arról beszél, hogy Zeus bika képében ragadja el a tyrusi királylányt, Európát, Kréta szigetére. Szimbólumnak is beillik: Keleti hazájából először Kréta szigetére kerül Európa, az európai civilizáció.

Minden jel arra mutat, hogy a krétaiak a nőket igen-igen nagy tiszteletben tartották. Legfőbb istenségük egy istennő volt, akinek papnők és női ruhába öltözött papok mutattak be áldozatokat. A fennmaradt krétai istenszobrok mind egészen kicsinyek; viszont a festményeken, melyek áldozati jeleneteket ábrázolnak, az isten vagy istennő éppen akkora, mint az áldozók. Ebből a tudósok arra következtetnek, hogy a krétaiak nem bálványok előtt áldoztak, hanem élő emberek előtt: Minos, a király játszott ilyenkor az isten, a papnő pedig az istennő szerepét.

A szerepjátás általában közelállt hozzájuk. Talán volt a knossosi és phaistosi palotának színháza, illetve a palotába felvezető lépcsők úgy épültek, hogy a színház nézőteréről lehetett felhasználni. Falfestmény is maradt fenn, amely valószínűleg páholyban ülő hercegnőket ábrázol.

A papnők a szertartások alkalmával földig érő prémszoknyát viseltek, hátul kis farkkal, a szoknya fölött pedig jóformán semmit. A férfiak hosszú hajat hordtak és tollat tűztek beléje, nagyon sokat adtak „vonalaikra”, derekukat díszes övvel erősen összeszorították.

Nagyon szerethették az élet szépségeit, örömeit, ünnepeit. Nem féltek a haláltól és attól, ami a halál után jön: derű, harmónia, vidámság fejeződik ki minden emlékükön.

Amint mondtuk, életükben igen nagy szerepet játszhatott az ünnep. Szerettek táncolni, a képek szerint a királyok is folyton táncoltak. Szerették a karéneket; egyes tudósok azt mondják, a görög költészet, a kardalok, a himnuszok, a homérosi eposzok, sőt még a tragédiák formái is krétai eredetűek.

De ez csak feltevés. A krétai kultúra egyelőre szép, de néma a számunkra. Nem ismerjük nyelvét, nem ismerjük irodalmát. Sokáig azt hitték, nem is tudtak írni. De azóta az ásatások igen sok krétai feliratot hoztak napvilágra; csakhogy eddig még nem sikerült senkinek sem megfejteni titkukat. A krétaiaknak ugyanis saját írásuk volt; eleinte képirásuk, mint az egyiptomiaknak, majd betűírásuk, mint a föníciaiaknak és a görögöknek, de jeleik értelmét és nyelvüket egyelőre nem ismerjük. Ez olyan titok, amelynek kulcsát egyik napról a másikra megtalálhatják. Mindössze csak az kell, hogy egy kétnyelvű szöveg bukkanjon a napvilágra: olyan, amely ugyanazt a szöveget krétai nyelven, krétai írással és valami más, ismert nyelven, görögül vagy egyiptomiul mondja el.

De addig is, amíg az írott emlékek megszólalnak, néma szavakkal beszélnek hozzánk a művészi emlékek. Látjuk a festményen a királyt, amint liliomos mezőben táncol, három nagy tollal a fején, joggal a kezében, mint a mesék királya, vagy trónusán ül „griffek”, madárfejű oroszlánok között; látunk nagy ünnepi felvonulásokat, csodálatos művészettel megfaragott áldozati bikákat, de a hétköznapi élet egyszerű jeleneteit is: hazatérő parasztokat, sportolókat és különösen kitűnő állatképeket, macskát, amint madárra les, kutyákat, amint vaddisznót üldöznek, ijesztő polipot, vadkecskét, amint kicsinyeit szoptatja. Ezek az állatképek a legcsodálatosabbak. A természet valami olyan ősi közvetlenségben szólal meg bennük, hogy a görög alkotások mellettük kiagyaltnak látszanak.

Íme, egy elveszett Paradicsom! Kréta Szigete, Európa bölcsője.

1944

KÉT CIGARETTA KÖZT

1

Mennyi mindent másképp hívnak ma, mint azelőtt. A semmittevést ma kikapcsolódásnak hívják, a krémpitét krémesnek, a gyávaságot gátlásnak vagy másképp korszerűségnek, a termetet alaknak, az ostobaságot ideológiának.

Barátom nem törődik a gyakorlati élettel. Pénzkereső mesterségét elhanyagolja, mert jobban szeret olvasni, sétálni, komoly dolgokról beszélgetni. Ennek következtében soha sincs pénze, de nem bánja; és ha történetesen mégis pénzre tesz szert, képeket, hamutartókat, vagy horgászfelszerelést vesz rajta; és ha még több pénze akad, kölcsönadja. Nagyon gyakran szerelmes, de ábrándos, ártalmatlan módon; az illető hölgy olykor észre sem veszi. Azelőtt úgy hívták volna: idealista - ma azt mondják, infantilis jellem.

Másik, volt barátom, szókimondó ember; nem nyeli el azt, ami a nyelvén van, kimondja, sőt kiírja bátran, főképp amikor tudja, hogy a tömeg mögötte áll. Az igazat barátainak és fegyvertársainak is a szemébe mondja, kertelés nélkül és csodálatosképpen ez az igazság mindig kellemetlen. Általában nem rajong embertársaiért, de a hozzá hasonlókat bírja ki legkevésbé; ezeket árulóknak tekinti és ezért elárulja minden titkukat. Bár nagy nyelvész, szavait ilyenkor nem válogatja meg. Azelőtt úgy hívták: sült paraszt - ma népi költő.

2

Keleti meséket olvastam. Az egyikben azt mondják: „Ó, te szegény királyfi, ha el akarsz jutni abba az országba, ahol az aranymadár él, bizony kétszáz évig kell utaznod!” Íme, akkor olyan nagynak hitték még a földet, hogy azt képzelték, kétszáz évig kell utazni rajta és még mindig nem érni a végére. Ma már tudjuk, hogy ha mindenütt szárazföld volna és egy királyfi elindulna rajta egy megbízható tevéen, vagy akár gyalogszerrel, néhány év múlva visszaérkeznék oda, ahonnan elindult. Hol vagyunk már a kétszáz évtől! Vagy akár csak Fogg Phileas nyolcvan napjától! Közel van minden. Kicsi lett a föld. Összezsugorodott. Nem is tudom, érdemes-e hosszabb ideig tartózkodni egy ilyen szűk helyiségben.

Minden igaz. A mult században a tudomány főfoglalkozása az volt, hogy leplezze, minden hamis, semmi sem úgy volt, mint ahogy a jámbor régiek hitték. Homéros sosem élt; a fáraó nem fulladt a Vörös-tengerbe; Lehel nem vágta fejbe a császárt; az Orléansi Szűz nem ugrott le sértetlenül a toronyból és talán nem is volt szűz; a derék, becsületes Brutus negyvennyolc százalékra adott kölcsön, a Borgiák viszont aránylag úriemberek voltak.

Ma ellenkezőleg, a modern tudomány azt bizonygatja, hogy minden igaz. Az atomfizika megállapította, hogy az alkimisták nem is voltak olyan bolondok. Most olvasom Dacqué német egyetemi tanár igen szép könyvét, amelyben azt állítja, hogy sárkányok nemcsak voltak, hanem az emberek harcoltak is velük; voltak egyszemű óriások, haltestű pikkelyes emberek és griffmadarak is. Ha nem is Józua állította meg, nincs kizárva, hogy a nap egyszer megállt; éltek már emberek, amikor hold még nem is volt az égen; csakugyan a tengerbe süllyedt Atlantisz szigete.

Várom az időt, amikor kiderül, hogy Hófehérke csakugyan felébredt, Hamupipőke jó partit csinált és Piroska megette a farkast.

Barátom, a tanár mondja:

Éppen dolgozatokat javítottam. Tizenhat éves fiúk írtak valami szabad témáról, egy kirándulásról, vagy hasonlóról. Mainapság ugyanis már nem az a dolgozat címe: *Az anyai szeretet Toldi Miklósban*, vagy *Az atyai szeretet Petőfi Sándorban*. Tantervi utasításaink a modern pedagógia irányelveit követik és azt kívánják, igen helyesen, hogy a tanulókkal ne irodalomtörténeti tanulmányokat irassunk, azt bízunk a szakemberekre, hanem inkább „élményszerű” dolgozatokat. Éppen erről akarok beszélni.

Furcsa módon, amióta „élményszerű” dolgozatokat kell íratnunk, azóta a dolgozatokban minden második szó az, hogy „élmény”. A tanuló elmondja, hogy leesett az első hó és ez „felejthetetlen élmény” volt. Kerékpározni ment s megereszkedett a hátsó gumija, nagy élmény volt. De szerencsére végül mégis megérkezett keresztanyjához és ott kitűnő túróscsuszát kapott, ami csodálatos élmény volt. Izgatott költőknek nincs annyi élményük, mint ezeknek a gyerekeknek. Ez engem, bevallom, sokáig idegesített. Az én időmben az élmény szó még a választottak titkos kincse volt. Rajongtunk tanárunkért, Sik Sándorért és többek közt azért rajongtunk érte, mert magyarázatába ilyen szavakat szőtt bele: élmény, egyéniség. Mi magunk még nagyon sokáig nem mertük használni ezeket a felnőtt szavakat. Hogyan történt szegény élménynek ez a degradálódása, hogy ma már a legszamarabb tanuló is leírja, habozás nélkül, éppen olyankor, amikor semmi sem jut az eszébe?

Azután gondos utánjárással erre is rájöttem. Kiderült, hogy amióta a modern pedagógia élményszerű tanítást követel, azóta lelkesebb kollégáim szisztematikusan ránevelik a tanulóifjúságot az élményre. Egyrészt úgy, hogy minden második szavuk az, hogy élmény. Másrészt pedig úgy, hogy igyekeznek élményekről gondoskodni a diákság számára.

Egy kollégám pl. meg is mutatta nekem, hogyan kell ezt csinálni. Levezette osztályát az udvarra és ott gondosan becsomagolt staniclikből (hogy is kellene mondani?) előzőleg erre a célra félretett kenyérhulladékot szórt szét. A szomszéd templomtoronyról csapatostul oda szálltak a galambok és szelíd természetükhöz képest, bámulatos rövid idő alatt elfogyasztották, majd visszarepültek eredeti helyükre. - Látja, kollégám, - mondta a pedagógus - ez most élmény a tanulóifjúságnak. Most felmegyünk és dolgozatot írunk róla.

Egy másik lelkes tanférfiú érettségi biztos volt nálunk és meglepő kérdéseivel halálra gyötörte a fiúkat. A zárókonferencián azután megmagyarázta: azt akarta, hogy az érettségi élmény legyen a számukra. Az is volt, nem kétséges. Amíg élnek, erről fognak álmodni.

- Furcsa - mondtam eltűnődve barátom szavain. - A pedagógusok tudhatnák, hogy diákjaik igazi élményeiket nem fogják beleírni a dolgozatba; nem is tudnák, mert ahhoz legalább Rimbaudnak kellene lenniük. Az ember azt gondolná, a tanárok közt is kell akadnia néhány olyannak, aki maga is volt valamikor tizenhat éves. Ha emlékeznének - aminthogy tiszta szerencse rájuk rí, hogy nem emlékeznek -, ha emlékeznének még a lázra, az átsírt éjszákra, a szörnyű, züllött, ostoba és csodálatos szerelmekre! A büntudatra, amely az öngyilkosság szélére vitt, a vad víziókra külvárosi csavargásokon, a rajongó megszállottságokra budai hegyek közt, ha emlékeznének, hogy csak egy utca, csak egy földrajzi név milyen kimondhatatlan sejtelmekkel volt teljes, ha emlékeznének, mit jelentett akkor Ady vagy Babits egy verse, micsoda földrengéses megrázkódtatást, vajjon szükségét éreznék, hogy élményeket szerezzenek diákjaiknak? Hiszen a tizenhat éves úgy él, mint ha a Shakespeare-kor drámáinak két felvonása közt ágálna, mintha Dosztojevszkij egy félretett regényét igyekeznék sürgősen végigélni. Romok és sivatagok között, ásító kanyonok mélyén, orkánokban és légtölcsekben, megőrült forgószínpadon és elvadult hajókon... Ezeket élményre nevelni: olyan, mintha a száguldó repülőgépnek magyaráznám a sebességet, mintha deliráló lázbeteg-

nek egy kis feketét adnék, hogy élénkebb legyen... Vajjon mit akart velünk a természet, amikor úgy rendezte, hogy néhány év alatt, mindjárt kezdetkor kiégjünk és azután csak a hamvakat őrizzük egy életen át?

4

A szép nő felszáll a villamosra. Te újságod vagy könyved olvasod és egy darabig magad sem tudod, miért hagytad abba az olvasást. Újra olvasni kezdesz és akkor jössz rá: Ja, igen. Ez az arc... Jobban meg kellene nézned. Újra felemeled fejed és keresed. Most nem látni jól, közétek álltak, egy kalauz szikáran gonosz, vagy egy polgártársad kövéren ostoba arca nyomul eléd. Kedvetlenül visszatérsz a könyvedhez. Mégis meg kellene nézni. Úgy emlékeztetett valakire. (A szépség mindig emlékeztet valakire. Vagy valamire. Nem tudod, kire és mire.) A nő arca egy pillanatra felvillan kalauzok és polgártársak között. Nem az egész arca, csak profiljának egy része. Felvillan, olyan éles szépséggel, hogy fáj neked. Gyors, gazdag folyamat indul meg benned: a profilrészletet kiegészítéd egy teljes, csodálatos arccá. Ezt az arcot „nem látod lelki-szemed előtt”, nem tudnád lerajzolni, ez az arc nincs, egy arc lehetősége az, amely fellobbant benned, parancsolón. A nő most felemeli kezét, hogy megigazítsa a haját. Sajnos, kesztyűben van, de így is látszik, hogy keze finomvonalú; a belső folyamat eléd vetíti egy gyönyörű kéz lehetőségét. Addig izegsz-mozogsz, amíg az alakját is többé-kevésbé megfigyelheted. Nem, itt sincs hiba. Mélységes fájdalom fog el. Ez a nő szép, hiába, szép. És hiába szép. Most leszáll egy úr, és profilját egészen megkapod. A szomorúság valami még sajgó, de már édes jóérzésbe megy át. Belül távlatok nyílnak, multadból bizonytalan képek derengenek és vetítődnek mesebeli jövőkbe. Hogy is mondja Stendhal: A szépség a boldogság ígérete. Hozzátehetnéd: Az elérhetetlen boldogságé. A szíved elszorul.

A nő most leszáll, kinézel az ablakon és amint ebbe az irányba fordul, sikerül en face is meglátnod. Az orra kissé széles, a szeme kissé kifejezéstelen. Nagy-nagy megkönnyebbüléssel sóhajtasz fel. Hála Isten, nem is olyan szép. Nyugodtan tovább élhetek.

5

A szépség örök titok. A nagy esztétika-könyvek nemigen visznek közelebb a megfejtéséhez. Ki tudná megmondani: miért, mikor, mire mondjuk, mire *érezzük* azt, hogy szép. A művészetnek, rég gondolom, nem az a célja, hogy szép dolgokat hozzon létre. Az építészet legnagyobb remekei nem szépségükkel, hanem hatalmuk bűvöletével ígéznek le. A zene érzelmek felkavarásával fog meg. A modern festészet megveti a megszokott értelemben vett szép arcokat, szép tájakat; mint elavult polgári ócskaságot, az olajnyomatokra és a képes-levelezőlapokra bízta azt, ami szép. Az irodalomban talán a versek szépek - a regénynek, novellának egészen más adja meg az értékét. Nőkre pedig akkor mondjuk, hogy szépek, ha megkívánjuk őket, tehát ha nem „érdek nélkül tetszenek”. A tájakat akkor szeretjük, ha hangulatainkat tükröztetik vissza.

Szélesebb értelemben vett családtagjaim közt van egy Molly nevű skót juhászkutya. Ez a kutya szép. Nem csak úgy, ahogy kutyák szoktak, szóval nem csak szép példány, a maga fajtáján belül, mert megfelel a kutyafajvédők által előírt fajszabályoknak. Ez a kutya an und für sich szép. Megy az utcán és megállnak a környékbeli nép egyszerű gyermekei.

- Molly, te, olyan vagy, mint a Greta Garbo - mondják. - Milyen jó, Molly, hogy te nem tudod, milyen szép vagy.

Ez a kutya nem azért szép, mert gondolatokat vagy hangulatokat ébreszt, nem azért szép, mert emlékeztet valami kimondhatatlanul édes és elmúlt dologra. Nem azért szép, mert vágyakat kelt és nem azért szép, mert megfelel a szabályoknak. Ez a kutya az egyetlen tisztán szép dolog, amit életemben láttam. Szépsége olyan ősi, természetes valóság, mint az, hogy négy lába van és ugat.

1944